

खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथामा सीमान्तीयता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशात्र सङ्कायअन्तर्गत
नेपाली केन्द्रीय विभागद्वारा सञ्चालित दर्शनाचार्य तह
तेस्रो सत्रको पाठ्यांश ६०९ र ६१० को
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधार्थी
यसोदा राई
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०७८

शोधनिर्देशकको सिफारिसपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली दर्शनाचार्य तह तेल्लो सत्रकी विद्यार्थी यसोदा राईले *खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्तीयता* शीर्षकको शोधप्रबन्ध मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । म उहाँको यस शोधकार्यसँग सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति :

.....
प्रा.डा. ताराकान्त पाण्डेय
शोधनिर्देशक
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत दर्शनाचार्य तहकी छात्रा यसोदा राईले पाठ्यांश सङ्केत ६०९ र ६१० को प्रयोजनका लागि तयार पारेको *खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्तीयता* शीर्षकको शोधप्रबन्ध आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधप्रबन्ध मूल्याङ्कन समिति

हस्ताक्षर

१. प्रा.डा.कृष्णप्रसाद घिमिरे

.....

(विभागीय प्रमुख)

२. प्रा.डा.ताराकान्त पाण्डेय

.....

(शोधनिर्देशक)

३. सहप्रा.डा.भरतकुमार भट्टराई

.....

(आन्तरिक शोधविशेषज्ञ)

४. प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल

.....

(बाह्य शोधविशेषज्ञ)

मिति : २०७८ / १२ / ३०

कृतज्ञताज्ञापन

खगेन्द्र सङ्ग्रहालाका कथामा सीमान्तीयता शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत दर्शनाचार्य तह, तेस्रो सत्रको पाठ्यांश ६०९ र ६१० को आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि आदरणीय गुरु प्रा.डा.ताराकान्त पाण्डेयको प्राज्ञिक सल्लाह तथा कुशल निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । प्राज्ञिक सल्लाह, कुशल निर्देशनका साथै सही पथप्रदर्शन गराउनुभएकोमा श्रद्धेय गुरुज्यूप्रति म हार्दिक आभार, कृतज्ञता तथा श्रद्धाभाव व्यक्त गर्दछु ।

मलाई यो अनुसन्धानका क्रममा विभिन्न सल्लाह, सुभावा र निर्देशन दिई लेखनलाई पूर्णता दिनमा सहजता प्रदान गर्नुहुने आदरणीय विभागीय प्रमुख तथा गुरु प्रा.डा.कृष्णप्रसाद घिमिरेज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

मेरो शोधप्रबन्धको आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्नुहुने आदरणीय सहप्रा.डा.भरतकुमार भट्टराईज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । यसै गरी बाह्य शोधविशेषज्ञ मेरा आदरणीय गुरु प्रा.डा.खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्ज्यूप्रति हृदयतः कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु ।

मलाई शैक्षिक उन्नयनका लागि सधैं प्रेरित गर्नुहुने मेरा प्रिय श्रीमान् राजनकुमार राई र छोरा नुवाहाड राईप्रति आभार प्रकट गर्दछु । दर्शनाचार्य अध्ययन गर्ने कार्य सम्पन्न गर्नका लागि आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराउने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय तथा नेपाली केन्द्रीय विभागको पुस्तकालयप्रति धन्यवाद र शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराई अमूल्य सहयोग गर्नुहुने यस कथासङ्ग्रहका लेखक आदरणीय खगेन्द्र सङ्ग्रहालाज्यूप्रति हृदयदेखि नै कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोधप्रबन्धको मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत सञ्चालित दर्शनाचार्य कार्यक्रमको शोधप्रबन्ध मूल्याङ्कन समितिसमक्ष पेस गर्दछु ।

शैक्षिक सत्र : २०७६/२०७७

त्रि.वि.दर्ता.नं. ६-१-३८-१४६२-२००१

क्रमाङ्क : १७

मिति : २०७८/१२/२०

यसोदा राई

दर्शनाचार्य तह, तेस्रो सत्र

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि., कीर्तिपुर, काठमाडौं

विषयसूची

शोधनिर्देशकको सिफारिसपत्र	क
स्वीकृतिपत्र	ख
कृतज्ञताज्ञापन	ग
पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय	१-१४
१.१ विषयपरिचय	१
१.२ समस्याकथन	२
१.३ शोधको उद्देश्य	३
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.५ शोधको औचित्य र महत्त्व	१०
१.६ शोधको सीमाङ्कन	१०
१.७ शोधविधि	११
१.७.१ सामग्री सङ्कलनविधि	११
१.७.२ सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार र ढाँचा	११
१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा	१४
दोस्रो परिच्छेद : खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था	१५-५३
२.१ विषयपरिचय	१५
२.२ सीमान्तीय अध्ययनमा प्रतिनिधित्व र पहिचानसम्बन्धी अवधारणा	१६
२.३ कुन्साङ् काकाका कथा भाग-१ कथासङ्ग्रहका कथामा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचान	२०
२.३.१ 'तमोर नदीको किनारै किनार' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान	२१
२.३.२ 'खरानीमुनिको आगो' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान	२३

२.३.३ 'इन्साफको खोजीमा' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान	२५
२.३.४ 'नलेखिएको इतिहास' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान	२७
२.३.५ 'सेतेको संसार' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान	३०
२.३.६ 'यो पनि जीवन' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान	३३
२.३.७ 'लासको मोल' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान	३५
२.३.८ 'बलबहादुरको विद्रोह' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान	३७
२.३.९ 'मनको उचाइ' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान	४१
२.४ कुन्साड काकाका कथाभाग-२ कथासङ्ग्रहका कथामा सीमान्त समुदायको प्रधिनिधित्व र पहिचान	४३
२.४.१ 'निकाला' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान	४३
२.४.२ 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान	४६
२.४.३ 'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान	५०
२.५ निष्कर्ष	५३
तेस्रो परिच्छेद : खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया	५५-८८
३.१ विषयपरिचय	५५
३.२ सीमान्तीकरण प्रक्रियासम्बन्धी अवधारणा	५५
३.३ कुन्साड काकाका कथा भाग-१ कथासङ्ग्रहका कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया	५७
३.३.१ 'तमोर नदीको किनारै किनार' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया	५८
३.३.२ 'खरानीमुनिको आगो' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया	६०
३.३.३ 'इन्साफको खोजीमा' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया	६१
३.३.४ 'नलेखिएको इतिहास' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया	६४
३.३.५ 'सेतेको संसार' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया	६७
३.३.६ 'यो पनि जीवन' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया	७०
३.३.७ 'लासको मोल' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया	७३
३.३.८ 'बलबहादुरको विद्रोह' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया	७४
३.३.९ 'मनको उचाइ' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया	७६

३.४ कुन्साड काकाका कथा भाग-२ कथासङ्ग्रहका कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया	७८
३.४.१ 'निकाला' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया	७८
३.४.२ 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया	८१
३.४.३ 'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया	८४
३.५ निष्कर्ष	८७

चौथो परिच्छेद : खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्त समुदायको

आवाज र प्रतिरोध चेतना

८९-१२३

४.१ विषयपरिचय	८९
४.२ सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतनासम्बन्धी अवधारणा	८९
४.३ कुन्साड काकाका कथा भाग-१ कथासङ्ग्रहका कथामा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना	९१
४.३.१ 'तमोर नदीको किनारै किनार' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना	९२
४.३.२ 'खरानीमुनिको आगो' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना	९३
४.३.३ 'इन्साफको खोजीमा' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना	९६
४.३.४ 'नलेखिएको इतिहास' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना	९८
४.३.५ 'सेतेको संसार' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना	१००
४.३.६ 'यो पनि जीवन' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना	१०३
४.३.७ 'लासको मोल' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना	१०५
४.३.८ 'बलबहादुरको विद्रोह' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना	१०७
४.३.९ 'मनको उचाइ' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना	१०९
४.४ कुन्साड काकाका कथा भाग-२ कथासङ्ग्रहका कथामा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना	११२
४.४.१ 'निकाला' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना	११२
४.४.२ 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना	११५
४.४.३ 'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना	११८
४.५ निष्कर्ष	१२३

पाँचौं परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष	१२४-१३०
५.१ सारांश	१२५
५.२ निष्कर्ष	१२६
सन्दर्भ सामग्रीसूची	१३२-१३४

पहिलो परिच्छेद शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

खगेन्द्र सङ्ग्रौला (२००३) नेपाली कथाको प्रगतिवादी धाराका कथाकार हुन् । उनका कथामा प्रगतिवादी मूल्यका साथसाथै समाजका प्रभुत्वशाली वर्गले निम्न तथा प्रभुत्वहीन निमुखाहरूमाथि गरिरहेको उत्पीडनलाई जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । त्यसैले उनका कथामा समाजमा रहेका प्रभुत्वशाली वर्ग र सीमान्तकृत वर्गका बिचमा शक्ति सङ्घर्ष देखाई सीमान्तकृत वर्गको पक्षधरता लिएको पाइन्छ । उनका *नलेखिएको इतिहास* (२०३४), *सेतेको संसार* (२०४९), *हाँडी घोप्टेको जीतवाजी* (२०४९), *भविष्यको खोजीमा लघुकथा* (२०४२), *मै दिवस* (२०५१), *हस्तक्षेप* (२०५३), *खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथा* (२०५५) गरी सातओटा सङ्ग्रह प्रकाशित छन् । यिनै कथासङ्ग्रहका सम्पूर्ण कथाहरूलाई *कुन्साड काकाका कथा भाग -१* (२०६९) र *कुन्साड काकाका कथा भाग-२* (२०६९) मा समावेश गरी प्रकाशित गरिएको छ । उनले नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाए पनि उनी मुख्यतः कथा विधामा सक्रिय छन् । उनले आफ्ना कथाहरूमा आफूले देखेभोगेका सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्षहरूलाई कथारचनाका मुख्य स्रोत बनाएका छन् । उनका कथामा विद्यमान समाजमा रहेको वर्गीय असमानता र त्यसबाट उत्पन्न भएका सामाजिक द्वन्द्वको सशक्त चित्रण पाइन्छ । सङ्ग्रौलाले आफ्ना कथाहरूमा सामन्तवादी समाजका यथार्थ घटनाहरूलाई कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् । यसका साथै उनका कथामा शोषक र सामन्तद्वारा शोषित, पीडित वर्गको आवाज प्रबल रूपमा उठेको पाइन्छ । सीमान्तीय अध्ययनभित्र शोषित, उत्पीडितहरूलाई सीमान्त वर्ग भनिन्छ । त्यसैले सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्त वर्गको जीवन्त चित्रण पाइने हुनाले सीमान्तीयताका आधारमा अध्ययन गर्नु वाञ्छनीय छ ।

सांस्कृतिक अध्ययनभित्रको एउटा नवीन सैद्धान्तिक अवधारणा सीमान्तीयता हो । इटालेली चिन्तक आन्तोनियो ग्राम्सीद्वारा सर्वप्रथम प्रयोग गरिएको 'सबाल्टर्न' शब्दले सदियौँदेखि किनारीकृत, शोषित, शासित, आवाजविहीन तथा इतिहासविहीन वर्गका आवाजलाई जनाउँछ । किनारीकृत वर्गका आवाज सुन्ने र यस वर्गको अथाह योगदानलाई

केन्द्रमा राखेर इतिहास र साहित्यको पुनः विश्लेषण गर्ने सैद्धान्तिक अवधारणालाई सीमान्तीयता अध्ययन भनिन्छ । सीमान्तीयताले जातजाति, वर्ग, धर्म, संस्कृति, लिङ्ग, पेसा, क्षेत्र आदि हरेक हिसाबले दमित, शोषित, उत्पीडित वर्गलाई मात्र जनाउँदैन, अधीनस्थताका आधारमा समाज, जनता वा कुनै राष्ट्रसमेत शक्तिशाली अर्को पक्षबाट सीमान्तीयकृत अवस्थामा बाँच्न बाध्य पारिएको अवस्थालाई पनि जनाउँछ । इतिहास निर्माणमा सीमान्त वर्गको योगदान सम्भ्रान्त वर्गको जत्तिकै महत्वपूर्ण रहे तापनि उनीहरू शासक वर्ग र दमनकारी शक्तिको अगाडि शक्तिविहीन, आवाजविहीन बनेका देखिन्छन् । सीमान्तीयता सिद्धान्तले तिनै किनारामा परेका वा पारिएका वर्गको आवाज सुन्ने र यस वर्गको अथाह योगदानलाई केन्द्रमा राखेर इतिहास र साहित्यको अध्ययन गर्दछ । यिनै सीमान्तीयतासम्बन्धी मान्यतालाई आधार बनाएर प्रस्तुत शोधमा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथाहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

नेपाली समाज वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक आदि विभिन्न पक्षबाट विभाजित छ । यसैका आधारमा समाजमा अनेक किसिमका विभेदहरू देखापरेका छन् । समाजमा यस किसिमका सामाजिक विभेद, सांस्कृतिक विभेद, वर्गीय विभेद, जातीय विभेदहरूलाई खगेन्द्र सङ्ग्रौलाले आफ्ना कथाका विषयवस्तु बनाएका छन् । उनले आफ्ना कथामा सत्ताबाट पिल्सिएका किनारीकृतहरूको साभ्ना पीडालाई आख्यानीकरण गरेका छन् । यसै सन्दर्भमा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्त समुदायको उपस्थिति र तिनको प्रस्तुति केकसरी गरिएको छ भन्ने मूल प्राञ्जिक जिज्ञासा नै प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य शोधसमस्या हो । यस मुख्य समस्याको एकीकृत समाधान पहिल्याउनका निमित्त निम्नानुसार शोधप्रश्नहरू निर्धारण गरिएको छ :

- (१) खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था केकस्तो रहेको छ ?
- (२) खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्तीयकरणको प्रक्रिया केकस्तो रहेको छ ?
- (३) खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना केकसरी प्रस्तुत गरिएको छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

सीमान्तीयतासम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथाको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु नै प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य हो । यस शोधकार्यको मुख्य उद्देश्यसँग सम्बद्ध अन्य उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- (१) खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको विश्लेषण गर्नु,
- (२) खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्तीकरण प्रक्रियाको खोजी गर्नु,
- (३) खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको मूल्याङ्कन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

खगेन्द्र सङ्ग्रौला नेपाली कथामा प्रगतिवादी धाराका सशक्त कथाकार हुन् । उनले आफू बाँचेका युगका यथार्थ घटनाहरूलाई आफ्ना कथाहरूमा समेटेका छन् । यस क्रममा उनी सीमान्त समुदायमाथि भएका उत्पीडनहरूलाई अनावृत गर्ने कथाकारका रूपमा परिचित छन् । नेपाली साहित्यको अध्ययनका सन्दर्भमा पनि सीमान्तीयताको कोणबाट पछिल्लो समयमा धेरै अध्ययन, अनुसन्धानका कार्यहरू भएका छन् । प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा सीमान्तीयताको कोणबाट खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथाहरूको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथासँग सम्बन्धित विभिन्न पुस्तकाकार कृतिहरू, समालोचनात्मक कृतिहरू, पत्रपत्रिकाका लेखहरू, अप्रकाशित शोधपत्रहरू, शोधप्रबन्धहरूको व्यवस्थित अध्ययन गरी कालक्रमिक रूपमा पूर्वकार्यको समीक्षालाई प्रस्तुत गरिएको छ :

महादेव अवस्थी (२०५४) ले *नेपाली कथा भाग-१* नामक पुस्तकमा प्रगतिवादी धाराको कथा परम्परालाई विकसित गर्दै लैजाने क्रममा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको ठुलो योगदान रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यस धाराका कथाले समाजलाई शोषक र शोषित गरी दुई वर्गमा विभाजित गर्दै यिनका बिचमा पाइने वर्गीय सङ्घर्ष र शोषणबाट उत्पन्न मानवीय समस्या, गरिब वर्गको दयनीय जीवन र तिनमा रहेको प्रतिरोधी चेतनाका बारेमा प्रस्तुत गरिएको कुरा पनि उनले व्यक्त गरेका छन् । अवस्थीको यस अध्ययनबाट सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्त पात्रहरूको प्रतिरोधी चेतना व्यक्त भएको कुरा पुष्टि भएको छ । उनको यो

अध्ययन सङ्ग्रौलाका समग्र कथामा केन्द्रित नरहेर परिचयात्मक टिप्पणीमा मात्र केन्द्रित रहेको छ। तथापि अवस्थीको यस अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधकार्यमा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना विश्लेषण गर्नमा सहयोग पुगेको छ।

दयाराम श्रेष्ठ (२०५७) ले *नेपाली कथा भाग - ४* मा प्रगतिवादी नेपाली कथाको विकासक्रमको उल्लेख गर्ने क्रममा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथाहरूले नेपाली कथाका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् भन्ने सन्दर्भलाई उल्लेख गरेका छन्। श्रेष्ठको यस भनाइबाट सङ्ग्रौलाका कथाहरू सीमान्तीयताको कोणबाट अध्ययनीय भएको कुरा प्रस्ट भएको छ र उनको यस अध्ययनबाट सङ्ग्रौलाका मूल कथागत प्रवृत्ति बुझ्नलाई सहयोग पुगेको छ।

तारालाल श्रेष्ठ (२०६८) को *शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न* नामक पुस्तकमा सीमान्तीयतासम्बन्धी अवधारणा, सैद्धान्तिक मान्यताका साथै सीमान्तीयतासम्बन्धी प्रायोगिक पक्षलाई समेटेको पाइन्छ। श्रेष्ठले आफ्नो कृतिमा सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक पक्षको विस्तृत चर्चा गर्दै वीरकालीन कविता, भक्तिकालीन कविता आदिमा सीमान्तीयताको खोज एवम् गहिरो अध्ययन विश्लेषण गरेको पाइन्छ। यस पूर्वकार्यले खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको कथाको सीमान्तीयता अध्ययन गर्नका लागि सैद्धान्तिक अवधारणा निर्माण गर्न सहयोग मिलेको छ।

निनु चापागाई (२०६८) ले *दलित सौन्दर्यशास्त्र र साहित्य* नामक पुस्तकमा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' कथाको विश्लेषण गर्ने क्रममा यसमा दलितहरूको प्रतिरोधी चेतना व्यक्त भएको चर्चा गरेका छन्। उक्त कथामा गैरदलितले दलितहरूमाथि गरेको शोषण र उत्पीडनका विरुद्ध दलितहरूमा विकसित हुन थालेको प्रतिरोधी चेतनालाई सबल रूपमा उठाइएको कुरा पनि चापागाईले उल्लेख गरेका छन्। चापागाईको यो अध्ययन खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका समग्र कथामा दलित चेतनाको खोजीमा केन्द्रित नभएर उनको एउटा कथामा मात्र केन्द्रित छ तसर्थ चापागाईको यस अध्ययनबाट खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा दलित चेतना अध्ययनीय विषय रहेको प्रस्ट भएको छ। चापागाईको यस अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधकार्यमा सङ्ग्रौलाका कथामा अभिव्यक्त सीमान्त समुदायको प्रतिरोधी चेतनाको विश्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतम र ज्ञानु अधिकारी (२०६९) ले *नेपाली कथा इतिहास* नामक पुस्तकमा सङ्ग्रीलाका कथाहरूमा नेपालको राजनैतिक विकृति र विसङ्गतिको जीवन्त चित्रण पाइने कुरा व्यक्त गरेका छन् । उनीहरूले सङ्ग्रीलाका कथामा नेपाली समाजमा विद्यमान विभेदकारी प्रवृत्तिको साथै उत्पीडित निमुखा जनतामा आएको विद्रोहको चेतना पाइने सन्दर्भलाई पनि उल्लेख गरेका छन् । उनीहरूको यो अध्ययन सङ्ग्रीलाका कथामा सीमान्तीयताको खोजीमा केन्द्रित नभएर उनका कथामा पाइने प्रवृत्तिगत अध्ययनमा केन्द्रित छ । गौतम र अधिकारीको यस अध्ययनबाट सीमान्तीयताबारे विशिष्ट सामग्री प्राप्त नभए पनि सङ्ग्रीलाका कथागत प्रवृत्ति बुझ्नलाई सघाउ पुगेको छ ।

अञ्जनादेवी भट्टराई (२०७०) ले *हाँडीघोटेको जीतबाजी कथा सङ्ग्रहको विधातात्त्विक अध्ययन* शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधपत्रमा खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथाहरूमा नेपाली समाजमा विद्यमान अन्याय, अत्याचार, शोषण, उत्पीडनप्रतिको प्रतिरोधी आवाजलाई सशक्त ढङ्गमा व्यक्त गरिएको कुरा दाबी गरेकी छिन् । सङ्ग्रीलाका कथाहरूले वर्गीय शोषण र उत्पीडनका विरुद्ध प्रतिरोधी आवाजहरू अभिव्यक्त गरेको कुरा पनि उनले उल्लेख गरेकी छिन् । भट्टराईको उक्त अध्ययन सङ्ग्रीलाको एउटा कथासङ्ग्रहमा केन्द्रित भएर गरिएको विधातात्त्विक विश्लेषण हो । भट्टराईको यस अध्ययनबाट सङ्ग्रीलाका कथाहरूलाई सीमान्तीय सन्दर्भबाट पनि अध्ययन गर्न सकिने प्रस्ट भएको छ ।

गोपीन्द्र पौडेल (२०७०) ले *नेपाली कथामा (२००७) सालको प्रभाव* नामक समालोचनात्मक पुस्तकमा 'नलेखिएको इतिहास' शीर्षक लेखमा खगेन्द्र सङ्ग्रीलाको *नलेखिएको इतिहास* कथासङ्ग्रहमा नेपाली समाजमा रहेको स्वार्थी एवम् अवसरवादी प्रवृत्तिको भन्डाफोर गरिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । पौडेलले सङ्ग्रीलाका कथामा २००७ सालको राणाविरोधी जनतालाई राज्यले उपेक्षा गर्नुका साथै सामन्तहरूको अवसरवादी चरित्र, गरिब जनताको चीत्कार र सीमान्तप्रति सामन्तद्वारा गरिएको उत्पीडन र शोषण जस्ता प्रसङ्गहरूको प्रतिबिम्बन भएको कुरा पनि उजागर गरेका छन् । पौडेलको यो अध्ययन सङ्ग्रीलाको एउटा कथासङ्ग्रहमा मात्र केन्द्रित छ । उक्त अध्ययनबाट सङ्ग्रीलाका कथाहरूले सीमान्त समुदायको सशक्त चित्रण गरेका छन् भन्ने कुराको सङ्केत गरेको छ । तसर्थ पौडेलको यस अध्ययनबाट खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथामा सीमान्तीय विश्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

दयाराम श्रेष्ठ (२०७०) ले *नेपाली कथा र कथाकार* नामक पुस्तकमा खगेन्द्र सङ्ग्रीला समाजका ठुलाठालुहरूबाट उत्पीडनमा परेर जीवन निर्वाह गर्न कठिन निम्नवर्गका कारुणिक कथा लेखन औधी नै सिपालु कथाकार भएको कुरा बताएका छन्। साथै सङ्ग्रीलाले गाउँसमाजमा रहेका सम्भ्रान्त वर्ग, भूमिपति नेता, हाकिम, घरमालिक, समाजसेवी, सत्ताधारी, मानवअधिकारवादी, उद्योगपति, प्रहरीहरूले सीमान्त वर्गलाई शोषण र चरम यातना दिएको यथार्थलाई सङ्ग्रीलाले आफ्ना कथाको केन्द्रीय विषयवस्तु बनाएको सन्दर्भलाई पनि श्रेष्ठले उल्लेख गरेका छन्। श्रेष्ठको यो अध्ययन सङ्ग्रीलाका समग्र कथामा केन्द्रित नरहेर परिचयात्मक टिप्पणीमा मात्र केन्द्रित रहेको छ। श्रेष्ठको यस अध्ययनबाट खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथामा सीमान्तीय प्रतिनिधित्व र पहिचानको विश्लेषणमा सहयोग गरेको छ।

रमेशप्रसाद भट्टराई (२०७०) ले *दलित सौन्दर्य-बोध* नामक पुस्तकमा 'दलित परिप्रेक्ष्य : प्रगतिवादी आख्यानका सन्दर्भमा' शीर्षक लेखमा खगेन्द्र सङ्ग्रीलाको 'सङ्ग्राम बहादुर सार्की' कथा जातीय विभेदको चित्रणमा आधारित सशक्त कथा भएको बताएका छन्। सङ्ग्रीलाका कथामा वर्णाश्रम व्यवस्थाले सिर्जेको अन्धपरम्परा र त्यसको केन्द्रमा रहेको ब्राह्मणवादी अहङ्कारवादका कारण दलितले भोग्नुपरेको पीडाको चित्रण गरिएको प्रसङ्गलाई पनि भट्टराईले उल्लेख गरेका छन्। साथै जातीय विभेदको कारण दलितहरूले विद्यालयमा प्रवेश नपाउने र प्रवेश पाइहाले पनि एकलै भुइँमा बसाउने सामन्ती प्रचलनविरुद्ध विद्रोह गर्नुपर्ने सन्देश सङ्ग्रीलाका कथामा उठाइएको प्रसङ्गलाई पनि भट्टराईले दाबी गरेका छन्। भट्टराईको यो अध्ययन सङ्ग्रीलाको एउटा कथामा मात्र केन्द्रित भए पनि यस अध्ययनबाट सङ्ग्रीलाका कथाहरू सीमान्तीय पहिचान र प्रतिनिधित्वका दृष्टिले अध्ययनीय रहेको स्पष्ट भएको छ। तसर्थ भट्टराईको यस अध्ययनबाट यस शोधकार्यमा सीमान्तीय आवाज र प्रतिरोध विश्लेषणमा सघाउ पुगेको छ।

गोकुल पोखरेल (२०७१) ले *विशेष प्रायोगिक नेपाली समालोचना* नामक अनुसन्धानमूलक पुस्तकमा खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथाहरू सीमान्तीय दृष्टिले अध्ययनीय भएको कुरा बताएका छन्। सङ्ग्रीलाका कथामा वर्गीय, जातीय रूपमा सदियौँदेखि उत्पीडनमा बाँचिरहेका वर्गलाई त्यस उत्पीडनका प्रतिरोधमा उतारेर समतामूलक समाजको स्थापनालाई जोड दिएको कुरा पनि पोखरेलले जनाएका छन्। साथै प्रभुत्वशाली वर्गको

संस्कृतिबाट कथित दलितहरू राज्य सत्ताको मूलधारबाट किनारामा पारिएको र ती दलितहरूले राज्य स्वयम् आफ्नो पनि हो भन्ने महसुस गर्न नसकिरहेको अवस्थामा सङ्ग्रौलाका कथाले सशक्त जागरण ल्याएको कुरा पनि पोखरेलले दाबी गरेका छन् । पोखरेलको यो अध्ययन सङ्ग्रौलाका समग्र कथामा केन्द्रित नभएर दलित चेतनाको खोजीमा मात्र केन्द्रित छ तथापि पोखरेलको उक्त अध्ययनबाट यस शोधकार्यमा जातीय सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको विश्लेषणमा सहयोग पुगेको छ ।

बुद्धकृष्ण गौतम (२०७२) ले *नलेखिएको इतिहास कथासङ्ग्रहको कथाका विधातात्त्विक अध्ययन* शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधपत्रमा खगेन्द्र सङ्ग्रौला सामाजिक यथार्थवादी र प्रगतिवादी कथाकारका रूपमा स्थापित रहेको कुरा बताएका छन् । खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथाहरूमा प्रगतिशील र परिवर्तनकारी विचार सशक्त ढङ्गले अभिव्यक्त गरिएकाले उनी प्रगतिवादी कथाकार हुन् भन्ने आधार निर्माण भएको कुरा पनि गौतमले उल्लेख गरेका छन् । सङ्ग्रौलाका कथामा उच्च र निम्न, मजदुर र मालिक, किसान र जमिनदार, शासक र शासित लगायत दुई विपरीत वर्गबिचको शक्तिसङ्घर्षलाई जीवन्त रूपमा व्यक्त गरिएको कुरा पनि गौतमले पुष्टि गरेका छन् । गौतमको यो अध्ययन सङ्ग्रौलाको एउटा कथासङ्ग्रहमा मात्र केन्द्रित छ तथापि उनका कथामा सबल रूपमा सीमान्त पात्रहरूका कथावस्तु, उनीहरूका कार्यव्यापार चित्रण गरिएको कुरा गौतमको यस अध्ययनबाट प्रस्ट हुन्छ । तसर्थ उक्त अध्ययनले सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्तीय कोणबाट विश्लेषण गर्नलाई सहयोग गरेको छ ।

अभि सुवेदी (२०७४) ले *नेपाल* पत्रिकाको 'लेख्न छाडेर सन्न्यासतिर' शीर्षक लेखमा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा प्रयुक्त पात्रहरूले नेपाली समाजको जीवन्त चित्र दिन्छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । सङ्ग्रौला समाजमा घटेका विभिन्न घटनाहरूलाई कलात्मक ढङ्गबाट आख्यानीकरण गरी प्रतीकात्मक र परिवर्तनमुखी कथा बुन्न सिपालु कथाकार रहेको कुरा पनि सुवेदीले दाबी गरेका छन् । सुवेदीको उक्त अध्ययन सङ्ग्रौलाका सीमान्तीय विषयमा केन्द्रित नभएर उनका कथागत टिप्पणीमा मात्र केन्द्रित रहेको छ । सुवेदीको उक्त अध्ययनले यस शोधकार्यमा सङ्ग्रौलाको कथागत प्रवृत्ति बुझ्नलाई सहयोग गरेको छ ।

तेजविलास अधिकारी र पुरुषोत्तम रिजाल (२०७४) ले *नेपाली कथामा दलित* नामक पुस्तकमा 'नेपाली दलित साहित्यको प्रारम्भ र दलित कथाको ऐतिहासिक सन्दर्भ' शीर्षक

लेखमा खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका दलित विषयमा लेखिएका कथाहरूमा दलित चेतना र दलित विमर्शलाई सशक्त ढङ्गमा उठाइएको सन्दर्भलाई उजागर गरेका छन्। अधिकारी र रिजालको अध्ययन सङ्ग्रीलाका समग्र कथामा केन्द्रित नभएर एकाध दलित विषयमा मात्र केन्द्रित रहेको छ तथा उनीहरूको यस अध्ययनबाट सङ्ग्रीलाका कथामा प्रशस्त सीमान्त दलितहरूको सन्दर्भ उल्लेख भएको कुरा प्रस्ट हुन्छ। यस अध्ययनले सङ्ग्रीलाका कथामा पाइने जातिगत सीमान्तीय अध्ययनमा सहयोग पुगेको छ।

बिन्दु शर्मा (२०७४) ले *समसामयिक प्रगतिवादी नेपाली कथा* नामक पुस्तकमा 'समसामयिक प्रगतिवादी नेपाली कथाको युगीन पृष्ठभूमि' शीर्षक लेखमा खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथामा निम्नवर्गका समस्या, नारीका पीडा, द्वन्द्वकालीन घटना र परिस्थितिका साथै समकालीन राजनीतिक उतारचढाउलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको कुराको उल्लेख गरेकी छिन्। खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथामा मूलतः जमिनदार, हाकिम, नेता, प्रशासकलगायत उच्च वर्गका व्यक्ति, समुदायबाट हेपिएर बसेका श्रमिक, मजदुर, दलित, महिलाजस्ता उत्पीडित वर्गका पक्षमा प्रतिरोधी आवाजहरू व्यक्त भएको कुरा पनि शर्माले जनाएकी छिन्। शर्माको यो अध्ययन सङ्ग्रीलाका समग्र कथामा रहेको सीमान्तीय अध्ययनमा केन्द्रित छैन तर यसमा सीमान्त समुदायका अवस्थाको विश्लेषण छ र यस अध्ययनबाट खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथामा सीमान्तीय विश्लेषणका लागि सहयोग पुगेको छ।

दयाराम श्रेष्ठ (२०७५) ले *प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कथाकोश* नामक कृतिमा 'कुन्साङ काकाका कथा भाग -२' शीर्षकमा खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथामा नेपाली समाजमा मौलाउँदै गएको गलत राजनैतिक संस्कारले सिर्जना गरेको विकृतिको भन्डाफोर गरिएको कुरा बताएका छन्। सङ्ग्रीलाका कथामा उत्पीडन र शोषणको चपेटामा परेका दलित र सीमान्त समुदायका वर्गलाई त्यस शोषण र उत्पीडनप्रति उनीहरूले व्यक्त गरेका प्रतिरोधी आवाजलाई सशक्त ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको यथार्थलाई श्रेष्ठले उल्लेख गरेका छन्। श्रेष्ठको यस अध्ययनले सङ्ग्रीलाका कथामा सीमान्त समुदायको सबल चित्रण भएको कुरा सङ्केत गरेको छ। तसर्थ श्रेष्ठको यस अध्ययनले खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथामा प्रतिरोध चेतनाको विश्लेषणमा सहयोग गरेको छ।

बिन्दु शर्मा (२०७६) ले *प्रज्ञा समकालीन नेपाली कथा विमर्श* नामक पुस्तकमा 'समकालीन नेपाली कथामा वर्गीयता' शीर्षकमा सङ्ग्रीलाको 'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो'

शीर्षक कथामा जनयुद्धकालीन घटनालाई कलात्मक ढङ्गबाट आख्यानीकरण गरिएको सन्दर्भलाई उल्लेख गरेकी छिन्। उक्त कथामा युद्धकालीन अवधिमा पुलिस प्रशासनबाट प्रताडित सर्वसाधारण निमुखा जनतामाथि भएको निर्मम ज्यादती र अत्याचारलाई उद्घाटन गरिएको कुरालाई पनि शर्माले जाहेर गरेकी छिन्। शर्माको यो अध्ययन सङ्ग्रीलाको एउटा कथामा मात्र केन्द्रित भए पनि सीमान्तीय अध्ययनमै केन्द्रित भएकाले उनको यस अध्ययनबाट सङ्ग्रीलाको समग्र कथामा सीमान्तीय अध्ययनमा सहयोग पुगेको छ।

रजनी ढकाल (२०७७) ले *समकालीन नेपाली कथामा वैचारिकता* नामक पुस्तकमा 'समकालीन नेपाली कथाको सर्वेक्षण' शीर्षक लेखमा खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथामा समाजमा व्याप्त संवेदनहीनता र विकृतिको चित्रण पाइन्छ भन्ने कुराको उल्लेख गरेकी छिन्। खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथामा मूलतः दलित जीवनका दयनीय अवस्थाको सहानुभूतिशील चित्रण र वर्चस्वकारी वर्गले गरेका अन्यायपूर्ण चरित्रको व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुति भएको कुरालाई पनि ढकालले व्यक्त गरेकी छिन्। साथै हत्या, हिंसा, भ्रष्टाचार, चाकरी, चाप्लुसी, नातावाद, राजनीतिभिन्नको अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाले ल्याएको सैद्धान्तिक र व्यावहारिक विचलनप्रतिको व्यङ्ग्यले सङ्ग्रीलाका कथा समकालीन समयको वर्चस्वकारी सत्ताको कुरूप दस्तावेजका विरुद्धमा शक्तिशाली वैचारिक स्रोत बनेको पनि ढकालले दाबी गरेकी छिन्। ढकालको यो अध्ययन सङ्ग्रीलाको समग्र कथामा प्राप्त सीमान्तीय अध्ययनमा केन्द्रित छैन तर यसमा सीमान्तीय समुदायका अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ र उनको यस अध्ययनबाट खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथामा भेटिने सीमान्तीय विश्लेषणका लागि सहयोग पुगेको छ।

उपर्युक्त पूर्वकार्यहरूको अध्ययन गर्दा विभिन्न पूर्ववर्ती समालोचक तथा अनुसन्धाताहरूले खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथाका बारेमा विभिन्न उद्देश्यले अध्ययन गरी आआफ्ना मत तथा दृष्टिकोणहरू प्रस्तुत गरेका छन्। ती सबै पूर्वकार्यहरू सङ्ग्रीलाका कथात्मक प्रवृत्ति वा विशेषता र उनका कथाका विश्लेषणसँग सम्बन्धित रहेका छन्। विभिन्न कोणबाट खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथाहरूको अध्ययन, अनुसन्धान, समालोचना र समीक्षा गरिएको भए तापनि सांस्कृतिक अध्ययनभिन्न पर्ने सीमान्तीयताको सिद्धान्तका आधारमा उनका कथाहरूको अध्ययन र विश्लेषण नभएको तथ्य उल्लिखित पूर्वकार्यहरूको समीक्षाबाट स्पष्ट हुन्छ। यही अभावपूर्ति गर्नका लागि माथिका पूर्वकार्यहरूलाई आधार

मानेर यस अध्ययनमा सीमान्तीयताका सिद्धान्तका आधारमा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथाहरूको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

१.५ शोधको औचित्य र महत्त्व

सांस्कृतिक अध्ययनभित्रको एउटा नवीन समालोचनात्मक सैद्धान्तिक अवधारणा सीमान्तीयतासम्बन्धी अध्ययन हो । यसै सैद्धान्तिक अवधारणाका आधारमा नेपाली आख्यानको अध्ययन, विश्लेषण गर्दा यस क्षेत्रमा थप नयाँ रचनात्मक कार्य हुने देखिन्छ । यस शोधप्रबन्धमा निर्धारण गरिएका शोधप्रश्नहरू प्राज्ञिक दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण रहेका छन् अनि तिनको सम्यक् समाधान अहिलेसम्म भइनसकेको तथ्यलाई पूर्वकार्यको समीक्षाले स्पष्ट पारेको छ । प्राज्ञिक जिज्ञासाको यो पक्ष अध्ययनीय नै रहेको परिप्रेक्ष्यमा यस अध्ययनले उक्त पक्षको अभावपूर्ति गर्ने र नेपाली साहित्यको अनुसन्धानका क्षेत्रमा यसले मौलिक ज्ञानको निर्माणसमेत गर्ने भएकाले यो शोध औचित्यपूर्ण छ ।

१.६ शोधको सीमाङ्कन

खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा निहित सीमान्तकृत समुदायको खोजी र विश्लेषणमा मात्र यो अध्ययन केन्द्रित रहेको छ । यस अध्ययनमा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका *कुन्साङ काकाका कथा भाग-१* र *कुन्साङ काकाका कथा भाग-२* गरी जम्मा दुईओटा कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत अठचालिस कथाहरूमध्ये सोदेश्य नमुना छनोटका आधारमा बाह्रओटा कथाहरूको छनोट गरिएको छ । सीमान्तीय विषयको सबल उपस्थिति रहेका बाह्रओटा कथाहरूलाई सोदेश्य छनोट गरी ती कथाहरूमा रहेका वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक पात्रलाई मूल केन्द्र बनाई अध्ययन गरिएको छ । सीमान्तीय अध्ययनअन्तर्गत सीमान्त समुदायको पहिचान, प्रतिनिधित्व र अप्रतिनिधित्व, प्रतिरोध चेतना, ज्ञान र शक्तिसम्बन्ध, सीमान्तीय वर्गप्रति लेखकीय दृष्टिकोणजस्ता सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा कृतिको अध्ययन गर्न सकिने भए पनि यस शोधमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था, सीमान्तीकरणको प्रक्रिया, सीमान्तहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतनाका आधारमा मात्र खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.७ शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सामग्रीको सङ्कलन र अध्ययनका निम्ति प्रयोग गरिएका अध्ययनविधि यसप्रकार रहेका छन् :

१.७.१ सामग्री सङ्कलनविधि

सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक आधारमा खगेन्द्र सङ्गौलाका कथाको अध्ययन गर्ने क्रममा आवश्यक आधारभूत तथा सहायक सामग्री सङ्कलनको मुख्य स्रोत पुस्तकालयलाई बनाइएको छ। यस अध्ययनमा खगेन्द्र सङ्गौलाका कथासङ्ग्रहभित्र सङ्गृहीत कथाहरू प्राथमिक र मूल सामग्री हुन्। यसैगरी शोधसमस्यासँग सम्बन्धित समालोचना, लेख र उनका कृतिबारे गरिएका विभिन्न अध्ययनलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ। सङ्गौलाका सबै कथाहरूलाई *कुन्साङ काकाका कथा भाग-१* (२०६९) र *कुन्साङ काकाका कथा भाग-२* (२०६९) मा सङ्गृहीत गरी पुनर्प्रकाशन गरिएको छ। उनका सबै कथाहरू यी दुवै सङ्ग्रहमा समाविष्ट भएकाले प्रस्तुत शोधमा यिनै दुई सङ्ग्रहलाई स्रोत मानिएको छ। यी दुईओटा कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत अठ्चालिस कथाहरूमध्ये सीमान्त पात्रको प्रतिनिधित्व प्रबल रूपमा भएका र सीमान्तीय विषयको सबल उपस्थिति रहेका 'तमोर नदीको किनारै किनार', 'खरानीमुनिको आगो', 'इन्साफको खोजीमा', 'नलेखिएको इतिहास', 'सेतेको संसार', 'यो पनि जीवन', 'लासको मोल', 'बलबहादुरको विद्रोह', 'मनको उचाइ', 'निकाला', 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' र 'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' गरी जम्मा बाह्रओटा कथाहरूलाई सोद्देश्य नमुना छनोटका आधारमा विश्लेष्य बनाइएको छ र ती कथाहरूमा रहेका वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक पात्रलाई मूल केन्द्र बनाई अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ।

१.७.२ सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार र ढाँचा

सांस्कृतिक अध्ययनभित्र पर्ने एउटा नवीन सैद्धान्तिक अवधारणा सीमान्तीयता अध्ययन हो। इटालेली चिन्तक आन्तोनियो ग्रांसीद्वारा सर्वप्रथम प्रयोग गरिएको 'सबाल्टर्न' (सीमान्तीयता) शब्दले सदियौँदेखि शासित, आवाजविहीन तथा इतिहासविहीन वर्गलाई जनाउँछ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. १)। यिनै उत्पीडित, आवाजविहीन, इतिहासविहीन वर्गका आवाज सुन्ने र यस वर्गका अथाह योगदानलाई केन्द्रमा राखेर इतिहास र साहित्यको विश्लेषण गर्ने सैद्धान्तिक अवधारणालाई सीमान्तीय अध्ययन भनिन्छ। साहित्य समाजको

दर्पण हो । साहित्यमा समाज जीवन्त रूपमा उपस्थित हुन्छ । इतिहास र साहित्यको सम्बन्ध नजिक भएको हुँदा सीमान्तीय अध्ययनका लागि साहित्यिक सन्दर्भ प्रभावकारी हुन्छ (शर्मा, २०७०, पृ. ३१९) । इतिहास विजेताहरूको लेखिन्छ । मूल इतिहासमा सीमान्तीयताहरूलाई स्थान दिइँदैन । साहित्यमा भने इतिहासमा ठाउँ नदिइएका ती इतिहासविहीन व्यक्तिहरूका बारेमा लेखिने भएको कारण यसलाई सीमान्तीय अध्ययनले आफ्नो अध्ययनको विषयक्षेत्र बनाउँछ । दबाएका र दबाइएका आवाजको खोजी गर्दै इतिहासविहीनहरूको इतिहास लेखन गर्ने मुद्दा नै सीमान्तीय अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो ।

कुनै कृतिमा प्रयुक्त तल्लो तहको पात्र नै सीमान्त पात्र हो । कृतिभित्र प्रतिनिधित्व गराइएको वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक हिसाबले सीमान्त पात्रको पहिचान कुन रूपमा र कसरी गराइएको छ भन्ने कुराको अध्ययन, विश्लेषण सीमान्तीय अध्ययन अन्तर्गत पर्दछ । कृतिमा सीमान्तकृत वर्गका लागि को बोलेको छ, कसरी बोलेको छ, कृतिमा पात्र आफैँ बोलेको छ कि लेखक (समाख्याता) वा कोही बोलेको छ भन्ने कुराको अध्ययन सीमान्त आवाजअन्तर्गत पर्दछ । गायत्री चक्रवर्तीका विचारमा सीमान्त समुदाय आफैँ बोल्न सक्दैन तसर्थ बौद्धिक वर्गले बोलिदिनुपर्छ (शर्मा, २०७०, पृ. ३१८) । सीमान्त वर्गले प्रभुत्वशाली र शक्तिमा रहेका वर्गका क्रियाकलाप, व्यवहारप्रति असहमति जनाउँदै आफ्नो अधिकार प्राप्तिका लागि गरेको प्रयास नै सीमान्तकृत वर्गको बोली हो । कृतिमा प्रतिनिधित्व गराइएका सीमान्तकृत वर्गले आफ्ना पहिचान र अस्तित्वका लागि बोलेका छन् कि छैनन् भन्ने कुराको अध्ययन सीमान्त समुदायको प्रतिरोध चेतनाअन्तर्गत पर्दछ । प्रस्तुत शोधमा सीमान्तीयतासम्बन्धी यिनै सैद्धान्तिक आधारमा खगेन्द्र सङ्गौलाका कथाहरूको विश्लेषण गरी निष्कर्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधमा शोधप्रश्नका रूपमा उठाइएका समस्याको समाधानका लागि पाश्चात्य समालोचना परम्परामा विकसित सांस्कृतिक अध्ययनअन्तर्गत सीमान्तीयतासम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यतालाई आधार बनाई सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ । यो साहित्यिक शोध भएकाले यसमा मुख्यतः पाठविश्लेषण विधिको उपयोग गरिएको छ । सङ्गौलाका कथाहरूबाट विश्लेष्य कथाहरूको चयन गरी तिनको सूक्ष्म पठन गरेर तिनमा सीमान्तीयताका सूचकको पहिचान गर्दै शोध प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने काम

गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण प्रक्रिया शोधसमस्याका क्रमअनुसार यस प्रकार रहेको छ :

- (१) शोधप्रश्न (क) मा उल्लिखित खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था केकस्तो रहेको छ भन्ने प्रश्नसँग सम्बद्ध सामग्री विश्लेषण गर्दा नमुना छनोटद्वारा चयन गरिएका सङ्ग्रौलाका बाह्रओटा कथाहरूको पृथक् पृथक् विश्लेषणको पद्धति अँगालिएको छ । विश्लेषणका क्रममा प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्थाको विश्लेषण वर्गीय सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था, जातीय सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था र लैङ्गिक सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्थालाई आधार बनाएर गरिएको छ ।
- (२) शोधप्रश्न (ख) को समाधानका क्रममा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रियाको विश्लेषण गर्दा नमुना छनोटद्वारा चयन गरिएका बाह्रओटा कथाहरूको पृथक् पृथक् विश्लेषण गरिएको छ । सीमान्तीकरणका प्रक्रियाको विश्लेषण चाहिँ शक्ति प्रयोग गरेर, सहमतीय आधारमा, भाष्यहरूको उपयोग गरेर र नागरिक समाजको उपयोग गरेर भन्ने बुँदाहरूमध्ये कुनलाई आधार बनाएर गरिएको छ भन्ने कुराको विश्लेषणबाट गरिएको छ ।
- (३) शोधप्रश्न (ग) को समाधानका क्रममा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको विश्लेषण गर्दा पनि नमुना छनोटद्वारा चयन गरिएका बाह्रओटै कथाहरूको पृथक् पृथक् विश्लेषण गरिएको छ । सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको विश्लेषण चाहिँ वर्गीय सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना, जातीय सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना र लैङ्गिक सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतनाका आधारमा गरिएको छ ।

१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा

यस शोधप्रबन्धको संरचनात्मक सङ्गठनलाई व्यवस्थित रूप दिनका लागि निम्नलिखित परिच्छेदमा सङ्गठित गरिएको छ :

- पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय
- दोस्रो परिच्छेद : खगेन्द्र सङ्गौलाका कथामा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था
- तेस्रो परिच्छेद : खगेन्द्र सङ्गौलाका कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया
- चौथो परिच्छेद : खगेन्द्र सङ्गौलाका कथामा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना
- पाँचौँ परिच्छेद : सारांश र निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथामा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था

२.१ विषयपरिचय

कथाकार खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका दुईओटा कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कथाहरूमध्ये सीमान्तीयताका कोणबाट छनोट गरिएका 'तमोर नदीको किनारै किनार', 'खरानीमुनिको आगो', 'इन्साफको खोजीमा', 'नलेखिएको इतिहास', 'सेतेको संसार', 'यो पनि जीवन', 'लासको मोल', 'बलबहादुरको विद्रोह', 'मनको उचाइ', 'निकाला', 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' र 'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' गरी जम्मा बाह्रओटा कथाहरूमा अभिव्यक्त सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानका अवस्थाका बारेमा यस परिच्छेदमा विश्लेषण गरिएको छ।

खगेन्द्र सङ्ग्रीला जीवन र जगत्का बारेमा जीवन्त ढङ्गले चित्रण गर्ने सशक्त कथाकार हुन्। उनका कथामा समाजका विभिन्न वर्ग र तिनका बिचको अन्तर्द्वन्द्व तथा शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार, घात, प्रतिघातका साथै उत्पीडन आदि विषयवस्तुलाई सरल र प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। उनका कथामा विद्यमान समाजका निम्नवर्गीय मानिसका पीडा, सम्भ्रान्त वर्गका अमानवीय प्रवृत्ति, राजनैतिक विकृति र विसङ्गति, वर्ण र वर्गगत असमानता र विभेदप्रति गहिरो व्यङ्ग्य गरिएको पाइन्छ। उनका कथामा नेपाली समाजका विविध पक्षको यथार्थ चित्रण गरिएको पाइन्छ। निम्न तहका व्यक्तिले निरीह र अपमानजनक जीवनयापन गर्नुपरेको बाध्यतालाई उनका कथाहरूमा सरल र रोचक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिएको छ। उनका कथामा नेपाली जनजीवनका सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक अवस्थाको प्रभावकारी चित्रण गरिएको छ। उनका कथामा सामन्ती समाजले गरेका शोषण, अन्याय, अत्याचार, सामाजिक विकृति, वर्गीय असमानता, जातीय असमानता र विभेदप्रति गहिरो सहानुभूति व्यक्त भएको पाइन्छ। उनका कथामा वर्गीय र सामाजिक संस्कृतिले निर्माण गरेको सीमान्तीयताका उत्पीडनलाई विभिन्न सन्दर्भहरूमा देख्न सकिन्छ। समाजमा सीमान्तकृतका हैसियतमा जीवननिर्वाह गर्न बाध्य भएका वा बाध्य पारिएका व्यक्ति, परिवार र समुदायको प्रतिनिधित्व उनका कथामा रहेको छ। उनका कथामा सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व केकसरी गराइएको छ, सीमान्त समुदायका पात्रहरूले

आफ्नो पहिचान निर्माण कसरी गरेका छन् र त्यस प्रक्रियामा सिङ्गो समाजको भूमिका कस्तो रहेको छ भन्ने प्रश्नहरूकोको समाधान खोज्ने काम यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

२.२ सीमान्तीयता अध्ययनमा प्रतिनिधित्व र पहिचानसम्बन्धी अवधारणा

सीमान्तीय अध्ययन सांस्कृतिक अध्ययनको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । सीमान्तीयता शब्द अङ्ग्रेजी 'सबाल्टर्न' शब्दको नेपाली रूप हो । यस शब्दले सदियौँदेखि शासित, आवाजविहीन तथा इतिहासविहीन वर्गलाई जनाउँछ । सीमान्तीयतासम्बन्धी सिद्धान्तका प्रतिपादक र केन्द्रीय चिन्तक सुप्रसिद्ध इटालेली एन्टोनियो ग्राम्सी (सन् १८९१-१९३८) हुन् । ग्राम्सीका सीमान्तीयताविषयक अवधारणाहरू उनको मृत्युपश्चात् प्रकाशित उनको प्रसिद्ध पुस्तक प्रिजन नोटबुक्स (१९७३) मा रहेका छन् । सीमान्तीयतासम्बन्धी अवधारणा निर्माण गर्दा मार्क्सवादी चिन्तक ग्राम्सीले सम्पूर्ण सर्वहाराका अर्थमा 'सबाल्टर्न' शब्दको प्रयोग गरेका हुन् । सन् १९८० मा प्राध्यापक रणजित गुहाको नेतृत्वमा रहेको भारतीय इतिहासकारहरूको समूहले यस शब्दलाई जाति, वर्ण, धर्म, हैसियत, शारीरिक अवस्था, उमेर, वर्ग र भाषिक आधारमा उपेक्षित व्यक्तिहरूको समूहलाई चिनाउनका लागि प्रयोग गर्‍यो । गुहाले 'सबाल्टर्न' शब्दलाई तल्लो दर्जा, निर्धा र निमुखा नागरिकको रूपमा अर्थ्याएको पाइन्छ । खासमा दबिएका र दबाइएका आवाजको खोजी गर्दै इतिहासविहीनहरूको इतिहास लेखन गर्ने मुद्दा नै सीमान्तीय अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. ५) । यसरी सीमान्तीय अध्ययनले इतिहासका पानाबाट वञ्चित सीमान्तीकृत वर्गको आफ्नै इतिहास पुनर्लेखन गर्ने अभियान सुरु गरेको हो । इतिहासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका पात्र, सन्दर्भ, घटना र सत्यतथ्यलाई भारतीय इतिहास लेखनका क्रममा ओभ्हेलमा पारिएको र इतिहासबाट गायब गरेर तिनका ठाउँमा केही टाठाबाठा, ठालु सम्भ्रान्त र पहुँचवालाहरूलाई स्थापित गरिएकाले निमुखाहरूको इतिहासलाई नयाँ किसिमले स्थापित गर्ने उद्देश्य लिएर सीमान्तीय अध्ययन सुरु भएको हो (बराल, २०७३, पृ. १७८) । यसरी सदियौँदेखि इतिहासमा नअटाएका किनारीकृत वर्गको आफ्नै इतिहास लेखन गर्ने उद्देश्यले सन् १९८२ देखि दक्षिण एसियामा सीमान्तीय अध्ययन अभियानको रूपमा सञ्चालनमा आएको हो । सीमान्तीय अध्ययनले भूगोल, धर्म, जाति, लिङ्ग, वर्गका आधारमा सीमान्तकृत समुदायको प्रतिनिधित्व कसरी गरिएको छ भन्ने आधारमा कृतिको अध्ययन गर्दछ (श्रेष्ठ, २०७७, पृ. ६२) ।

सीमान्तकृत वर्ग समाजको सबैभन्दा तल्लो तहमा रहेको हुन्छ । उत्पादनको क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण भूमिका भए पनि उपभोग गर्ने सन्दर्भमा भने उसलाई किनारामा पुऱ्याइएको हुन्छ । यसरी इतिहासका सबै कालखण्डमा सत्ता अथवा केन्द्रले अनेक ढङ्गले निर्माण गरेको किनारीकृत वर्ग नै संसारमा सीमान्तकृत वर्गका नामले परिचित छ । सीमान्तकृत शब्दलाई निम्न, उपेक्षित र किनारीकृत वर्गको सम्बोधक शब्दका रूपमा लिने प्रचलन छ । मानिसहरू सबाल्टर्न अध्ययनलाई गरिव र सर्वहारा अनि समाजका पिछडिएका सीमान्तकृत मानिसहरूको पर्यायका रूपमा लिन्छन् (सुवेदी, २०६८, पृ. xix) । यसरी समाजमा आर्थिक, लैङ्गिक, सामाजिक साथै सांस्कृतिक रूपमा उपेक्षित वा किनारीकृत सबैका पर्यायका रूपमा सीमान्तीयता अध्ययन स्थापित छ ।

सीमान्तीयता अध्ययनलाई सामाजिक, सांस्कृतिक संरचना, सीमान्तकृत समुदाय, सीमान्तकृत विचार, प्रभुत्वशाली समुदाय र प्रभुत्वशाली विचारधाराका आधारमा हेर्दा जब कुनै राष्ट्र कमजोर वा शक्तिहीन राष्ट्रका रूपमा परिचित हुन थाल्छ, यस्तो अवस्थामा शक्तिसम्पन्न राष्ट्रले उसमाथि आफ्नो प्रभुत्व र शक्तिको प्रयोग गरी सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक र सांस्कृतिक आदि क्षेत्रमा प्रभाव जमाउन सुरु गर्छ । यस्तो अवस्थामा शक्तिहीन राष्ट्रले आफ्नो निजी पहिचान गुमाउँछ र प्रकारान्तरमा सीमान्तकृत राष्ट्रका रूपमा परिचित हुन पुग्छ । यसै गरी जातिवादले प्रभुत्व जमाएको समाजमा दलित र जनजाति सीमान्त वर्गमा परेका हुन्छन् भने भौगोलिक पहुँचका आधारमा हेर्ने हो भने कर्णालीवासी सीमान्तकृत वर्गमा परेका हुन्छन् । लैङ्गिक विभेदकारी विचारधाराले ग्रस्त पितृसत्ताबाट सञ्चालित समाजमा पुरुषहरू प्रभुत्वशाली समूहमा रहेका हुन्छन् । तिनै पुरुषहरूको शोषण र दमनबाट महिलाहरू सीमान्तकृत बन्न बाध्य हुन्छन् । किनारा भन्नासाथ त्यसको द्वैध वैपरीत्व केन्द्र अथवा मूलधार हाम्रो चेतनामा उपस्थित भइहाल्छ । सत्ता, शक्ति, वर्चस्व, आधिपत्य मुठ्याएर केन्द्रले किनारालाई कहिल्यै आफूसमान हुन दिँदैन, परपरै पन्साएर त्यसमाथि अह्नखटन र आफ्नै योजना मात्र कार्यान्वित गरिरहन्छ । किनारालाई वञ्चित राखेरै वर्चस्वको मूलधार उर्लिरहन्छ (सुब्बा, २०११, पृ. ३) । यसरी केन्द्रले किनारामाथि आफ्नो वर्चस्व कायम गरी विभिन्न उत्पीडन गरिरहेको हुन्छ ।

सीमान्तीय अध्ययन समसामयिक अध्ययन पद्धति हो । दमितहरूको आवाज मुखरित गर्नुपर्ने अपरिहार्यतालाई आत्मसात् गरी सीमान्तीय अध्ययन अभियानको जन्म भएको हो ।

सीमान्तीय अध्ययनको उद्देश्य सामाजिक इतिहासको पुनर्लेखन गर्नुमा मात्रै सीमित रहेको छैन । इतिहास, राजनीति, अर्थशास्त्र र समाजशास्त्र हुँदै सीमान्तीय अध्ययन साहित्य अध्ययनसँग पनि सम्बन्ध गाँस्न आइपुगेको देखिन्छ । साहित्यमा स्रष्टा, समाज र संस्कृतिबिच अन्तर्सम्बन्ध स्थापित भएर कुनै पनि कृतिको जन्म हुने भएकाले सबाल्टर्नको प्रतिनिधित्व इतिहासमा भन्दा साहित्यमा प्रखर रूपले हुन्छ । साहित्यको सम्बन्ध मानवीय भावना, निजत्व र अन्तरआत्मासँग बढी सम्बन्धित भएकाले स्रष्टाले सपना, कल्पना र यथार्थको सम्मिश्रणद्वारा वा विशिष्ट बिम्बको प्रयोगका माध्यमबाट सबाल्टर्नको प्रतिनिधित्व गर्दा शक्तिकेन्द्रसँग मौन सम्झौताको स्पेस निर्माण गरेर भए पनि साहित्यमा सबाल्टर्नको बढी प्रतिनिधित्व हुन्छ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. २४९) । सर्वप्रथम गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकले सीमान्तीय अध्ययनलाई साहित्यिक मोड दिनमा प्रमुख भूमिका निर्वाह गरेकी हुन् । त्यसपछि जुली स्टेफेन, कमला विश्वराज, तेजस्वनी निरस्वनी निरञ्जनाको पनि महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । उनीहरूको मान्यताअनुसार सन् १९८५ देखि स्पिभाक र बनर्ड कोनले सीमान्तीय अध्ययनलाई सांस्कृतिक अध्ययनको दृष्टिकोणबाट भाषासाहित्य पठनलाई शक्तिसँग जोडेर विश्लेषणात्मक अध्ययन गरेको देखिन्छ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. २६) । यसै गरी सीमान्तीय अध्ययनले आफ्नो विशेष स्थान बनाएको देखिन्छ ।

साहित्यमा सीमान्तीयताको विषय भुगोल र पात्रका रूपमा गरिन्छ । कृतिमा प्रयुक्त लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय पात्र नै सीमान्त पात्र हो । यस्ता पात्रहरूको कृतिगत पहिचान गरी तिनको स्थिति, अवस्था, गतिविधि, जीवनघटना, परिवेश, चरित्रचित्रण आदि केकस्तो छ भनेर अध्ययन र विश्लेषण गर्दा सीमान्तीयताको विवेचना हुन्छ । मोहनराज शर्माका अनुसार सीमान्तीयताले धेरै स्थान साहित्यमा पाएको हुन्छ । त्यसैले इतिहासमा अनुपस्थित भए पनि साहित्यमा सीमान्तीयताको नित्य उपस्थिति रहन्छ । इतिहासभन्दा साहित्यिक कृतिको पनि सीमान्तीयता अध्ययन एवम् विश्लेषण सरल नभएर जटिल रहेको छ । त्यसैले सीमान्तीयतासम्बन्धी तथ्य र जानकारी कृतिभित्र खण्डखण्ड रूपमा छुट्टिएर रहने हुँदा सावधानीसाथ बटुली तिनको विश्लेषण गर्नुपर्दछ (शर्मा, २०७०, पृ. ३२०) । साहित्य समाजको प्रतिबिम्ब हो । मानव जीवनका विभिन्न घटनाहरू साहित्यमा प्रस्तुत हुन्छन् । साहित्यमा कृतिसँग संवाद हुन्छ । साहित्यमा समाज जीवन्त रूपमा प्रस्तुत हुन्छ । इतिहास र साहित्यको घनिष्ठ सम्बन्ध हुने हुँदा सीमान्तीयता अध्ययन साहित्यिक सन्दर्भमा प्रभावकारी रूपमा गर्न सकिन्छ । यसै सन्दर्भमा मोहनराज शर्मा लेख्छन् : इतिहास भन्दा

साहित्यिक सीमान्त समुदायलाई बढी चपल र बोलन्ते तुल्याएर प्रस्तुत गरिने हुँदा कृतिको सीमान्तीय अध्ययन बढी उपयोगी देखिन्छ (शर्मा, २०७०, पृ. ३१९)। साहित्यभित्रै सीमान्तीय वर्गको दमित तथा अलिखित इतिहासका साथै सीमान्त पात्रका वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक आदि पहिचानहरू सुरक्षित रहेका हुन्छन्। त्यसकारण सीमान्तहरूको पहिचान र भूमिकाका बारेमा वस्तुपरक किसिमले ज्ञान प्राप्त गर्न यस अध्ययनबाट सकिन्छ।

सीमान्तीयता अध्ययनको एउटा महत्त्वपूर्ण अवधारणा प्रतिनिधित्व हो। प्रतिनिधित्वको सामान्य अर्थ कुनै व्यक्ति, वस्तु वा घटनाको प्रतिनिधित्व वा उपस्थिति जनाउनु भन्ने हुन्छ। यसले सामाजिक रूपमा स्वतन्त्र अस्तित्वबोध गर्ने कुनै व्यक्ति, समुदाय वा वर्गलाई सङ्केत गर्दछ। समाजमा हरेक व्यक्ति, समुदायको अधिकार प्रतिनिधित्वका हिसाबले समान र नैसर्गिक अधिकारका रूपमा सुरक्षित रहनुपर्दछ भन्ने मान्यता रहेको भए पनि सीमान्तकृत समुदाय समाजमा आफ्नो प्रतिनिधित्व कायम गर्न सक्षम हुँदैनन्। पाठमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व लेखकबाट गरिएको हुन्छ। त्यही प्रतिनिधित्वका आधारमा उसको वर्गीय चरित्र, जातीय भूमिका, लैङ्गिक अवस्था आदिको विश्लेषण गर्न सकिन्छ। पाठमा प्रतिनिधित्वको अवस्थाको विश्लेषण गर्नु सीमान्तीय अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रहेको हुन्छ। समाजका विभिन्न तहहरूको पाठात्मक प्रतिनिधित्वलाई सांस्कृतिक सन्दर्भहरूसँग सन्दर्भित गरेर हेर्ने र व्याख्या गर्ने कार्य यस अवधारणाअन्तर्गत गरिन्छ। वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक रूपमा सीमान्तमा रहेका पात्रहरूको प्रतिनिधित्व पाठमा उनीहरूको निश्चित सन्दर्भसँगै आउँछ र यसले उनीहरूको अवस्थालाई देखाउँछ (गिरी, २०७०, पृ. २८)। यसरी कृतिभित्र वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्त पात्रहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने सन्दर्भमा प्रतिनिधित्वको संरचना केकस्तो रहेको छ साथै सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व लेखकले कसरी गराएका छन् भन्ने मूल जिज्ञासाको अध्ययन यस अवधारणाअन्तर्गत गरिन्छ।

सामान्य अर्थमा पहिचानलाई व्यक्ति तथा समुदायको परिचयका रूपमा लिइन्छ। पहिचानको सन्दर्भ व्यक्ति, समुदाय र वर्गका लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छ। सीमान्तीय अध्ययनमा पहिचानलाई विशेष जोड दिइने भएकाले यसको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ। व्यक्ति तथा समुदायको पहिचानमा सांस्कृतिक र राजनीतिक पक्षहरूको सर्वाधिक महत्त्व रहेको हुन्छ। ती व्यक्ति तथा समुदायका पहिचानहरू सांस्कृतिक र राजनीतिक सन्दर्भमै परिवर्तन

भइरहन्छन् । व्यक्ति तथा समुदायको पहिचानमा भाषा, धर्म, लिङ्ग, जाति, राष्ट्र आदि पक्षहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छन् । व्यक्तिको पहिचान उसले सम्पादन गर्ने कार्यले मात्र निर्माण गर्दैन । उसले बोल्ने भाषा, उसले अपनाएको धर्म र संस्कृति, उसको जात र राष्ट्रियता, उसले अपनाएको व्यवसाय र उसका सम्बन्धहरू आदिबाट पनि निर्माण हुन्छन् (गिरी, २०७०, पृ. ३१) । यसरी सीमान्तकृत समुदायले समाजमा आफ्नो प्रतिनिधित्वका माध्यमबाट साहित्यमा कुनै न कुनै रूपमा पहिचान कायम गरिरहेका हुन्छन् । उक्त पहिचानका आधारमा सीमान्तकृत समुदायको अध्ययन र विश्लेषण गर्न सकिन्छ । कृतिभिन्न प्रतिनिधित्व गराइएका जाति, वर्ग, लिङ्गका दृष्टिले सीमान्त पात्र, समुदायको पहिचान केकस्तो र कुन रूपमा गराइएको छ भन्ने कुराको गहिरो खोजी यस अध्ययनमा गरिन्छ तर कृतिभिन्न सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व गर्दैमा मात्र सीमान्त वर्गप्रति न्याय भएको मान्न सकिँदैन । उसलाई कृतिभिन्न कुन तहको पहिचान दिइएको छ, कि पहिचानविहीन बनाइएको छ भन्ने कुरालाई मुख्य रूपमा हेर्नुपर्दछ । प्रभुत्वशाली वर्गको पहिचानलाई प्राथमिकता दिइएको छ कि सीमान्तकृत वर्गको पहिचानलाई जोड दिइएको छ भन्ने प्रश्नको विश्लेषण यस अध्यायअन्तर्गत विश्लेषित कृतिहरूका माध्यमबाट गरिएको छ ।

२.३ कुन्साड काकाका कथा भाग-१ कथासङ्ग्रहका कथामा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचान

खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको कुन्साड काकाका कथा भाग-१ (२०६९) कथासङ्ग्रहमा जम्मा छबिसओटा कथाहरू समावेश भएका छन् । ठुलाठालु र सम्भ्रान्त वर्गको शोषण र उत्पीडनमा परी गरिब निमुखा वर्गले सीमान्तकृत भएर जीवनयापन गर्नुपरेको यथार्थलाई यस कथासङ्ग्रहका कथाहरूमा जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस कथासङ्ग्रहमा समावेश कथाहरूमध्ये यस शोधको पहिलो समस्या समाधानका लागि 'तमोर नदीको किनारै किनार', 'खरानीमुनिको आगो', 'इन्साफको खोजीमा', 'नलेखिएको इतिहास', 'सेतेको संसार', 'यो पनि जीवन', 'लासको मोल', 'बलबहादुरको विद्रोह' र 'मनको उचाइ' गरी जम्मा नौओटा कथाहरूलाई मात्र छनोट गरिएको छ । यसरी छनोट भएका कथाका पात्रहरूको सीमान्तीय अवस्था, तिनीहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचानको विश्लेषण यस खण्डमा गरिएको छ ।

२.३.१ 'तमोर नदीको किनारै किनार' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान

नेपालको पूर्वी पहाडी ग्रामीण परिवेशका निम्नवर्गीय व्यक्तिहरूको दयनीय अवस्थालाई 'तमोर नदीको किनारै किनार' कथाको विषयवस्तु बनाइएको छ। यस कथामा भारी बोकेर जीवन गुजारा गर्ने र भारी बोक्दाबोक्दै दुर्घटनामा परी जीवन त्याग गर्न बाध्य भएका निम्नवर्गीय सङ्घर्षशील पात्रहरूको प्रतिनिधित्व गराइएको छ। जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बू दाजुभाइ यस कथाका सीमान्त पात्रहरू हुन्। यसै गरी प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा चारलाखे साहुको प्रतिनिधित्व रहे पनि उसलाई मञ्चीय नभई नेपथ्य पात्रका रूपमा पाठमा देखाइएको छ। प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने साहुको शोषणमा परी जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बू सीमान्तकृत बन्न पुगेका छन्। सीमान्तीयताका दृष्टिले हेर्ने हो भने यस कथामा वर्गीय सीमान्तीयता स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ। जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बूको आर्थिक अवस्था कमजोर भएकै कारण साउने भरीमा पनि साहुको भारी बोक्न जान उनीहरू बाध्य भएका छन्। भारी बोक्ने क्रममै जुरानसिंहलाई तमोर नदीको भेलले बगाउँछ। जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बूको आर्थिक स्थिति अत्यन्तै कमजोर र दयनीय रहेको प्रसङ्गलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

ठाउँठाउँमा अलिबेर थकाई मादैं उनीहरू हिँडिरहे। अनिकालले छिनिएको जुरानसिंह जतिसुकै हतार गरेर हिँड्दा पनि वास बस्न साँवापाटी पुग्न सकेनन्। भ्रमक्क साँभ पदा तिनीहरू साँवापाटीभन्दा आधा कोसपछाडि नै थिए। पख, पख। अब अगाडि बढेर काम छैन। अब यहीं सुतुँ ढाकर भुइँमा पछादैँ जुरानसिंहले भन्यो। दलबहादुरले दाउरा खोजेर आगो बाल्यो र ढुङ्गाको आडमा बोरा ओछ्याएर ओछ्यान बनायो। नौनाडी गलेको जुरानसिंह ढुङ्गाको सिरानी हालेर ढल्क्यो। दलबहादुरले मकै पोत्यो र गुन्द्रुक साँध्यो। अनि जुरानसिंहलाई विउँभाउँदैँ भन्यो, तँ आज साह्रै गलिस् हाउ। उठ, खा र सुत्। गुन्द्रुक असाध्यै मिठो छ।" जुरानसिंहलाई भोक त चौपट्टै लागेको थियो तर एक घोगो मकै र एक दुनो गुन्द्रुक खाएपछि उसलाई गला लाग्यो। (पृ. ११)

कथामा प्रयुक्त यस अभिव्यक्तिबाट जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बूको आर्थिक अवस्था अत्यन्तै कमजोर रहेको कुरा प्रस्ट हुन्छ। उनीहरू विहान बेलुका साहुको भारी बोकेर जीवन निर्वाह गर्न विवश सीमान्तकृत पात्रहरू हुन् भन्ने कुरा यस उद्धरणले पुष्टि गरेको छ। जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बू ढाकर बोक्दाबोक्दै थाकेका हुन्छन्।

उनीहरू वर्षाको समयमा बोरा ओछ्याएर ढुङ्गाको सिरानी लगाएर सुत्न बाध्य हुन्छन् । पोलेको मकै र गुन्द्रुकले छाक टार्न विवश हुन्छन् । उनीहरू साहुको भारीले शारीरिक रूपमा मात्र नभएर मानसिक रूपमा पनि थकित छन् । उनीहरू आफ्नो परिवारलाई पाल्नकै लागि साहुको भारी बोक्न गएका हुन्छन् । त्यही साहुबाट उनीहरू आर्थिक सीमान्तमा पारिएका छन् । तर, उनीहरू आर्थिक हिसाबले कमजोर देखिए पनि भावनात्मक हिसाबले सशक्त देखिन्छन् । उनीहरूमा एकले अर्कालाई गरेको माया र सद्भावले यो कुरा प्रस्ट पार्छ ।

जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बू आर्थिक हिसाबले कमजोर छन् । उनीहरूलाई कमजोर भएकै कारण प्रभुत्वशाली वर्गबाट आर्थिक सीमान्तमा पारिएको छ । उनीहरू वैचारिक र चेतनाका हिसाबले सबल अवस्थामा रहे पनि आर्थिक सीमान्तमा रहन बाध्य भएका छन् । उनीहरू वैचारिकतामा सबल रहेको कुरा तलका उदाहरणबाट प्रस्ट हुन्छ :

“दले !” जुरानसिंहको अत्तालिएको स्वर मास्तिर उठ्यो । “तँ मेरा घराँ कस्तो खबर लगिदिन्छस् दले ? लडेर मच्यो भन्छस् कि साहुको पिरले मुगलान भास्सियो भन्छस् ? दले ! बोल्न मेरो भाइ ! तेरो बोली सुनेर म खस्छु । आजै मरुँला भन्ने मलाई कहाँ लाग्छ थ्यो र दले ?” (पृ. १०)

जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बू साहुको आर्थिक उत्पीडनमा परेका छन् । साहुले साउनको भेलमा पनि ढाकर बोकाएर भारी बोक्न पठाएका छन् । वर्षाको भेल, भिरको बाटो धेरै अफ्यारो हुन्छ । अनिकालले शरीर छिनिएको जुरानसिंहलाई धेरै सकस हुन्छ । निरन्तर प्रयासपछि उसले आफ्नो साहस र धैर्य गुमाउन पुग्छ । जुरानसिंह स्वयम् मृत्युको नजिक पुगेको अनुभूति गर्छ । जुरानसिंहले आफ्नो भाइ दलबहादुरलाई लडेर मच्यो भन्छस् कि साहुको पिरले मुगलान भास्सियो भन्छस् भन्ने प्रश्न सोधेको हुन्छ । यसरी जुरानसिंह लिम्बूले भीरबाट खस्न लाग्दा भनेको सन्दर्भबाट आफूहरू साहुको आर्थिक उत्पीडनमा पारिएको यथार्थलाई बोध गरेको कुरा पुष्टि भएको छ । सदियौँदेखि गरिब निमुखा वर्गलाई सम्भ्रान्त वर्गले आर्थिक उत्पीडनमा पारी जिन्दगीबाट पराजित हुन विवश बनाइरहेको सन्दर्भ पनि जुरानसिंह लिम्बूको उक्त भनाइबाट प्रस्ट भएको छ । जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बूले वर्गीय हिसाबले निम्नवर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । आर्थिक दृष्टिले उनीहरू कमजोर छन् । भारी बोकेर खाने भरियाको पहिचान उनीहरूको भए पनि मानसिक रूपले आफ्नो अवस्थाप्रति सचेत हुनुले सचेत व्यक्तिका रूपमा उनीहरूको

पहिचान कायम भएको छ । उनीहरू आफ्नो पहिचानप्रति सन्तुष्ट छैनन् त्यसैले उनीहरू आफ्नो पहिचान बदल्न अथवा नयाँ पहिचान निर्माणमा पनि प्रयासरत देखिएका छन् ।

२.३.२ 'खरानीमुनिको आगो' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान

खगेन्द्र सङ्ग्रीलाको *कुन्साड काकाका कथा भाग-१* कथासङ्ग्रह (२०६९) मा सङ्गृहीत 'खरानीमुनिको आगो' कथामा सामन्तवादी समाज व्यवस्थाले सिर्जना गरेको निम्नवर्गीय दलितहरूको निरीह अवस्थालाई कथाको विषयवस्तु बनाइएको छ । यस कथामा माथिल्लो जातिको सेवा गरेर आफ्नो जीवननिर्वाह गर्न बाध्य भएका दलित पात्रहरू जितमान सार्की र हरिदले सार्कीलाई सीमान्तकृत पात्रका रूपमा प्रतिनिधित्व गराइएको छ । यसै गरी प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा टारघरे मुखियालाई प्रतिनिधित्व गराइएको छ । प्रभुत्वशाली वर्ग मुखियाको श्रमशोषणमा परी जितमान सार्कीको परिवार सीमान्तकृत बन्न पुगेको छ । जितमान सार्कीको आर्थिक अवस्था अत्यन्तै कमजोर रहेको छ । दसैँको बेलामा पनि एक छाक मासु किनेर खान सक्ने हैसियतमा उनीहरू छैनन् । मुखियाको पाङ्गे गोरु मर्दा कोसेली छालाको जुत्ता डोकामा राखेर मासु लिन जितमान सार्की र उसको छोरो हरिदले सार्की मुखियाको घर जान्छन् । मुखियाले उनीहरूलाई मरेको गोरुको मासु दिन अस्वीकार गर्छ, बरु उल्टै उनीहरूलाई थर्काउँछ, हप्काउँछ । जितमान सार्की र हरिदले सार्की रिक्तो डोको फर्किई घरमा आएर बालबच्चालाई लुगाफाटा हाल्न भनेर पालेको बुचो (सुँगुरको पाठो) काटेर खान बाध्य हुन्छन् । जितमान सार्कीको परिवारको आर्थिक अवस्था कमजोर रहेको कुरालाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“जुत्ता लिएर पो आएछ गन्दे,” घोप्टा जुँगामुनि मुस्कान लुकाउन खोज्दै मुखियाले भने, “जाती गरिस् । हा ! हा ! हा ! तर सिनु भने यसपालि पाउँदैनस्, कुरो बुभ् ।”

“हजुर !” सिकुवाको माथ्लो सुरमा टुक्रुक्क बसेर जितमानले बिन्ती चढायो ।

“पाउँदैनस् गन्दे ।” मुखियाले जुत्ता भुइँमा पछारे ।

“यत्रो चाडको दिन हजुर !” जुत्ता टिपेर मुखियाका अगाडि राखिदिँदै हात जोडेर जितमानले भन्यो, “बुढी आमा, नाबालक छोराछोरी, चाडबाडमा नहुनेलाई पनि रहँदै लाग्दो र'छ हजुर !” निराश आँखाले मालिकलाई हेर्दै जितमानले उसका घोप्टा जुँगामुनिबाट निस्कने जवाफको प्रतीक्षा गर्‍यो ।

“नाथे एक जोर जुत्तामा जात फाल्ने के देख्छा' छस् तैले मलाई ?”

“चाडबाड सबैको एकै हो, मालिक !”

“अभ्र ढिपी गर्छ गन्दे ।”

“ज्यान सबैको एकै हो, हजुर !”

“जा गन्दे, गइहाल् ।” (पृ.१९-२०)

कथामा प्रस्तुत यस कथनबाट जितमान सार्कीको आर्थिक अवस्था कमजोर रहेको कुरा प्रस्ट भएको छ । जितमान सार्कीको परिवार दसैँको बेलामा पनि एक छाक मासु किनेर खान सक्ने हैसियतमा छैन । त्यसैकारण जितमान र हरिदले मरेको गारुको मासु मागेर खान बाध्य भएका छन् । मुखिया खुसी होला भनेर उनीहरू छालाको नयाँ जुत्ता लिएर मुखियाको घर गएका छन् । मुखियाले जुत्ता देखेपछि जितमान सार्कीलाई जाती गरिस् तर यसपालीको सिनु भने पाउँदैनस् भनेर भनेपछि जितमान सार्कीले हात जोडेर बिन्ती विसाउँछ । मुखियाको दया पलाउँदैन । उल्टो एक जोर जुत्तामा जात फाल्ने जात होइन भनेर हकारेपछि चाडबाड सबैको एउटै हो मालिक, ज्यान सबैको एकै हो भनेर जितमान सार्कीले मुखियालाई भन्छ । उसको सत्य कुरा मुखियालाई स्वीकार्य हुँदैन । त्यसैले जा गन्दे गइहाल भनेर मुखियाले जितमान सार्कीलाई त्यहाँबाट खेदाउँछन् ।

जितमान सार्की गरिब भए पनि कर्मशील र कर्तव्यनिष्ठ पात्र हो । उसलाई आफ्नो परिवारको पालनपोषण गर्ने कर्तव्यपरायण व्यक्तिका रूपमा पाठमा देखाइएको छ । जितमान सार्की मुखियाको घरबाट रिक्तै फर्केपछि आफूसँगै मासु लिन गएको छोरा, डाँडामाथि पुगिसकेकी वृद्धा आमालाई सम्भरेर भक्कानिन्छ । उसले आफ्नो छोरोलाई घरमा पुगेर आफूसँग भएको सानो बुचो काटेर खुवाउने प्रतिबद्धता जाहेर गर्छ । चाडबाड गरिबको पनि त हो । मन उसको पनि हुन्छ । राम्रो र मिठो खाने चाहना गरिबको पनि हुन्छ । चित्त उसको पनि दुख्छ भन्ने कुरा जितमान सार्कीले राम्ररी बुझेको छ । तर, गरिबीका कारणले ऊ आफ्नो मजदुरी गरिरहन बाध्य भएको छ । यसै सन्दर्भलाई प्रस्ट पार्न निम्नलिखित प्रमाण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

“ओई बा, चाँडो आऊ न बुचो काट्न ।”

परको चुच्चे ढुङ्गोमाथि चढेर हरिदलेले बोलायो ।

“मुखियाका गोरुको भन्दा हाम्रै बुचोको मासु मिठो, हैन्त बा ?”

“भो, भो त्यस ज्यानमाराको नाम मलाई नसम्भा !” (पृ. २१)

जितमान सार्की र उसको छोरो हरिदले सार्कीले वर्गीय हिसाबले निम्नवर्गीय र जातीय हिसाबले कथित तल्लो वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । आर्थिक दृष्टिले उनीहरू धेरै कमजोर छन् । त्यसैले उनीहरू मरेको सिनु खान बाध्य भएका छन् । जितमान सार्की दलित भएको कारण कथित माथिल्लो जातको सेवा गरेर खाने, मरेको मासु खाने जातिको पहिचान भए पनि उनीहरू मानसिक रूपले आफ्नो अवस्था र सत्यताप्रति राम्रोसँग परिचित भएको कारण सचेत पात्रका रूपमा देखिएका छन् । चाडबाड सबैको हो, सबैले सकेसम्म मान्नुपर्छ, ज्यान सबैको एउटै हो, चाहे धनी होस् चाहे गरिब भन्ने जितमान सार्कीको अभिव्यक्तिबाट आफ्नो सत्यताप्रति सचेत र सङ्घर्षशील, कर्मशील व्यक्तिका रूपमा उनीहरूको पहिचान कायम भएको छ । सामन्ती समाजमा दलितहरूलाई जुन पहिचान दिइएको थियो वर्तमान समयमा त्यो पहिचानप्रति सिङ्गो दलित समूह सन्तुष्ट देखिँदैन । त्यसैले उनीहरू आफ्नो पहिचान बदल्नमा निरन्तर प्रयासरत देखिएको कुरा पनि यस पाठांशले सङ्केत गरेको छ ।

२.३.३ 'इन्साफको खोजीमा' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान

खगेन्द्र सङ्गौलाको *कुन्साड काकाका कथा भाग-१* कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत 'इन्साफको खोजीमा' शीर्षक कथा सीमान्तकृत अवस्थाको राम्रो प्रस्तुति भएको कथा हो । दश वर्षको उमेरमा विवाह गरी आफ्नो लोग्नेले उपेक्षा गर्दा एउटी महिलाले भोग्नुपरेको मानसिक पीडालाई यस कथाको विषयवस्तु बनाइएको छ । सीमान्तकृत समुदायको पहिचान गर्ने प्रमुख आधार लैङ्गिक आधार पनि हो । यस कथामा 'ऊ' द्वारा सम्बोधित महिला पात्र लैङ्गिक रूपमा सीमान्तकृत पात्र हो । प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा उक्त महिलाका लोग्ने, सासू र ससुरालाई मञ्चित रूपमा नभई नेपथ्यमा प्रतिनिधित्व गराइएको छ । 'ऊ' पात्रको दश वर्षकै कलिलो उमेरमा सम्भ्रान्त परिवारको केटासँग बिहे भएको छ । विवाहपछि उसको लोग्ने पढ्न भनेर जान्छ । बिहे भएकै दिनदेखि ऊ चाहिँ लोग्नेको घरको धन्दामा लाग्छे । समय बित्ने क्रममा उसमा जवानी चढ्दै जान्छ । आफ्नो लोग्नेले आफूलाई बेवास्ता गरेको, घृणा गरेको वास्तविकता उसलाई बोध हुँदै जान्छ । यस प्रसङ्गलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

जवानीको खुट्किलोतिर उक्लँदै गएपछि उनी के चाल पाउँदै गइन् भने उनको लोग्ने उनलाई औधी घृणा गर्दो रहेछ र ऊ अर्कै स्वास्थ्यी ल्याउने ताकमा रहेछ । यसरी सुन्दर र सुखी जोईपोइको जीवनबारे कलिलो

उमेरदेखि उनले बुनेका मीठा सपनामा अचानक डढेलो लाग्यो र उनलाई त्यसैत्यसै कहानी लागेर आयो । आफ्नो सहनशीलता, शीलसोभाउ र इमानको गुणबखान सासूससुराका मुखबाट लोग्नेकै अधिल्लिर सुन्दा उनको आत्मा हर्षले आकाशमा उड्थ्यो र छाती गर्वले नाड्लोजत्रो हुन्थ्यो । दड्ग पदै उनी भावुकताको तरङ्गमा बेगिन्थिन् -‘लौ, लोग्नेले अब माया गर्ला, छातीको तीन धानीको भारी अब पन्छाइदेला ।’ तर उनले चिताएजस्तो कहिल्यै भएन र उनको बेसहारा जिन्दगीलाई बिस्तारै निराशाको बादलले ढाकिदियो । (पृ. २३)

‘ऊ’ द्वारा सम्बोधित महिला पात्र लैङ्गिक रूपमा सीमान्तकृत भएको कुरा माथिको कथनबाट प्रस्ट हुन्छ । उसलाई दश वर्षको बाल्यकालमै सम्भ्रान्त परिवारको केटासँग बिहे गराइदिएको हुन्छ । जब उसमा चेतना बढ्दै जान्छ तब उसले आफूलाई बेवास्ता गरी लोग्नेले अर्कै स्वास्नी ल्याउन खोजेको कुरा बल्ल थाहा पाउँदै जान्छे । उसको सुन्दर, सुखी परिवारको मिठो सपना एक्कासि चकनाचुर हुन पुग्छ । लोग्नेले आज पो माया गर्ला, भोलि पो गर्ला कि भन्ने उसको आशा निराशामा परिणत हुन्छ । यस कथामा उसलाई आफ्नै लोग्नेको प्रेमबाट वञ्चित भएकी निरीह पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी एउटी विवाहित महिला आफ्नै लोग्नेबाट लैङ्गिक उत्पीडनमा परी जिन्दगी बेसहारा भएको स्थितिलाई यस कथामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना भएको नेपाली समाजमा पुरुषले महिला भएकै आधारमा महिलामाथि शारीरिक, मानसिक र यौनिक हिंसा गरिरहेको पाइन्छ । यसको ज्वलन्त उदाहरण महिलासँग सम्बन्धित विभिन्न आपराधिक घटनाहरू दिनरात घटिरहेका प्रसङ्गहरूले दिन्छन् । पविार, समाजमा पुरुषहरूले महिलाहरूलाई शोषण गर्दै विभिन्न बहानामा उनीहरूलाई किनारीकरण गर्ने काम गरिरहेका छन् । यसै गरी यस कथामा ‘ऊ’ द्वारा सम्बोधित महिला पात्रलाई उसको लोग्नेले र समाजले उसलाई महिला भएकै आधारमा उपेक्षा गरेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा ऊ स्वयम्ले व्यक्त गरेको कुरा यस्तो रहेको छ :

“म बौलाएर हिँडेकी,” उनी बेलीबिस्तार लाउन थालिन्, “संसार यति ठूलो छ । यतिका मान्छे छन् तर आफ्नो दुःखमा साथ दिने एउटा मान्छेसम्म पनि मैले भेटिनँ । म चारचौरास डुलें, थरीथरीका मान्छेसँग सड्गत गरें । आफ्नो पिरमर्का धुरुधुरु रुँदै सुनाएँ तर कसैले टेरपुच्छर लाएन । मलाई केही

आपत्विपत् परेकै छैन जस्तो ठान्यो बैगुनी संसारले । भाइ, यस्तै हालत भो मेरो !” (पृ. २४)

पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना भएको समाजमा प्रभुत्वशाली पुरुषले विभिन्न बहानामा महिलालाई केन्द्रबाट धकेलेर किनारामा पुऱ्याउने काम गर्छ । यदि सीमान्तकृत पात्र बोलिहाले पनि उसको आवाज, बोली सुनिदैन, दबाइन्छ । यसै गरी यस कथामा पनि ‘ऊ’ द्वारा सम्बोधित महिला पात्रलाई उसको लोग्ने, परिवार र समाजले तिरस्कार गरेका छन् । तिरस्कारलाई सहन नसकेर ‘ऊ’ पात्र विचलित भएर हिँडेकी छे । उसले आफ्नो पीडा, वेदना धेरै मान्छेहरूलाई सुनाए पनि उसको पीडा कसैले सुनिदिएका छैनन् । त्यसको मुख्य कारण पितृसत्ता रहेको छ । पितृसत्ताले महिलालाई नै दोषी देख्छ । त्यसैले ‘ऊ’ पात्रलाई पनि परिवार र समाजले उल्टो दोषी देखेको छ, बेवास्ता गरेको छ, अवमूल्यन गरेको छ । लोग्नेबाट प्रताडित महिलालाई घर, परिवार र गाउँसमाजले पनि तिरस्कार नै गरेको पाइन्छ । ‘ऊ’ पात्र पनि त्यसैको सिकार भएकी छे । यसरी एउटी महिला आफ्नो लोग्ने, घर, परिवार र समाजबाट दोहोरो, तेहेरो उत्पीडनमा परेको कारण उसले समाख्यातासमक्ष प्रस्तुत गरेको कुरालाई माथिको अभिव्यक्तिले प्रस्ट पारेको छ ।

‘ऊ’ द्वारा सम्बोधित महिला पात्रले लैङ्गिक दृष्टिले पाठमा महिलाको प्रतिनिधित्व गरेकी छे । वर्गीय हिसाबले उसलाई कमजोर सीमान्तकृत पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । लोग्नेबाट परित्यक्त अबला महिलाको रूपमा उसको पहिचान कायम रहे पनि मानसिक रूपले आफ्नो निरीह अवस्थाप्रति सचेत हुनुले एउटी सचेत महिलाको रूपमा पाठमा उसको पहिचान कायम भएको छ । आफ्नो तत्कालीन अवस्थाप्रति असह्य भएर उसको विद्यमान पहिचान बदल्नमा प्रयासरत एउटी सङ्घर्षशील, जुभारु महिलाको रूपमा पनि उसलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.३.४ ‘नलेखिएको इतिहास’ कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान

खगेन्द्र सङ्ग्रीलाको *कुन्साङ काकाको कथा भाग-१* (२०६९) कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ‘नलेखिएको इतिहास’ कथामा प्रभुत्वशाली ब्राह्मण जातिद्वारा उत्पीडित दलित र जनजातिहरूको निरीह अवस्थालाई यस विषयवस्तु बनाइएको छ । यस कथामा हर्कबहादुर मगर, मगर्नी साइली र कान्छी सर्किनीलाई सीमान्तकृत पात्रका रूपमा प्रतिनिधित्व गराइएको छ । यसै गरी प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा हरिहर बाजेलाई प्रत्यक्ष रूपमा

प्रतिनिधित्व गराइएको छ भने अप्रत्यक्ष रूपमा तीन सरकार, विजय उत्सवमा भाग लिने ठुलाबडाहरूलाई पनि प्रतिनिधित्व गराइएको छ । हरिहर बाजेजस्ता प्रभुत्वशाली वर्गको आदेश पालना गर्दा हर्कबहादुर मगरको परिवार सीमान्तकृत बन्न पुगेको छ । हर्कबहादुर मगर लाहुरबाट भक्खरै सेवानिवृत्त भएर आफ्नो घरमा आएको हुन्छ । यता राणाशासनको विरुद्धमा ठुलो आन्दोलन चर्किरहेको हुन्छ । हरिहर बाजेले हर्कबहादुर मगरलाई अनेक किसिमले उक्साएर, प्रलोभन देखाएर आन्दोलनको अगुवा बन्न बाध्य बनाउँछ । हर्कबहादुरको आन्दोलनमै मृत्यु हुँदा उसको परिवारले ठुलो दुःख भोग्नुपर्ने हुन्छ । उसको परिवारको अवस्थाका बारेमा कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

मगर्नी साइँलीका अगाडि अँध्याराका मुस्ला मडारिए । उसलाई लाग्यो - संसारमा अब उसका घाम -जून छैनन् , उसको हरियाली छैन, हाँसो छैन, मायाममता छैन, जीवनको उल्लास छैन । मानौँ दुष्ट राक्षसले ती सबै सुन्दर र प्रिय चिज उसको छातीबाट हरेर लग्यो र उसलाई मर्नु न बाँच्नु पारेर अँध्यारो कुनामा मिल्काइदियो । (पृ. ५३)

कथामा प्रस्तुत उदाहरणबाट मगर्नी साइँलीको निरीह अवस्था रहेको कुरा प्रस्ट भएको छ । हर्कबहादुर मगरको आन्दोलनमा मृत्यु भएपछि उसकी स्वास्नी एकती भएकी छे । उसको पारिवारिक जीवनको उज्यालो एक्कासि खोसिएर अँध्यारातिरको यात्रा बढेको देखिन्छ । उनीहरूलाई सहारा दिने लोग्नेलाई दुष्टहरूले हरण गरिदिएपछि उनीहरूको परिस्थिति एकदम नाजुक भएको छ । उनीहरू गरिबीको चरम पीडा भोग्न बाध्य भएका छन् । उनीहरूले बुनेका सुन्दर सपना भताभुङ्ग भएको छ । प्रभुत्वशाली वर्गबाट प्रताडित उनीहरूको जीवन अन्धकारमा होमिन बाध्य भएको छ । खुसी, उत्साह, उमङ्ग यी सबै चिजहरू उनीहरूको जीवनबाट लुटिएको, खोसिएको यथार्थलाई माथि दिएको दृष्टान्तले पुष्ट गरेको छ ।

हरिहर बाजेले हर्कबहादुर मगरलाई राणाशासनको आन्दोलनमा पठाएको हुन्छ । उसलाई आन्दोलनमा पठाउने क्रममा हरिहर बाजेले अनेक किसिमको प्रलोभन देखाएको हुन्छ, उक्साएको हुन्छ, थर्काएको हुन्छ । तिमीलाई केही हुँदैन । इतिहासमा तिम्रो नाम, इज्जत सधैं अमर रहन्छ । त्यति मात्र कहाँ हो र, तिम्री साइँली र तिम्रा छोरा सबैलाई पाल्ने काम हाम्रो हो । तिमी चिन्तै नगर । तिमीहरूले जे चाहन्छौ, त्यही पुऱ्याइदिन्छौ भनेर अनेक

तरहबाट हर्कबहादुरलाई सहमति गराएको हुन्छ । त्यसैकारण हर्कबहादुरले सङ्ग्राममा जाँदा आफ्नी स्वास्नीलाई यदि म केही भइहाले भने तिमीहरू सिधै हरिहर बाजेकहाँ जाओ है भनेर छोडेको हुन्छ । हर्कबहादुर मगरको सङ्ग्राममा मृत्यु भएपछि मगनी साइलीको आँट भरोसा टुट्छ । ऊ हरिहर बाजेकहाँ जान बाध्य हुन्छे । हरिहर बाजेले उनीहरूलाई अगाडि जुन बाचा गरेका हुन्छन्, उक्त वाचा पूरा गर्दैनन् । मगनी साइली हरिहर बाजेके घर जाँदा उसलाई त्यहाँ बाजेले चरम बेवास्ता गर्छ, अमानवीय व्यवहार गर्छ, तिरस्कार गर्छ, उसलाई त्यतिखेर मान्छेको जस्तो व्यवहार गर्दैन । यसै सन्दर्भलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“यस्तो घिनलाग्दो रूप देखाउन किन आ’ की ?”

“अँ...त्यसै...”

“हेरे ! यो हालत देखेर आउनेजानेले के भन्लान् ? क्यै भन्नु छ ?”

के भन्ने ? साइलीका आँखा रसाए । घोसे मुन्टो लाउँदै उसले देब्रे हातको हत्केलोले तालु मुसारी ।

“हेर, बेला न कुबेला ठूलाबडाका घराँ आउन कस्तो धक पनि नलाग्या ?

आज पनि टुप्लुक्क, भोलि पनि टुप्लुक्क ।”

“बज्यै !” बज्यैका पाउमा मुन्टो जोतेर साइली सुँकसुँक गर्दै रोई ।

“बाजेले संसारका दुःख हेरिदिनुपऱ्या छ । तँ मात्तै होस् र ? हेर् त कत्रो दुःख छ उहाँलाई ?”

“बज्यै ?” आँसुमा डुबेका आँखा उठाउँदै साइलीले भनी, “हाम्रा लाउरेलाई बाजेले लगेर उता अड्डामा.....”

“भो, भो यो पुरानो गनगन बिसिर्दि ।”

“बज्यै, मेरो लाउरे खोइ, बज्यै ?” (पृ. ६१)

मगनी साइलीले वर्गीय हिसाबले निम्नवर्गीय, जातीय हिसाबले जनजाति वर्गको प्रतिनिधित्व गरेकी छे । आर्थिक दृष्टिले पनि ऊ धेरै कमजोर छे । लोग्नेको मृत्युपछि उसले धेरै आर्थिक सङ्कट भेलेकी छे । उसलाई हरिहर बाजेको घर जाँदा चरम बेवास्ता गरेको छ । भ्यासेभुसे ठूलाबडाको घरमा आउँछन् भनेर उसलाई तथानाम गाली पनि गरेको छ । आफ्नो लोग्ने सङ्ग्राममा जाँदा दिएको आश्वासनको आशा लिएर ऊ हरिहर बाजेकहाँ जाँदा उसलाई स्वास्नीले जोडले हप्काउँछे । जतिखेर पनि टुप्लुक्क आउँदा हाम्रो इज्जत जान्छ भनेर उसलाई गाली गर्छे । उसले आफ्नो लोग्ने सङ्ग्राममा मरेको कारण यो गति भयो

भनेर आफ्नो पीडा सुनाउँदा पनि बज्यैको अलिकति पनि मन पलाउँदैन । बरु उल्टो हाम्रो इज्जत जान्छ, भनेर तथानाम हप्काउँछे ।

यस कथामा जनजाति र दलितहरूलाई जाँडरक्सी खाने, ब्राह्मण जातिले फकाउँदा फुरुक्क हुने, सोभा, निडर र निःस्वार्थी जातिको पहिचान दिइएको छ । कथामा मगर्नी साइँली र कान्छी सर्किनी भनेर सम्बोधन गरिएको छ । उनीहरूको नाम नदिएको कारण पहिचानविहीन महिलाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । मगर्नी साइँलीलाई पहिचानविहीन बनाइए पनि ऊ आफ्नो अवस्थाप्रति जानकार देखिएकी छे । मेरो लाउरे खोइ भनेर मगर्नी साइँलीले हरिहर बाजेकी श्रीमतीलाई सोधेको प्रसङ्गबाट आफूहरू प्रभुत्वशाली वर्गबाट सीमान्तमा पारिएको कुराको चेतना राम्रोसँग बोध भएको कारण उसलाई सचेत पात्रको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी यस पाठमा जनजाति र दलितहरूलाई जसरी उपयोग गरिए पनि स्वीकार गर्ने किसिमका सोभा जातिको रूपमा पहिचान दिइए पनि उक्त पहिचानप्रति उनीहरू सन्तुष्ट नभएको कुरा पनि सङ्केत गरिएको छ ।

२.३.५ 'सेतेको संसार' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान

'सेतेको संसार' कथामा सामन्ती समाजमा प्रभुत्वशाली वर्गद्वारा उत्पीडित, गरिब, निमुखा वर्गको निरीह अवस्थालाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको कथा हो । यस कथामा सेते, सेतेकी आमा, मङ्गलेकी आमा र विद्यार्थीहरूलाई सीमान्तकृत पात्रका रूपमा प्रतिनिधित्व गराइएको छ, भने प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा कुलप्रसाद बाजे, थैली र अप्रत्यक्ष रूपमा पुलिसहरूलाई प्रतिनिधित्व गराइएको छ । कुलप्रसाद बाजेको परिवारले सेतेको परिवारलाई श्रमशोषण गरी आर्थिक सीमान्तीकरणमा राख्ने काम गरेको छ । कुलप्रसादको घर बनाउँदा माथिबाट खसेको इट्टाले लागेर सेतेको बुबाको मृत्यु हुन्छ । लोग्नेको दाहसंस्कार गर्न सेतेकी आमासँग पैसा हुँदैन । लोग्नेको दाहसंस्कार गर्न भनेर कुलप्रसादसँग सय रुपैयाँ ऋण लिएको हुन्छ । त्यही ऋण तिर्न नसक्दा सेतेकी आमाले सेतेलाई कुलप्रसादकोमा कमारो राखेकी हुन्छे । कुलप्रसादले पनि सेतेलाई कमारो त हो नि भनेर पशुलाई भैं व्यवहार गर्छ । सेते पनि आफूमाथि गरिएको व्यवहार सहन बाध्य भएको हुन्छ । सेतेको यो अवस्थालाई पाठमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“सेते,” हुक्काको गुडगुड निमेषभर रोक्दै कुलप्रसादले रबाफिलो स्वरमा डाक्यो ।

“हँ !” सेतेले भस्केर उसलाई पुलुकक हेच्यो । उसले दाहिने हातले कोदालाको बिँड समात्यो र घुँडामुनिको कापमा बिँडको टेको लगायो । पिठ्युँमा तीन चिरा परेको, सात पत्र मयल जमेको उसको कमिज पसिनाले छालामै टाँसिएको थियो र टुप्पीदेखि बगदै आएका पसिनाका धारा पिँडुलाका हरिया नसाबाट तल भर्दै थिए । देब्रे हातका चोर औँलाको अङ्कुसे बनाएर उसले निधारका पसिना सोहोच्यो । पसिना उसको देब्रे आँखातिर भच्यो र आँखो नराम्ररी पोत्यो ।

“के हेर्छस् लाटाले पापा हेरेभै ?”

“उधुम भो बाजे, ज्यान डढेर भस्म भो ।”

“ए...तँलाई पनि गर्मी भो ?” कुलप्रसाद मुसुमुसु हाँस्यो ।

सेतेले उसलाई मनमनै सराय्यो । (पृ. ६४)

प्रभुत्वशाली कुलप्रसाद बाजेले सीमान्तकृत सेतेलाई कमारो बनाएर राखेको छ । टन्टलापुर घाम, धुजैधुजा भएको लुगामा सेते कोदालो खनिरहेको हुन्छ । कुलप्रसाद चाहिँ हुक्का तान्दै नोकरले कसरी काम गरिरहेको छ, त्यसको चियोचर्चा गर्नलाई समय समयमा घरबाहिर निस्कन्छ । सेतेले आफ्नो फाटेको कमिजले पसिना पुछ्दै गर्दा के हेरेको लाटाले पापा हेरे जस्तो भनेपछि प्रतिउत्तरमा घामले बेस्सरी पोत्यो बाजे भनेर सेतेले भन्छ । सेतेको कुरा सुनेपछि तँलाई पनि घामले पोल्छ, र भनेर उसले खिसी उडाउँछ । सेते भनेको नोकर हो । उसलाई घामले पोल्दैन, ऊ थाक्दैन पनि । उसलाई जसरी काम लगाए पनि उसले सहनैपर्छ भन्ने खालको कुलप्रसादको मानसिकता रहेको हुन्छ । कुलप्रसादको यो प्रसङ्गले के सङ्केत गर्छ भने प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई कुनै मूल्य दिँदैन, उसलाई भूमिका दिँदैन, जसरी प्रभुत्वशाली कुलप्रसाद बाजेले सीमान्तकृत सेतेलाई कुनै मूल्य दिएको छैन । कुलप्रसादले कमारो, कमारी भनेका मान्छे नै होइनन् जस्तो व्यवहार गरेको हुन्छ । उसमा मायादया भन्ने देखिएको छैन । उसले गरिबहरूलाई मारेर भए पनि आफू धनी बन्ने निरन्तर प्रयास गरिरहेको देखिन्छ । यसरी एउटा गरिब नोकर आफ्नो मालिकका लागि पसिनाको धारा चुहाउँदै श्रम गरिरहेको प्रसङ्गलाई माथिको उदाहरणले पुष्टि गरेको छ ।

सेतेले घर, गाईवस्तु, जङ्गलदेखि लिएर खेतबारीसम्मको काम गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यति धेरै काम गर्दा पनि कुलप्रसादले उनलाई गाली गर्छ, पिट्छ, अमानवीय व्यवहार गर्छ । रातबिहान, घामपानी भन्न नपाई गोरुजस्तै उसले जोतिइरहनुपर्छ । न त उसले समयमा सुत्न नै पाउँछ, न त उसले भोक लागेको बेला खान नै पाउँछ । ऊ हड्डी र छाला भएर

पनि काम गरिरहनमै अभ्यस्त देखिन्छ। यति धेरै सेतेले रातदिन मर्नेगरी काममा जोतिइरहँदा पनि कुलप्रसाद र उसकी स्वास्नी थैलीले पटककै चित्त बुझाउँदैनन्। सेतेले यस्तो किसिमको दुःख सहेर पनि ऊ कुलप्रसादको कमारो बस्न बाध्य भएको छ। यस प्रसङ्गलाई कथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

“बलियो गरी गोरु बाँध्नु पर्दैन, गोरु !” कुलेले सेतेका पिँडुलामा लिँडे गोरुले छिनाएको दाम्लोले हिर्काउँदै भन्यो।

“कति बजो, दाइ ?”

“चार बजो।”

“थला पन्या मान्छे, यति चाँडै किन उठ्छा हँ ?”

सेतेले वाल्ल परेर विद्यार्थीलाई हेन्यो।

“हिजो मालिकले के कारणले तिम्लाई पिट्छा हो ?” विद्यार्थीले सोध्यो,

“मान्छेले मान्छेलाई त्यसरी पिट्न मिल्छ ?”

सेतेले विद्यार्थीलाई यसरी हेन्यो मानौं, उसका सुन्निएका आँखाले भनिरहेका

थिए, ‘नोकरले आधा रातमै किन उठ्नुपर्छ, तिमीलाई अझै थाहा छैन ?

मालिकले नोकरलाई किन पिट्छ, तिमीलाई अझै थाहा छैन ? तिम्रा

किताबमा कतै यसको जवाफ लेख्या छैन ?’ (पृ. ६७)

एक दिन कुलसादको गोरुले दाम्लो छिनालेर वाली खान्छ। कुलप्रसादले थला परुन्जेल आफ्नो नोकर सेतेलाई कुट्छ। पाँच वर्ष नजोती त कहाँ पो छोडौंला तँलाई गोरु भन्दै उसलाई हकाछ। बिचरा सेते डराउँछ। कुलप्रसादले सिंहजस्तै गर्जेर थर्काएपछि सेतेको होसहवास उड्छ। उसले सहनुबाहेक अरू विकल्प नै हुँदैन। सेते एकाबिहानै मध्यरातमा उठेको देखेर थला परेको मान्छे, यति चाँडो किन उठेको, मालिकले हिजो तिमीलाई किन चुटेको भनेर विद्यार्थीले सोधेपछि सेते अलमल्ल पर्छ। नोकरले आधा रातमा किन उठ्नुपर्छ, मालिकले नोकरलाई किन पिट्छ, भन्ने कुरा यिनीहरूलाई थाहा रहेनछ, भनेर सेते छक्क पर्छ। किनभने गाली खानु, पिटाइ खानु र मध्यरातमा उठ्नु जस्ता कुराहरू सेतेको नियति बनिसकेको हुन्छ। आफू नोकर भएको कारण यी सबै सामान्य कुरा हुन्। सहनुपर्छ भन्ने कुरा उसले बुझेको हुन्छ।

यस कथामा सीमान्तकृत पात्र सेते र मङ्गलेकी आमालाई अर्काको घरमा नोकर बसेर आफ्नो जिन्दगी गुजारा गर्ने सङ्घर्षशील पात्रको पहिचान दिइएको छ। यसै गरी प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा कुलप्रसाद बाजे र उसकी श्रीमती थैलीलाई प्रतिनिधित्व गराइए

पनि थैली, सेतेकी आमा र मङ्गलेकी आमालाई कुनै नाम नदिइएको कारण लैङ्गिक हिसाबले उनीहरूलाई पहिचानविहीन बनाइएको छ। सीमान्तकृत विद्यार्थीहरूलाई अर्काको घरमा दुःख सहेर बस्ने डेरावाल, सङ्घर्षशील, प्रगतिशील युवाहरूका रूपमा पहिचान दिइएको छ। त्यो आफ्नो पहिचानप्रति सन्तुष्ट नभएको कारण उनीहरू नयाँ अर्को पहिचान निर्माणमा प्रयासरत पनि देखिएका छन्। सीमान्तकृत सेते र मङ्गलेकी आमाले कमारो बस्न गाह्रो महसुस गर्दागर्दै पनि उनीहरू उक्त काम गर्न बाध्य भएका छन्। उनीहरूलाई अरूसँग भर पर्नुपर्ने निरीह पात्रका रूपमा पहिचान दिइए पनि सशक्त, चिन्तनशील, प्रतिरोधी चेतना भएका परिवर्तनमुखी पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। उनीहरू पनि आफूलाई दिइएको पहिचानप्रति सन्तुष्ट नभएका र अर्को पहिचान निर्माणमा निरन्तर लागि रहेका कुरालाई पनि यस नमुनाले सङ्केत गरेको छ।

२.३.६ 'यो पनि जीवन' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान

'यो पनि जीवन' कथामा पितृसत्तात्मक समाजमा सौतेनी आमाबाट पुऱ्याइने आघात, त्यसबाट बालकहरूमा पर्ने असरको बालमनोविज्ञान र त्यसले दिने परिणामलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको छ। यस कथामा सौतेनी आमाबाट प्रताडित बालक पात्रले अपराध गरेपछि जेलजीवन बिताउन बाध्य भएको र अर्का पात्र जो समाजका ठुलाठालुहरूबाट शोषित भई रिक्तिएपछि डाँका गर्दागर्दै जेलमा पुगेको देखाएर समाजका निम्नवर्गहरूलाई प्रतिनिधित्व गराइएको छ। कर्णबहादुर र बिर्खबहादुर यस कथाका सीमान्तकृत पात्रहरू हुन्। यसै गरी प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा ठुलाठालु, न्यायाधीश, जेलर, सरकार, कर्णबहादुरका बुवा र सौतेनी आमालाई प्रतिनिधित्व गराइएको छ। प्रभुत्वशाली पात्र बुवा र सौतेनी आमाको व्यवहारले गर्दा कर्णबहादुर स्कूल जानबाट वञ्चित भई साहुको घरमा गोठालो बस्न बाध्य भएको छ। ऊ गोठालो बस्दा खुसी हुन सक्दैन। उसलाई पढ्न मन लाग्छ। साहुकोमा पनि उसले यातना सहेरै बस्नुपर्ने हुन्छ। एक दिन कर्णबहादुर साहुको घरबाट भागेर पढ्न भनेर स्कूल जान्छ। सौतेनी आमाले थाहा पाएपछि स्कूलमै गएर उसलाई टनटनी बाँधेर मरणासन्न हुन्जेल चुटिन्छ। यो यातना सहन नसकेर ऊ पागलभै हुन्छ। यसैकारणले उसले सौतेनी आमा, भाइ र बहिनीलाई खुखुरीले काटेर मार्छ। त्यसपछि उसलाई जेलमा हालिन्छ। उसले जेलमा नर्कको जीवन बिताइरहेको हुन्छ।

उसलाई आफ्नो जिन्दगी पुरै सकिएको जस्तो बोध हुन थाल्छ । यही सन्दर्भलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“जिन्दगी अपराधको माखे साङ्लोजस्तो छ, दाइ ।” कर्णबहादुरले घायल स्वरमा भन्यो, “गरिबीमा जन्मिनु, बाले आमामाथि सौता हाल्नु, हेला र टोकसो खप्न नसकेर आमा पासो लाग्नु, सौतेनी आमाले मलाई अर्काको कमारो बनाउनु, अनि रगतको खोलो, त्यसपछि नर्कवास, र आखिरमा जीवनको बाटै बन्द हुनु..।” (पृ.१०६)

सीमान्तकृत कर्णबहादुरको परिवार गरिब छ । गरिब परिवारमा बुवाले सौता हालेपछि हेला र उत्पीडन सहन नसकेपछि उसकी आमा पासो लगाएर मर्छे । त्यसपछि कर्णबहादुरको जीवन टुहुरो हुन्छ । सौतेनी आमाबाट कर्णबहादुर प्रताडित हुन्छ । उसलाई पढ्न मन लाग्छ । पढ्छु भन्दा पनि बुवाले उसको अनुरोधलाई बेवास्ता गर्छ । सौतेनी आमाले कर्णबहादुरलाई श्यामे साहुको घरमा गोठालो राखिदिन्छे । उसलाई पटकै गोठालो बस्न मन हुँदैन । एक दिन ऊ भागेर स्कूल जान्छ । सौतेनी आमाले उसलाई स्कूलमै गएर टनटनी बाँधेर मरणासन्न हुने गरी चुट्छे । असह्य भएपछि कर्णबहादुर बदला लिने अडानमा पुग्छ । बिनाकारण मलाई यातना दिने मान्छेलाई मारेरै छाड्छु भन्ने उसलाई लाग्छ । उसले बुवाको खुखुरी निकालेर सौतेनी आमा, सौतेला भाइ र बहिनीको घाँटी छिनाल्छ । त्यसपछि ऊ जेलमा पुग्छ । जेलमा उसले नर्कको बास गरिरहेको हुन्छ । जिन्दगीको सारा बाटो नै बन्द भएको कुरा उसले जेलमा अनुभूति गर्छ । उसले बिस वर्षको समय जेलमा बिताएपछि बाहिरी जीवनको लय नै छुटिसकेको महसुस गर्छ । जिन्दगीका ढोकाहरू नै बन्द भएको उसलाई आभास हुन्छ । जेलबाट छुटेर गए पनि एकातिर समाजले उसलाई तिरस्कार गर्ने अर्कोतिर लामो समय जेलमै बिताएको कारण बाहिर केही, कोही आफ्ना लागि नरहेको कुरा उसले बोध गर्छ । आफ्नो जीवनका अध्यायहरू नै समाप्त भएका र बाँकी जिन्दगी नै नरहेको भन्ने कर्णबहादुरको भनाइलाई माथिको कथनमा व्यक्त गरिएको छ ।

कर्णबहादुर सचेत सीमान्तकृत पात्र हो । आफू शोषण र दमनका माध्यमबाट यो अवस्थामा पुगेको कुरा उसले राम्रोसँग बोध गरेको छ । पढ्ने, लेख्ने अनि आफ्नो जीवनस्तरलाई माथि उकास्ने ठुलो रहर उसले गरेको छ । त्यो सपना उसको पूरा हुन पाउँदैन । उसलाई कान्छी आमाले यातना दिँदा कर्णबहादुरले ठुलो अपराधसम्म गर्न पुगेको

छ। उक्त अपराध गर्नुको पछाडि सामाजिक विकृति र विसङ्गतिले पनि ठुलो भूमिका खेलेको छ। सौतेनी आमाले उसलाई हेपेर साहुको घरमा कमारो राखिदिन्छे। यो व्यवहार उसलाई कति पनि चित्त बुझेको हुँदैन। पढ्नुपर्छ भन्ने कुरा उसले राम्रोसँग बोध गरेको छ। सौतेनी आमाको यातना खप्नुपरेको कारण उसले सौतेनी आमा, भाइ र बहिनीको हत्या गरेको छ। यो कर्णबहादुरको मनोविज्ञानमा परेको नकारात्मक असरको परिणाम हो। उसमा परेको नकारात्मक मनोविज्ञानको असरले कठोर अपराधसम्म गर्न पुगेको छ। तर कर्णबहादुरले अपराध किन गर्नु भन्ने खालको कुरालाई समाजले खोजी गर्दैन। बालकहरूको मनोविज्ञानमा असर पर्दा विभिन्न खालका अपराधहरू पनि घट्दा रहेछन् भन्ने कुरालाई पनि यस कथामा देखाउन खोजिएको छ। अर्को कुरा समाजमा हुने खाने र हुँदा खानेहरू बिचको अन्तर्द्वन्द्वले केकस्ता किसिमका परिस्थितिहरूको सिर्जना हुँदोरहेछ भन्ने सन्दर्भलाई पनि प्रस्तुत पाठले सङ्केत गरेको छ। कर्णबहादुर र बिर्खबहादुर दुवै जना प्रभुत्वशाली वर्गबाट उत्पीडित, निरीह पात्र हुँदाहुँदै पनि चेतनशील पात्रका रूपमा पाठमा प्रस्तुत गराइएको छ। उनीहरूलाई अपराध गरेर जेलजीवन व्यतीत गरिरहेका कैदीका रूपमा पहिचान दिइएको छ। आफूहरूमाथि गरिएको उत्पीडन सहनु हुँदैन भन्ने मानसिकता भएका कारण उनीहरू आफ्नो पहिचानप्रति सन्तुष्ट देखिँदैनन्। उनीहरू सामाजिक विकृति र विसङ्गतिलाई तोड्न चाहन्छन्। उनीहरू अन्याय र अत्याचारका विरुद्धमा लड्न चाहन्छन्, विद्रोह गर्न चाहन्छन्। यसरी समाज परिवर्तन भएको हेर्न चाहने परिवर्तनमुखी पात्रका रूपमा उनीहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ।

२.३.७ 'लासको मोल' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान

'लासको मोल' जातीय पक्षलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको कथा हो। यस कथामा माथिल्लो जातबाट प्रताडित हुँदै जीविकोपार्जन गर्ने निम्नवर्गका व्यक्तिहरूको कथालाई प्रस्तुत गरिएको छ। यस कथामा मञ्चित पात्रहरूमध्ये मनमाया गुरुड, तर्कबहादुर गुरुड, हवलदार कर्ण, अष्टमान गुरुड आदिले कुनै न कुनै रूपमा सीमान्तकृत वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन्। यी सबै पात्रहरू प्रभुत्वशाली वर्गबाट प्रताडित भएर जीवननिर्वाह गर्ने निम्न वर्गका व्यक्तिहरू हुन्। हर्कबहादुर जिम्वाल, वार्ड सदस्य (लोपमान) र तालुकदार (गाउँले मुली) प्रभुत्वशाली वर्गका व्यक्तिहरू हुन्। जातीय आधारमा समाज उच्च जात र तल्लो जातमा विभाजित छ। यस कथाकी मुख्य पात्र मनमाया गुरुड जातीय र लैङ्गिक दृष्टिले

सीमान्तकृत पात्र हो । ऊ गुरुड जातिमा सोहजातेभिन्न पर्ने भएकै कारण हर्कबहादुर जिम्वालले गर्भ बोकाएर पनि ऊ र उसका छोरालाई अपनाउन सक्दैन । यसले गर्दा समाजमा जिन्दगीभर तिरस्कृत भएर निरीह जीवन बिताउन उनीहरू बाध्य भएका छन् ।

सामन्तवादी शासन व्यवस्थामा आर्थिक एवम् सामाजिक संरचनाका दृष्टिकोणले प्रभुत्वशाली वर्गले प्रभाव जमाएको हुन्छ । यस अर्थमा सामाजिक, सांस्कृतिक स्वरूपमा एकछत्र प्रभुत्व जमाएको त्यो वर्गले सामन्तवादी समाज व्यवस्थाको संवाहकका रूपमा आफूलाई स्थापित गरेको हुन्छ । त्यही सामन्तवादी समाज व्यवस्थामा प्रभुत्वशाली वर्गले अनेक जालझेल र षड्यन्त्र गरी गरिब निमुखा वर्गमाथि शोषण र अन्याय गरेको हुन्छ । यसै गरी यस कथामा पनि सीमान्तकृत मनमाया गुरुडलाई प्रभुत्वशाली हर्कबहादुर जिम्वालले जातीय उत्पीडनका माध्यमबाट सीमान्तीकरणमा पारेको प्रसङ्गलाई व्यक्त गरिएको छ । यस सन्दर्भमा निम्नलिखित प्रमाण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

मनमाया गुरुडको छोरा तर्कबहादुर गुरुड बनीबुतो गथ्यो, घाँसदाउरा गथ्यो, कालिज माथ्यो, माछा माथ्यो र आमालाई एक गाँस हिँडो खुवाउँथ्यो । दिनभरिको कामले लखतरान परेको छोरोको उदास अनुहार र निश्छल आँखा टुलुटुलु हेर्दै मनमाया सुतेको सुत्थै मनमनै भुटभुटिन्थी - 'छोरा, मैले तँलाई बाबु दिन सकिन्नँ । तँले बाबुको मायाको सट्टा हेल्लाँ पाइस् । अहिले म तेरो ढाडमा बडेमाको बोझ भएर ढलँ । कुन्नि, म फेरि उठ्नै नसक्ने पो हुँ कि ?' (पृ. १३७)

सामन्तवादी समाज व्यवस्थामा सम्भ्रान्त वर्गले अनेक जालझेल र षड्यन्त्र गरी निम्नवर्गका व्यक्तिलाई शोषण, अन्याय र अत्याचार गरी किनारीकृत गरेको हुन्छ । मनमाया गुरुडले जातीय र लैङ्गिक दृष्टिबाट सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व गरेकी छे । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनायुक्त समाजमा पुरुषले महिलालाई महिला भएकै कारण उसमाथि शारीरिक, मानसिक र यौनिक हिंसा गरी शोषण गरेको देख्न पाइन्छ । प्रस्तुत कथामा पनि प्रभुत्वशाली पुरुष हर्कबहादुर जिम्वालद्वारा सीमान्तकृत मनमाया गुरुड यौनहिंसामा परेको देखिन्छ । ऊ महिला भएकै कारण हर्कबहादुर जिम्वालद्वारा लैङ्गिक उत्पीडनमा परेकी छे । हर्कबहादुर जिम्वालले मनमाया गुरुडलाई गर्भवती बनाएपछि गाउँका ठुलाठालुहरू कचहरी बस्छन् । उक्त कचहरीमा मनमाया गुरुडको गर्भमा रहेको बच्चा कसको हो भन्ने ठुलो छलफल हुन्छ । छलफलका क्रममा मनमाया गुरुडले हर्कबहादुर

जिम्बालकै हो भनेर किटान गरेर भनेपछि सबै जना छक्क पर्छन् । प्रभुत्वशाली हर्कबहादुर जिम्बाल, तालुकदार (गाउँको मुली), वडा सदस्य सबै जना गुरुड जातिमा पनि चारजाते भित्र पर्छन् भने सीमान्तकृत मनमाया गुरुड चाहिँ सोह्रजातेभित्र पर्छिन् । छलफलका लागि बसेको कचहरीमा दुवै पक्षको बाक्लो उपस्थिति रहेको हुन्छ । गाउँको मुलीलगायत चारजातेहरूले मनमाया गुरुड तल्लो जातिमा परेका कारण आफूहरूले स्वीकार गर्न नसक्ने र मनमाया गुरुडलाई सोह्रजातेहरूले नै अपनाउनुपर्ने अडानका साथ कचहरी टुङ्गिन्छ । यही समयको बिन्दुदेखि मनमाया गुरुडको जिन्दगीले अर्कै मोड लिन पुग्छ । उनलाई गाउँ, समाज, छरछिमेकी सबैले अपहेलना गर्न सुरु गर्छन् ।

मनमाया गुरुडलाई छोरा तर्कबहादुरले बनीबुतो, घाँस, दाउरा गरेर पालेको हुन्छ । दिनरात ज्यालादारी काम गरेर लखतरान भएको छोरालाई मनमाया गुरुडले हेरेपछि उसको मन भतभती पोल्छ । यसैको पिर, सन्तापले उसको शरीर दिनानुदिन भिनोमाथि भिनो हुँदै जान्छ । आफूले जन्म दिएको छोरालाई बाबु दिन नसकेकामा उसलाई धेरै दुःख लाग्छ । यसै सन्दर्भमा मनमाया गुरुडले आफ्नो छोरा तर्कबहादुरलाई छोरा ! मैले गर्दा तैले दुःख पाइस, म तेरो लागि बोझ भएँ भन्ने कुरा भनेको सन्दर्भबाट पनि उनीहरूको यो अवस्था स्पष्ट हुन आउँछ । यसरी प्रस्तुत कथामा सीमान्तकृत पात्र मनमाया गुरुड र तर्कबहादुर गुरुडको प्रतिनिधित्व वर्गीय दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेको छ । सामन्तवादी समाज व्यवस्थामा प्रभुत्वशाली वर्गको अनुकूल निर्मित संस्कृतिको चपेटामा परी श्रीमती र छोरा बन्ने अधिकारबाट उनीहरू वञ्चित भएका छन् । यसरी सीमान्तकृत मनमाया गुरुडले आफ्नो श्रीमान् र अर्का सीमान्तकृत पात्र तर्कबहादुर गुरुडले आफ्नो बुबालाई गुमाएका छन् । त्यसैले प्रस्तुत कथाले मनमाया गुरुड र तर्कबहादुर गुरुडलाई जातीय व्यवस्थाले पहिचानविहीन बनाएको सन्दर्भलाई पनि व्यक्त गरेको छ ।

२.३.८ 'बलबहादुरको विद्रोह' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान

'बलबहादुरको विद्रोह' कथामा गैरदलितहरूद्वारा उत्पीडित निम्नवर्गीय दलितहरूको अवस्थालाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको छ । यस कथामा बलबहादुर दमाई, टाइपराइटर, लेखापाललाई सीमान्तकृत पात्रका रूपमा प्रतिनिधित्व गराइएको छ, भने प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा सरकार, बडाहाकिम नरनाथ शर्मालाई प्रतिनिधित्व गराइएको छ । विद्यमान समाजमा रहेको जातीय विभेदले निम्त्याउने सामाजिक समस्यालाई यस कथामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

समाजमा दलित भएकै कारण विभिन्न उत्पीडनहरू भेल्लुपरिरहेको यथार्थलाई पनि यस कथामा व्यक्त गरिएको छ । सामन्तवादी समाजद्वारा सिर्जित जातीय संस्कृतिको माध्यमबाट गैरदलितहरूले दलितहरूलाई भेदभाव गर्दै आएका छन् । प्रभुत्वशाली गैरदलितहरूले सीमान्तकृत दलितहरूलाई विभिन्न अवसरहरूबाट वञ्चितीकरणमा राख्दै आएका छन् । सहरमा होस् या गाउँमा, दलितहरूले गर्नुपर्ने काम भनेको निम्न स्तरकै रहेको छ । सामन्तवादी समाजले जातअनुसार पेसाको निर्धारण गरेको कारण हरेक क्षेत्रमा अहिलेसम्म पनि दलितहरूको जात सोध्ने काम गरिन्छ । त्यति मात्र नभएर सहरमा कोठा खोज्दा पनि जात दलित भएकै कारण उसलाई कोठा दिन नाइँनास्ति गरिन्छ । यसरी दलितहरूलाई निम्न स्तरको व्यवहार गरिन्छ । जातीय संस्कृतिले समाजमा दलितहरूलाई ठुलो भूमिका दिएको हुँदैन । यस्तो किसिमको जातीय उत्पीडन नेपाली समाजमा अझसम्म पनि कायम रहेकै छ । सयौं वर्षदेखि दलितहरू जातीय उत्पीडनको सिकार हुँदै आएका छन् । यसको प्रत्यक्ष असर दलितहरूको जीवनस्तरमा परिरहेको कारण उनीहरूको सामाजिक र आर्थिक अवस्था जहाँको त्यहीं नै रहेको छ । कतिपय दलितहरू गाउँमा पुरानै पेसामा आबद्ध रहेका छन् भने कतिपय चाहिँ सहर पसेर पनि उनीहरूले त्यस्तै किसिमको उत्पीडन र शोषण भेलिरहन बाध्य भएका छन् । यस सन्दर्भलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

बलबहादुर गाउँमा बाँझो फोर्दै हलो जोतेर पेट पाल्न बानी लागेको, डल्ला फोर्दै सिर्जनशील सुस्केराको स्वाद चाखेको मान्छे, हेमानका भारी बोकेर पनि गाउँदै र रमाउँदै नाक ठोक्किने उकालीओराली छिचोल्नमा रस बसेको मान्छे, यस्तो साँगुरो जिन्दगीमा उसले के स्वाद पाओस् र ! अहिले उसलाई कारखानामा गएर पिठो मुछ्छुमुछ्छु लाग्यो । उसका खुट्टा चिलाए । मिसिन चलाउन उसका पाखुरा सकसकाए, मानिसहरूको हुलमा मिसिएर बेस्मारी कराउन र एकलोपनाको ताप पोख्न उसलाई रहर लागेर आयो । तर के गर्ने ? ऊ अघोषित भ्यालखानाभिन्न छ । अदृश्य नेल र हतकडीको पासोले उसको आत्मा टनटनी बाँधिएको छ । (पृ. १६४)

प्रभुत्वशाली बडाहाकिम नरनाथ शर्माको अनुरोधलाई स्वीकार गरी सीमान्तकृत बलबहादुर दमाईले पाखो बारी बेचेर सहर पसेको हुन्छ । बलबहादुर दमाईले नरनाथ शर्मा बसेको कोठाको छिँडीमा बसेर जेनतेन आफ्नो गुजारा चलाइराखेको हुन्छ । सुखदुःख सँगै विताउने वाचा गरेर सहर पसेका ती पात्रहरूका बिचमा विस्तारै टकराव आउन थाल्छ । नरनाथ शर्मा गाउँमा हुँदा विद्रोही स्वभावको हुन्छ । उसले समाज परिवर्तनको कुरा

गरिरहन्छ । उत्पीडनका विरुद्धमा उसले आवाज निकाल्छ । दलितहरूलाई निम्नवर्गमा पुऱ्याउने काम शोषक मेरो बुवाले गरेको हो भन्ने कुरा नरनाथ शर्माले व्यक्त गरिरहेको हुन्छ । मेरो बुवा सामन्ती हो, सामन्तीहरूको विरुद्धमा हामी सबै एकजुट भएर लड्नुपर्छ भन्ने कुरा पनि नरनाथ शर्माले बलबहादुरलाई समय समयमा भनिरहेको हुन्छ । जब उनीहरू सहर पस्छन् तब नरनाथ शर्माको व्यवहारमा क्रमशः परिवर्तन हुँदै आउँछ । सहरमा आएपछि नरनाथ शर्मा नेता बन्छ । उसको ओहदा बढेपछि उसले आफ्नो धरातल बिसिन्छ । नरनाथ शर्माले बलबहादुरलाई आफ्नो अफिसको पिउन बनाउँछ । ऊ त्यही अफिसको बडाहाकिम बन्छ । नरनाथ शर्माले बलबहादुरलाई पहिलेको जस्तो व्यवहार गर्न छोड्छ । उसले आफ्नो हैसियत बिसँदै जान्छ । नरनाथ शर्माले बलबहादुरलाई बेवास्ता गर्न थाल्छ । बलबहादुर पनि नरनाथ शर्माको व्यवहारप्रति दुःख मान्छ । बलबहादुरले चित्त दुखाउँछ । यही सन्दर्भलाई माथि दिइएको उदाहरणमा व्यक्त गरिएको छ ।

बलबहादुर दमाईले गाउँमा सुखदुःख गरेर आफ्नो परिवारको गुजारा गरिरहेको हुन्छ । ऊसँग ठुलो महत्त्वाकाङ्क्षा पनि हुँदैन । सहर पसेपछि एकलोपन भोगिरहँदा उसको मन अशान्त हुन्छ । गाउँमा खेती किसान गर्दै बसेको मान्छे एउटा अफिसको कुनामा पिउनको काम गर्दै धुमधुमती बसिरहदा उसले आफू भ्यालखानामा रहेको महसुस गर्छ । बलबहादुरको अफिस नजिकै एउटा कारखाना रहेको हुन्छ । उक्त कारखानाको होहल्ला बलबहादुरको कानमा पुग्छ । त्यही हल्लामा बलबहादुरलाई मिसिन मन लाग्छ । बलबहादुर दमाईलाई पनि कारखानामा काम गर्ने मजदुरहरूजस्तै स्वतन्त्र हुन मन लाग्छ । बलबहादुर दमाई आफ्नो काम र परिस्थितिप्रति सन्तुष्ट हुँदैन । बलबहादुरको जात दलित हो भनेर सहरमा थाहा पाउँदै गएपछि सबैले उसलाई बेवास्ता गर्न थाल्छन् । यो कुरा बलबहादुरलाई बोध हुँदै जान्छ । यसरी बलबहादुर दमाई आफ्नो स्थितिप्रति असन्तुष्ट रहेको कुरा पनि माथिको नमुनामा व्यक्त भएको छ ।

प्रस्तुत कथामा सीमान्तकृत पात्र बलबहादुर दमाईको प्रतिनिधित्व जातीय दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेको छ । पुँजीवादी सामाजिक संरचनाले जातीय संस्कृतिको माध्यमबाट दलितहरूलाई उत्पीडन गरिरहेको छ । यसको ज्वलन्त उदाहरण सीमान्तकृत बलबहादुर दमाईले भोगेको यथार्थवाट प्रस्ट हुन आउँछ । बलबहादुर दमाई प्रभुत्वशाली वर्गबाट उत्पीडित निम्नवर्गीय पात्र हुँदाहुँदै पनि एक चेतनशील, सङ्घर्षशील पात्रका रूपमा पाठमा

प्रस्तुत भएको प्रसङ्गलाई लेखकले महत्त्वका साथ पाठमा उठान गरेका छन् । सीमान्तकृत बलबहादुर दमाईलाई निम्नवर्गले अवलम्बन गर्ने पिउनको पेसा दिइएको छ तर उक्त पेसाप्रति ऊ सन्तुष्ट देखिँदैन । बलबहादुर दमाईले आफू काम गरिरहेको स्थललाई अघोषित भ्यालखाना रहेको कुरा व्यक्त गरेको कारण उसलाई एक सचेत र परिवर्तनकामी पात्रको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । सीमान्तकृत बलबहादुर दमाईलाई सामाजिक संरचनाद्वारा निर्मित जातीय संस्कृतिले पहिचानविहीन बनाइए पनि ऊ आफ्नो पहिचानप्रति सन्तुष्ट नभई नयाँ पहिचान निर्माणमा प्रयासरत एक सीमान्तकृत दलित पात्रका रूपमा उसलाई कथामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.३.९ 'मनको उचाइ' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान

'मनको उचाइ' कथा निम्नवर्गीय अपाङ्गहरूको जीवनचर्यालाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर लेखिएको कथा हो । यस कथामा ज्ञानु (लड्गडे) र ज्ञानुकी आमालाई सीमान्तकृत पात्रका रूपमा प्रतिनिधित्व गराइएको छ भने यसै गरी प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा परमानन्द सर र कक्षाका विद्यार्थीहरूलाई प्रतिनिधित्व गराइएको छ । विद्यमान समाजमा सामाजिक मनोविज्ञान र संस्कारले निम्त्याउने सामाजिक समस्यालाई यस कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । साथै समाजमा अपाङ्ग भएकै कारण सामाजिक भेदभाव र अपमानहरू भेल्लुपरिरहेको यथार्थलाई पनि प्रस्तुत कथामा व्यक्त गरिएको छ ।

समाजमा सपाङ्गहरूद्वारा अपाङ्गहरूले विभिन्न उत्पीडनहरू भेल्लै आएका छन् । अपाङ्गहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोण फरक किसिमको पाइन्छ । उक्त दृष्टिकोणको निर्माण समाजको मनोविज्ञानबाट हुँदै आएको छ । अपाङ्गहरूसँग भित्री चेतना जतिसुकै भए पनि बाहिरी आवरण हेरेर उनीहरूलाई विभिन्न खोट लगाइन्छ । अपाङ्ग मान्छेमा पनि भित्री चेतना भएको कारण उनीहरू पनि सक्षम हुन्छन् भनेर समाजले आकलन गरेको हुँदैन । त्यसैले अपाङ्गहरूलाई हेर्ने दृष्टिले निम्न स्तरमा राखेर व्यवहार गरिन्छ । अपाङ्गहरू भनेका केही होइनन्, उनीहरूले केही पनि गर्न सक्दैनन् भन्ने किसिमको कमजोर मानसिकता विद्यमान नेपाली समाजमा पाइन्छ । उनीहरूलाई सपाङ्गहरूको दाँजोमा राखिँदैन । उनीहरूलाई हियाउने, तल खसाउने र हेप्ने काम गरिन्छ । यसले गर्दा अपाङ्गहरूको मनोविज्ञानमा असर पर्नुका साथै उनीहरूमा हीनताभाव बढिरहेको स्थिति देख्न सकिन्छ । त्यसैले आफूहरू हेपिएको कारण अपाङ्गहरू समाजमा अगाडि देखा पर्न चाहँदैनन् । उनीहरू पर्दापछाडि नै बसिरहन चाहन्छन् । अपाङ्गहरू समाजमा अपमानित भइरहेको कारण जन्म लिइएकोमा उनीहरूलाई ठुलो आत्मग्लानि भइरहेको यथार्थता देख्न सकिन्छ । यस सन्दर्भलाई कथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

“हल्ला गर्छस् लड्गडे ?”

चट्याडसरहको स्वर एकाएक चढ्यो । त्यो स्वर ज्ञानुका कानमा जाली डाम्दै भुइँ, भित्ता र सिलिडमा थुरिएर शून्यमा अलप भयो । वचन बिरानो थिएन तर त्यसको मार पहिलो पटक भन्दा कम घातक भएन । अस्तव्यस्त

कक्षाकोठामा केटाकेटीको घुइँचो थियो । तैपनि तिरस्कारको तीर आफूतिरै ताकिएको हो भन्नेमा ज्ञानुलाई एकरत्ती शङ्का भएन । कक्षामा लड्गडो उही मात्र थियो । सरका वचनसँगै सहपाठीहरूका खिसिट्युरी भरिएका नजर ज्ञानुतिर एकोहोरिए । उसलाई यसो हेरूँहेरूँ लाग्यो तर अपमानको पहरोले यति साह्रो ड्रयाकेको थियो कि उसले मुन्टो उठाउनै सकेन । (पृ. १७३)

सीमान्तकृत ज्ञानु (लड्गडे) निम्नवर्गीय परिवारमा जन्मजात लड्गडो भएर जन्मेको हुन्छ । ज्ञानुकी आमा चेतनशील भएको कारण ज्ञानुले शारीरिक रूपमा काम गरेर खान गाहो होला भनेर उसकी आमाले बनीबुतो गरेर छोरालाई विद्यालय पठाएकी हुन्छे । विद्यालयमा प्रभुत्वशाली मुखियाका छोरा परमानन्द सरले ज्ञानुलाई लड्गडो भनेर हर्काछन् । कक्षामा सबै विद्यार्थी हल्ला गरिरहँदा पनि परमानन्द सरले ज्ञानुलाई मात्र आँखाको तारो बनाउँछ । परमानन्द सर आफै विद्यार्थीहरूलाई ज्ञान सिकाउने शिक्षक भएर पनि ज्ञानु लड्गडो भएकै कारण आफैले उसलाई अपमान गर्छ । परमानन्द सरको व्यवहारबाट उक्सिएर सबै विद्यार्थीहरू पनि ताली पिट्दै ज्ञानुलाई हियाउँछन् । ज्ञानु एकलै कक्षामा लड्गडो भएको कारण त्यो अपमान आफूलाई नै गरिएको हो भन्ने कुरा उसलाई राम्रोसँग बोध भएको हुन्छ । ज्ञानुमाथि गरिएको त्यस्तो किसिमको व्यवहारले उसको मनमा गहिरो चोट पछ तर पनि सीमान्तकृत ज्ञानुले केही प्रतिवाद गर्न सक्दैन । लड्गडो शब्दले ज्ञानुको मन छियाछिया हुन्छ । आफूलाई ठुलो अपमान र तिरस्कार गरिएको कुरा उसलाई राम्रोसँग अनुभव हुन्छ । आखिर ज्ञानुको खुट्टा खुँडो हुँदैमा उसमा के कमी छ र ऊ आफूले चाहेर पनि अपाङ्ग भएको होइन् । प्रकृतिले नै उसलाई खुँडो बनाइदियो तर समाजमा आज उसलाई यसरी किन अपमान गरिन्छ भन्ने कुराहरू ज्ञानुको बालमनोविज्ञानमा उत्पन्न हुन्छन् । यसरी कक्षा कोठामा सबै विद्यार्थीहरूको माझ शिक्षक आफैले ज्ञानुलाई लड्गडो भन्ने अपमानित शब्द प्रयोग गरिरहँदा ज्ञानुलाई त्यस्तो होच्याउने वचन नमिठो लागेको सन्दर्भलाई माथि दिइएको प्रमाणमा व्यक्त गरिएको छ ।

प्रस्तुत कथामा सीमान्तकृत पात्र ज्ञानुको प्रतिनिधित्व सीमान्तीय दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेको छ । सामाजिक संरचनाद्वारा निर्मित संस्कृतिले अपाङ्गहरूलाई उत्पीडन गरिरहेको छ । समाजमा अभैसम्म पनि अपाङ्गमैत्री सामाजिक नीति, नियमहरू उचित किसिमले पालना गरिएको छैन । यसको कारण अपाङ्गहरू शोषित भइरहेको स्थिति रहेको छ । यसको ज्वलन्त उदाहरण सीमान्तकृत ज्ञानु पात्रले भोगेको यथार्थबाट प्रस्ट भएको छ । ज्ञानु

प्रभुत्वशाली सपाङ्गहरूबाट उत्पीडित निम्नवर्गीय अपाङ्ग पात्र हुँदाहुँदै पनि एक चेतनशील, सङ्घर्षशील पात्रका रूपमा पाठमा प्रस्तुत भएको प्रसङ्गलाई लेखकले महत्त्वका साथ उठान गरेका छन् ।

सीमान्तकृत पात्र ज्ञानुलाई सामाजिक संरचनाद्वारा निर्मित उच्चवर्गीय प्रभुत्वशाली संस्कृतिले लङ्गडोको पहिचान दिएको छ । ज्ञानु आफ्नो पहिचानप्रति सन्तुष्ट नभएको कारण नयाँ पहिचान निर्माणमा प्रयासरत देखिएको कुरा माथि दिइएको उद्धरणले पुष्टि गरेको छ । ज्ञानुलाई लङ्गडो भनेर सम्बोधन गर्दा ऊ आफू अपमानित भएको कुरा उसले राम्रोसँग बोध गरेको हुनाले उसलाई सचेत र परिवर्तनकामी सीमान्तकृत पात्रको रूपमा पाठमा प्रस्तुत गरिएको छ । ज्ञानुको वास्तविक पहिचान समाजले खोसेर उसलाई पहिचानविहीन बनाएको छ । उसको आफ्नो नाम ज्ञानु हुँदाहुँदै पनि परमानन्द सरलगायत अन्य विद्यार्थीले उसलाई लङ्गडो शब्दद्वारा सम्बोधन गरेका छन् । ज्ञानु समाजले दिएको उक्त अपमानजनक पहिचानप्रति सन्तुष्ट नभई नयाँ पहिचान निर्माणमा प्रयासरत एक सीमान्तकृत, सङ्घर्षशील पात्रका रूपमा पनि कथामा प्रस्तुत भएको छ ।

२.४ कुन्साङ काकाका कथा भाग-२ कथासङ्ग्रहका कथामा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचान

खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको कुन्साङ काकाका कथा भाग-२ वि.सं. (२०६९) मा प्रकाशित कथासङ्ग्रह हो । यस सङ्ग्रहमा जम्मा बाइसओटा कथा समावेश भएका छन् । ती कथाहरूमध्ये सीमान्तकृत पात्र र परिवेशको सबल उपस्थिति भएका 'निकाला', 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की र 'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' गरी जम्मा तीनओटा कथालाई मात्र यहाँ छनोट गरिएको छ । यसरी छनोट भएका तीनओटा कथामा प्रस्तुत भएका सीमान्तकृत पात्रहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान केकसरी भएको छ, भन्ने कुराको अध्ययन तलका विभिन्न उपशीर्षकहरूमा गरिएको छ ।

२.४.१ 'निकाला' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान

नेपालको पूर्वी तराईमा बस्ने निम्नवर्गीय मजदुरहरूको दयनीय अवस्थालाई यस कथाको विषयवस्तु बनाइएको छ । यस कथामा ज्यालादारी काम गरेर जीवन गुजारा गर्ने सङ्घर्षशील पात्रहरूको प्रतिनिधित्व गराइएको छ । गोरे मगर, उसकी श्रीमती र गोरेको

भाइ किस्ने यस कथाका सीमान्तकृत पात्रहरू हुन् । यसै गरी प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा गणपति साहुलाई प्रतिनिधित्व गराइएको छ । प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने साहुको शोषणमा परी गोरे मगर र उसको परिवार सीमान्तकृत बन्न पुगेको छ । सीमान्तीयताका दृष्टिले हेर्ने हो भने यस कथामा वर्गीय सीमान्तीयता स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । गोरे मगरको आर्थिक अवस्था अत्यन्तै कमजोर भएकै कारण उसकी श्रीमती गर्भवती हुँदा पनि साहुको काम गर्न जान बाध्य भएकी छे ।

समाजमा सम्भ्रान्त वर्गले निम्नवर्गीय मजदुरहरूलाई काम लगाएबापत श्रमको उचित मूल्य नदिँदा तिनीहरूलाई जीविका चलाउन कठिन हुँदै आएको छ । मजदुरहरूले सबैभन्दा बढी शारीरिक काम गर्नुपर्ने तर न्यूनतम ज्याला पनि उनीहरूकै हुने भएकाले मजदुरहरूको आर्थिक स्थिति एकदमै दयनीय रहेको कुरा देख्न सकिन्छ । मजदुरहरूले अरूका लागि भनेर सहरमा हजारौँ हजार महलहरू बनाएका हुन्छन् तर आफूसँग भने ओत लाग्ने सानो भुपडीको पनि अभाव हुने हुँदा उनीहरूको स्थिति जहाँको त्यहीं नै रहेको कुरालाई यस सन्दर्भले सङ्केत गर्दछ । मजदुरहरूसँग न त बचत नै हुन्छ न त उनीहरूले पछिका लागि भनेर जोहो नै गर्न सकेका हुन्छन् । दिनभरि काम गरेर मिठो, मसिनो खान नपाई नै रात काट्न उनीहरू बाध्य हुन्छन् । उनीहरूसँग निजी सम्पत्ति भन्ने नै केही हुँदैन । कमायो, ल्यायो, जेनतेन गरेर नै जिन्दगी बिताउन उनीहरू विवश हुन्छन् । मालिकहरूले मजदुरहरूलाई उचित श्रमको ज्याला नदिँदा उनीहरूको आर्थिक स्थिति एकदमै कमजोर रहेको कुरालाई पाठमा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

भन्न त उसलाई ठेकेदार भन्छन् तर सम्पत्तिको नाममा उसका शिरमाथि पानी ओत्ने छानो छैन, पाउमुनि ज्यान अड्याउने जमिन छैन । ऊ ठेकेदार भएको पनि पुगनपुग पन्ध्र वर्ष भयो होला । पन्ध्र वर्षको अटुट ठेकेदारीले उसका अनुहारको कान्ति धमिल्यायो, गाला चाउरियो । उसको पुष्ट गालामा मुजा बसायो र उसका चमकदार केश आधासरो खुइल्यायो । तैपनि गोरे मगरको रैरकमबिनाको ठेकेदारी चल्दो छ । (पृ. ५)

कथामा प्रयुक्त यस अभिव्यक्तिबाट गोरेको परिवारको आर्थिक अवस्था एकदमै कमजोर रहेको कुरा प्रस्ट हुन्छ । गोरे मगर समाजमा ठेकेदार नामले परिचित छ । उसले पन्ध्र वर्ष अगाडिदेखि लगातार ठेकेदारको काम गर्दै आएको छ । उसले श्रम खर्चेर सहरमा हजारौँ महलहरू बनाइसक्यो तर आफ्नो लागि भने उसले ओत लाग्ने पनि जोड्न सकेको

छैन । गोरेले आफ्नो आधाभन्दा बढी जीवन त्यही ठेकेदारीकै काम गरेर बिताइसक्यो । गोरे मगरको उमेर धेरै गइसक्दा पनि उसको आर्थिक अवस्था सुधिन नसकेको यथार्थतालाई माथि दिइएको उदाहरणमा व्यक्त गरिएको छ ।

सामन्ती साहुले निम्नवर्गीय गोरेको परिवारलाई अत्यन्तै कम ज्यालामा काम लगाएर आफू धनी बन्ने प्रवृत्ति देखाएको छ । साहुले गोरेको परिवारलाई आर्थिक उत्पीडन गरेको कारण गोरेको यस्तो परिस्थिति सिर्जना भएको कुरा पाठमा देखाइएको छ । गरिब गोरेले साहुसँग भर परिरहनुपर्ने कारणले गर्दा कम ज्यालामा पनि काम गर्न बाध्य भएको छ । यदि गोरेले त्यति सस्तो भनेर काम गरेन भने उसको ठाउँमा अर्को काम गर्न आइहाल्छ, उसको रोजीरोटी चल्दैन । त्यसैले गोरे मगर सस्तो ज्यालामा पनि काम गर्न बाध्य भएको छ । यसरी प्रभुत्वशाली वर्गले गोरेजस्ता निम्नवर्गीय श्रमिकहरूको शोषण गरिरहेको कारण उनीहरूको आर्थिक अवस्था सुधिन नसकेको यथार्थतालाई पनि माथि दिइएको नमुनाले पुष्टि गरेको छ ।

सम्भ्रान्तवर्गले बच्चा गर्भमा छँदा विशेष उत्सवको रूपमा मनाउँछन् भने निम्नवर्गका लागि यही कुरा ठुलो पीडादायी स्थिति हुन जान्छ । ज्यालादारी काम गर्ने मजदुरहरू एक दिन मात्र काम गर्न गएनन् भने त्यो दिन उनीहरू भोकै रहन सक्ने स्थिति हुन्छ । न त उनीहरूसँग जम्मा गरिएको रकम हुन्छ, न त उनीहरूले पछिका लागि भनेर जोहो नै गर्न सक्ने अवस्था हुन्छ । मजदुरहरू गर्भवती हुँदा पनि कठिन किसिमको शारीरिक काम गर्न जानुपर्ने बाध्यता हुन्छ । उनीहरूले आराम गर्न पाउँदैनन् । उनीहरू पौष्टिक खानेकुरा पनि खान सक्ने हैसियतमा हुँदैनन् । मजदुरहरूको स्थिति कमजोर हुन्छ । आफ्नो शरीरलाई धरापमा राखेर उनीहरूले बलको काम गर्न जानुपर्ने हुन्छ । यदि मजदुरहरू एक दिन काम गर्न गएनन् भने उनीहरूको चुला नै नबल्ने स्थिति हुन सक्छ । यस सन्दर्भलाई पाठमा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

“जा, यति जाबोमा गर्दै गर्दिनँ भन्या’ भए गल्दैनथ्यो त्यो गने साहु ?”
चुपचाप माटो फालिरहेकी गोरेकी स्वास्नीले शुष्क स्वरमा भनी । गोरेले खाडलभिन्नबाट मुन्टो उठाएर स्वास्नीलाई माथि हेर्‍यो । लौ, उसको पेट त गम्म फुलिसकेछ । अब दुई महिना मात्र बाँकी छ । सुत्केरी उकास्ने जोहो

केही छैन । गोरेले लामो सुस्केरा हाल्यो । अनि क्षणभर स्वास्नीको फुस्रो अनुहार हेरेर ऊ फेरि कोदालो मच्चाउँदै खन्न थाल्यो । (पृ. ८)

गोरे मगरको परिवार आर्थिक हिसाबले कमजोर छ । कमजोर भएकै कारण उनीहरू गणपति साहुबाट आर्थिक रूपले सीमान्त बनाइएका छन् । गोरे सोभ्रो र इमानदार ठेकेदार भएकै कारण प्रभुत्वशाली साहुले त्यसको फाइदा उठाएर सस्तो ज्यालामा गोरेको परिवारलाई काम लगाएको छ । यो कुराप्रति गोरेकी श्रीमतीको चित्त बुझेको छैन । साहुसँग सस्तोमा सहमति नगरेको भए हुन्थ्यो भनेर उसले आफ्नो श्रीमान् गोरेलाई भनेको प्रसङ्गबाट यो कुरा प्रस्ट भएको छ । गोरेसँग सुत्केरी उकास्ने एकरत्ती पनि पैसा छैन । उसकी गर्भवती श्रीमती भने बच्चा पाउने आज हो कि भोलि हो भन्ने अवस्थामा पुगिसकेका कारणले गोरे धेरै चिन्तित भएको सन्दर्भलाई माथि दिइएको नमुनाले व्यक्त गरेको छ । आफूहरू साहुको आर्थिक उत्पीडनमा पारिएको यथार्थलाई गोरेका परिवारले बोध गरेको कुरालाई पनि माथि दिइएको उदाहरणबाट पुष्टि गरेको छ । साथै शताब्दीयौँदेखि सम्भ्रान्तवर्गले गरिब निमुखा वर्गलाई आर्थिक उत्पीडनमा पारी निम्न स्तरमा जीवन बिताउन बाध्य बनाइरहेको सन्दर्भलाई पनि गोरे र उसका परिवारको उक्त अवस्थाबाट प्रस्ट हुन जान्छ । गोरे र उसकी श्रीमतीले वर्गीय हिसाबले निम्नवर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । आर्थिक दृष्टिले उनीहरू कमजोर छन् । मजदुरी गरेर खाने मजदुरको पहिचान उनीहरूको भए पनि मानसिक रूपले आफ्नो अवस्थाप्रति सचेत हुनुले सचेत, चेतनशील व्यक्तिको रूपमा पाठमा उनीहरूको पहिचान कायम भएको छ । साथै उनीहरू आफ्नो पहिचानप्रति सन्तुष्ट नभएको कारण आफ्नो पहिचान बदल्न अथवा नयाँ पहिचान निर्माणमा पनि प्रयासरत देखिएका छन् ।

२.४.२ 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान

'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' कथामा सामन्तवादी समाज व्यवस्थाद्वारा सिर्जित निम्नवर्गीय दलितहरूको निरीह अवस्थालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । यस कथामा सङ्ग्रामबहादुर सार्की, उसका बाबु र मास्टर शान्तकुमार राईलाई सीमान्तकृत पात्रका रूपमा प्रतिनिधित्व गराइएको छ भने मुखिया विजय अधिकारी र उसको छोरो कमलकृष्ण अधिकारीलाई प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा प्रतिनिधित्व गराइएको छ । सामन्तवादी समाजमा जातीय विभेदले निम्त्याएको सामाजिक समस्यालाई यस कथामा प्रस्तुत गरिनाका साथै विद्यमान

समाजमा दलित भएकै कारण विभिन्न उत्पीडनहरू भेल्लुपरिरहेको यथार्थलाई पनि व्यक्त गरिएको छ ।

नेपाली समाजमा दलितहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोण फरक किसिमको पाइन्छ । दलितहरूलाई आफ्नो वास्तविक नामबाट सम्बोधन गरिएको पाइँदैन । उनीहरूलाई नाम दिँदा पनि निम्न स्तरको दिने गरिन्छ । तल्लो जातको पनि राम्रो नाम हुन्छ भन्ने मानसिकता नै समाजमा पाइँदैन । दलितहरूलाई हियाएर जस्तोसुकै नामले पनि बोलाउने गरिन्छ । अन्ततः समाजमा उनीहरूको हियाएर बोलाउने नाम नै स्थापित हुन्छ, र वास्तविक नाम उनीहरूको लोप भएर जान्छ । सानो जातको नाम हुँदैन भन्ने दलितहरू स्वयम्मा पनि गहिरो छाप परिरहेको कारण उनीहरूले पनि आफ्नो वास्तविक नामलाई उच्चारण गरेका हुँदैनन्, जसको कारणले गर्दा उनीहरूको नाम सामान्य किसिमको पाइन्छ । यसै सामान्य नामलाई दलितहरूले पनि स्वीकार गरी उक्त नामलाई निरन्तरता दिँदै आएका हुन्छन् । यसरी समाजमा दलितहरूलाई जातीय संस्कृतिका माध्यमबाट पहिचानविहीन बनाइएको हुन्छ । यसै सन्दर्भलाई पाठमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“नाम के हो ?” भर्नाकापी पल्टाउँदै सरले सोधे ।

“नाउँ ?” सङ्ग्रामेको बाबु अकमकायो । हुनुलाई एक दिन उसका छोराको पनि न्वारान भएको थियो । पुरोहितले उसको पनि नाम जुराइदिएका थिए तर जुराउँदा नजुराउँदै उसको नाम अलप भयो । अब के नाम भन्ने ?

“विष्ट सर !” सङ्ग्रामेका बाबुले मनको मुटो नुहेको खिन्न स्वरमा भन्यो,

“निम्छराको के नाउँ हुन्थ्यो ? बोलाउने नाउँ त्थै सिँगाने हो” । (पृ. ६४)

शिक्षक शान्तकुमार राईको सल्लाहलाई स्वीकार गरेर सङ्ग्रामबहादुर सार्कीका बाबुले छोरालाई स्कूल भर्ना गर्न लैजान्छ । स्कूलमा भर्ना गर्ने क्रममा शिक्षकले भर्नाकापी पल्टाउँदै सङ्ग्रामबहादुर सार्कीको नाम सोध्छ । शिक्षकले नाम सोधेको देखेर सङ्ग्रामबहादुर सार्कीको बाबु अलमल्ल पर्छ । केही समयपछि निम्छराको पनि के नाम हुन्थ्यो र मास्टर साप ! उसको बोलाउने नाम चाहिँ सिँगाने हो भन्ने उसले प्रतिउत्तर दिन्छ । सङ्ग्रामबहादुर सार्कीको पनि न्वारनको दिन पुरोहितले नाम जुराइदिएको थियो तर उक्त नामबाट उसलाई सम्बोधन नगरिएको कारण ऊ पहिचानविहीन हुन गएको कुरा सङ्ग्रामबहादुर सार्कीका बाबुले दिएको अभिव्यक्तिबाट प्रस्ट हुन्छ । सङ्ग्रामबहादुरको नाम नभएको कारण शिक्षकले सङ्ग्रामबहादुर नाम राखेर स्कूलमा भर्ना गरिदिएको प्रसङ्गबाट जातीय विभेदले

दलितहरूको वास्तविक नाम खोसेर उनीहरूलाई पहिचानविहीन बनाइरहेको यथार्थलाई माथि दिइएको कथनले व्यक्त गरेको छ । साथै दलितहरू अब आफ्नो विद्यमान अवस्थाप्रति सन्तुष्ट नभई उनीहरू नयाँ पहिचान निर्माणमा प्रयासरत देखिएको प्रसङ्गलाई पनि प्रस्तुत दृष्टान्तले सङ्केत गरेको छ ।

सामन्तवादी समाजद्वारा सिर्जित जातीय संस्कृतिका माध्यमबाट गैरदलितहरूले दलितहरूलाई उत्पीडन गर्दै आएका थिए । प्रभुत्वशाली गैरदलितहरूले सीमान्तकृत दलितहरूलाई विभिन्न अवसरहरूबाट वञ्चितकरणमा राख्दै आएका थिए । सामन्तवादी समाजमा दलितहरूले स्कुल जाने अवसर पाउँदैन थिए । दलितहरू भनेका माथिल्लो जातिको सेवा गरेर खाने जात भएकाले उनीहरू स्कुल जानु पर्दैन भन्ने किसिमको सामाजिक मान्यता थियो । उक्त सामाजिक मान्यतालाई दलितहरूले पनि उल्लङ्घन गर्न हिम्मत गर्दैनथे । समाजमा छुवाछुत प्रथा कायमै थियो । दलितहरूलाई गैरदलितहरूका घरभित्र पस्न प्रतिबन्ध लगाइन्थ्यो । समय बित्दै जाने क्रममा सीमान्तकृत दलितहरूमा पनि चेतना जागरित हुँदै आयो । एकाध दलित समुदायका व्यक्तिहरू स्कुल जान थाले पनि विद्यालयमा भेदभाव भने कायमै थियो । गैरदलितहरू बस्ने बेन्चमा दलितहरूलाई बस्न अनुमति थिएन त्यसकारण उनीहरू भुइँमै बसेर पढ्न बाध्य हुन्थे । दलित विद्यार्थीहरूले आफ्नै गैरदलित साथीहरूबाट विभिन्न उत्पीडनहरू सहनुपर्दथ्यो । समाजमा कठोर सामाजिक विभेद कायमै थियो । यस्तो किसिमको उत्पीडन सहेर पनि दलितहरूले आफ्नो मुक्तिका लागि सङ्घर्ष गर्दै नै आएका थिए । यस सन्दर्भलाई पाठमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

साउनको महिना थियो । तीन दिनदेखि आँखै नभिम्याई बिरबिरबिरबिर भरि परिरहेको थियो । कक्षामा बस्ने बेला भयो । सङ्ग्रामेको बोरा बलेंसीको बलिन्द्र धाराले भिजेर ढाडिनुसम्म ढाडिएको रहेछ । उसले दिडमिड मान्दै बोरा हेर्‍यो, माथि अग्ला, ओभाना बेन्चीमा खुट्टा हल्लाउँदै बसेका सहपाठीहरूतिर ईर्ष्यालु आँखा फाल्यो र दयाको याचना गर्दै सरतिर खिन्न नजर उठायो । उसको खुट्टाले बोराको एकछेउ सुस्तरी कुल्च्यो । बोराबाट गजगज पानी रसायो । त्यसपछि 'बसुं कि नबसुं, बसुं कि नबसुं गर्दागर्दै ऊ ढाडिएको बोरामा थ्याच्च बस्यो । (पृ. ६५)

परिवर्तनकामी शिक्षक शान्तकुमार राईको सल्लाह र सुभावाअनुसार सङ्ग्रामबहादुर सार्कीका बाबुले छोरालाई स्कूल पठाउने निर्णय गर्छ। बल्ल सङ्ग्रामबहादुर सार्कीले स्कूल जान थाल्छ। तत्कालीन समयमा अहिलेजस्तो स्कूलको व्यवस्थित भवन निर्माण भएको हुँदैन। सबै विद्यार्थीहरू बाहिर ओत लागेर पढ्नुपर्ने बाध्यता हुन्छ। त्यसमाथि वर्षाको समय निरन्तर पानी परिरहेको कारण सङ्ग्रामबहादुर बस्ने बोरा भिजेको हुन्छ। उसलाई त्यहाँ बस्न मन लाग्दैन। सबै आफ्ना साथीहरू चाहिँ ओभानो बेन्चीमा बसेको देख्दा उसलाई नरमाइलो लाग्छ। अन्ततः ऊ गजगज भिजेको बोरामाथि बस्न बाध्य हुन्छ। सङ्ग्रामबहादुर सार्कीलाई भने अन्य विद्यार्थी सहपाठीहरू बसेका बेन्चीमा बस्नलाई पनि प्रतिबन्ध लगाइन्छ। त्यसैले उसलाई भिजेको चिसो बोरामा बस्न मन नहुँदाहुँदै पनि त्यहीँ बस्नलाई बाध्य बनाइन्छ। यसरी सङ्ग्रामबहादुर सार्की आफू दलित भएकै कारण गैरदलित सहपाठीहरूसँगै बस्नलाई जातीय संस्कृतिले प्रतिबन्ध लगाएको छ। यसरी गैरदलित विद्यार्थीहरू भने खुट्टा हल्लाउँदै बेन्चीमा बसिरहँदा ऊ आफू भने चिसो भुइँमा बसेर कक्षा लिइरहेको प्रसङ्गलाई माथि दिइएको कथनले पुष्टि गरेको छ।

प्रस्तुत कथामा सीमान्तकृत पात्र सङ्ग्रामबहादुर सार्कीको प्रतिनिधित्व जातीय दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेको छ। सामाजिक संरचनाले जातीय संस्कृतिका माध्यमबाट दलितहरूमाथि उत्पीडन गरिरहेको छ। यसको ज्वलन्त उदाहरण सीमान्तकृत पात्र सङ्ग्रामबहादुर सार्कीले भोगिरहेको यथार्थताबाट प्रस्ट हुन आउँछ। सङ्ग्रामबहादुर सार्की प्रभुत्वशाली गैरदलितहरूबाट उत्पीडित निम्नवर्गीय सीमान्तकृत पात्र हुँदाहुँदै पनि एक सङ्घर्षशील पात्रका रूपमा पाठमा प्रस्तुत भएको प्रसङ्गलाई लेखकले महत्त्वका साथ उठाएका छन्। सीमान्तकृत सङ्ग्रामबहादुर सार्कीको न्वारानमा राखिएको नामलाई जातीय संस्कृतिले नामेट बनाई उसलाई सिँगाने नाउँले सम्बोधन गरिएको छ। उसलाई स्कूल भर्ना गर्ने क्रममा मात्र शिक्षकले उसको नाम सङ्ग्रामबहादुर सार्की राखिदिएको छ। यसै गरी सङ्ग्रामबहादुर सार्कीका बाबुको पनि पाठमा नाम उल्लेख गरिएको छैन। उसलाई आफ्नो छोराको नामबाट सङ्ग्रामबहादुर सार्कीका बाबु भनेर सम्बोधन गरिएको छ। सङ्ग्रामबहादुर सार्कीका बाबुलाई जातीय संस्कृतिले नाम नदिई जिन्दगीभर उसलाई पहिचानविहीन बनाएको छ।

यसरी सङ्ग्रामबहादुर साकी र उसका बाबुलाई जातीय संस्कृतिले नाम नदिएर पहिचानविहीन बनाए पनि उनीहरू आफ्नो विद्यमान पहिचानप्रति सन्तुष्ट नभएको कुरा प्रस्ट हुन्छ। त्यसैले आफ्नो नयाँ पहिचान निर्माणमा प्रयासरत सङ्घर्षशील सीमान्तकृत दलित पात्रका रूपमा उनीहरूलाई कथामा प्रस्तुत गरिएको छ।

२.४.३ 'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' कथामा प्रतिनिधित्व र पहिचान

नेपालमा चलेको दशवर्षे जनयुद्ध र त्यसले निम्त्याएको त्रासदीपूर्ण वातावरणमा सीमान्तकृत पात्रहरूले भोगेका उत्पीडनलाई 'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' कथाको विषयवस्तु बनाइएको छ। यस कथामा जनयुद्धकालीन समयमा श्रम गरेर गुजारा गर्ने निम्नवर्गीय सङ्घर्षशील पात्रहरूको प्रतिनिधित्व गराइएको छ। शकुन्तला र आनन्दराम यस कथाका सीमान्तकृत पात्रहरू हुन्। प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा लालबहादुर जैसी (सिडिओ), गोविन्दकृष्ण शर्मा (पुलिस हवलदार) लाई प्रतिनिधित्व गराइएको छ। यसै गरी अर्का सीमान्तकृत पात्रका रूपमा कृष्णराज कडरिया (माओवादी) को प्रतिनिधित्व कथामा रहे पनि मञ्चीय पात्र नभई नेपथ्य पात्रका रूपमा उसलाई पाठमा प्रस्तुत गरिएको छ। प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने सिडिओ लालबहादुर जैसी र हवलदार गोविन्दकृष्ण शर्माका शोषणमा परी शकुन्तला र आनन्दराम सीमान्तकृत बन्न पुगेका छन्। सीमान्तीयताका दृष्टिले हेर्ने हो भने यस कथामा वर्गीय सीमान्तीयता स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ। खरिदार आनन्दरामको हैसियत कमजोर भएकै कारण आफ्नो परिवारलाई माया मारेर जङ्गल पस्न उसलाई बाध्य बनाइएको छ। ऊ जङ्गल पसेर बेपत्ता भएपछि उसको परिवारको स्थिति निरीह बन्न पुगेको छ। आनन्दरामका जहान, बच्चाहरू अभिभावकविहीन बन्न पुगेका छन्। उसका जहान, परिवारले गरिवीको चरम स्थितिलाई भोग्नुपरेको छ। आनन्दरामलाई यो स्थितिमा पुऱ्याउन उसका वैरीहरूले ठुलो भूमिका खेलेका छन्। यसै सन्दर्भलाई पाठमा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

खरिदार आनन्दराम अचेल घरमा छैन। ऊ हरायो, अलप भयो ऊ। सोभ्रो सिधा हिसाबले ऊ खुरुखुरु जागिर खाँदै थियो। निम्छ्रो हैसियतको गृहस्थी जोईपोइको कमाइले जेनतेन दुःखजिलो गरी बारमासे अनिकालको गुजारा चलिरहेको थियो। उसको जीवनमा सपनामा पनि नचिताएको आँधीवेरी

उठ्यो । वैरीले उसको निर्दोष ज्यानमाथि दागा धर्यो । मर्नुभन्दा त
बौलाउन निको, बस्, ऊ बस्ती छाडेर वन पस्यो । (पृ. १८४)

नेपालमा चलेको दशवर्षे युद्धले निम्त्याएको सन्त्रासपूर्ण वातावरणमा सर्वसाधारण
व्यक्तिहरू बाँच्न विवश हुनुपर्दथ्यो । तत्कालीन समयमा कुन बेला कसलाई के आइपर्छ भन्ने
कुराको कसैले पनि अनुमान गर्न सक्ने स्थिति थिएन । यसै प्रतिकुल परिस्थितिको भागीदार
खरिदार आनन्दराम भएको छ । आनन्दराम सोभोसिधा मान्छे थियो । उसलाई दायाँबायाँ
केही गर्न आउँदैनथ्यो । सानोतिनो जागिर खाएर पनि उसले जेनतेन आफ्नो परिवार पालेकै
थियो । एकदिन उसैको टोलमा माओवादीले कृषि विकास बैङ्क लुट्यो । माओवादीलाई
सघाएको भनेर उसलाई भुट्टा आरोप लाग्यो । उक्त आरोप लगाउने उसका वैरीहरू थिए ।
यसै निहुँमा प्रभुत्वशाली सिडिओ लालबहादुर जैसीबाट उसलाई ज्यान मार्ने धम्की आयो ।
आनन्दरामले उक्त घटनामा आफ्नो कुनै संलग्नता नभएको कुरा गर्दा पनि सिडिओले उसको
कुरा मानेन । सिडिओले दिएको धम्कीबाट उम्कने कुनै उपाय नलागेपछि आनन्दराम
माओवादी भएर जङ्गल पस्न बाध्य भयो । जङ्गल पसेपछि उसको ज्यान पनि जङ्गलमै
बेपत्ता भयो । यसरी सीमान्तकृत आनन्दराम माओवादी बनेर जङ्गल पसेपछि उसको
परिवारले दुःख पाउनाका साथै उनीहरूका जिन्दगीमा कहिल्यै पनि नसोचेको दुःखकष्ट
आइपरेको कठिन सन्दर्भलाई माथि दिइएको कथनले पुष्टि गरेको छ ।

यसरी जनयुद्धकालीन समयमा हजारौं निर्दोष सर्वसाधारण मान्छेहरूलाई मारिएको,
बेपत्ता बनाइएको कारण उनीहरूका परिवारहरू विचल्ली भएको प्रसङ्गलाई पनि माथि
दिइएको उदाहरणले सङ्केत गरेको छ ।

दशवर्षे जनयुद्धमा धेरै मान्छेहरू ठुलो आशा र विश्वासका साथ युद्धमा होमिएका
थिए । राज्यपक्षले गरेको उत्पीडन र ज्यादतीबाट सर्वसाधारण थकित भएका कारण कोही
मान्छेहरू रहरले र कोही बाध्यताले बन्दुक बोकेर जङ्गल पसेका थिए । राज्यसत्तालाई
ढालेर आफूहरू सत्तामा पुग्ने उनीहरूको एउटै मात्र उद्देश्य थियो । माओवादीहरूले उक्त
इच्छाको प्रलोभनमा पारी धेरै निर्दोष मान्छेहरूलाई पनि जङ्गल पस्न बाध्य पारेका थिए ।
कैयौं बेपत्ता पारिएका मान्छेहरूको नामनिसान पनि भेटिएन । हजारौं महिलाहरूको सिँदुर
पुछियो । असङ्ख्य निर्दोष बालबच्चाहरू टुहुरा भए । कति आमाहरूका कोख रित्तिए । यी
सबै कुराहरूको हिसाबकिताब नै राखिएको छैन । न राज्यले पीडित पक्षलाई क्षतिपूर्ति दियो

न कहींबाट पीडित परिवारलाई राहत नै मिल्यो । सत्तामा पुग्नेहरूले आज यो कथालाई बिसैं । पीडितहरूको स्थिति भने जहाँको त्यहीं नै रहेको छ । अन्ततः पहुँचवाला नै सत्तामा पुगे । सीमान्तकृतहरू किनारामा नै रहन बाध्य भए । निर्धा, निमुखाहरूका हड्डीलाई भन्याड बनाएर सत्तामा पुगेपछि ती सत्ताधारीहरूले आफ्ना सारा हैसियतलाई भुल्न पुगे । आफूहरू कसरी सत्तामा पुगियो भन्ने कुराको हेक्का नै उनीहरूले राखेनन् । यस सन्दर्भलाई पाठमा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

शकुन्तला आमाघरमाथिको बाँसभ्याडनेर पुगी । उसको रगतपच्छे चित्तमा लोग्नेको विदाइको स्वर गुन्जिरहेको थियो -“शकुन्तला, म हिँडें ।”
 शकुन्तला लोग्नेका पिँडुलामा छाँद हालेर उसलाई रोक्न खोज्दै रोएकी थिई ।
 “तँ नरो”, स्वास्नीको कपाल मुसार्दै लोग्नेले सम्झाएको थियो, “जे जसरी हुन्छ, छोरीको जो सकेको स्याहार गर् । चित्तुवाहरूलाई मास्न सकिएछ भने हाम्रा पनि त दिन कसो नआउलान् ? ल, म हिँडें ।” (पृ. १८७)

आनन्दराम जङ्गल पसेपछि ऊ बेपत्ता हुन्छ । लोग्ने बेपत्ता भएपछि शकुन्तलाको जिन्दगीमा दुःखको आँधी आइपछि । शकुन्तला एकदिन सानी छोरीका साथ थाइना बोकेर माइतीघर गइरहेकी हुन्छे । माइतीमा एकलै पुग्दा बुढी आमाले ज्वाइँको खबर सोध्दा के जवाफ दिने होला भन्ने उसको मनमा आउँछ । यही सन्दर्भमा आफ्नो लोग्ने जङ्गल पसेको क्षणलाई शकुन्तलाले सम्झेको कुरा माथि दिइएको उदाहरणमा व्यक्त गरिएको छ । खरिदार आनन्दराम जङ्गल जान खोज्दा उसकी श्रीमती शकुन्तलाले नजान आग्रह गरेकी छे । सिडियोले आनन्दरामलाई ब्याङ्क लुटिएको विषयमा ज्यान मार्ने धम्की दिन्छ । आनन्दरामले उक्त धम्कीदेखि फुत्किने कुनै उपाय नदेखेपछि माओवादी भएर ऊ जङ्गल जान बाध्य हुन्छ । शकुन्तलाले आफ्नो लोग्नेलाई जङ्गल नजान आग्रह गर्दा आनन्दरामले आफूहरूलाई उत्पीडनमा पारिएको र उक्त उत्पीडनको विरुद्धमा विद्रोह गर्नुपर्ने आवश्यकता भएको कुरा उसले व्यक्त गर्छ । आनन्दरामले आफ्नी छोरीको राम्रो हेरविचार गर्ने सल्लाह शकुन्तलालाई दिनाका साथै राज्यसत्ताका मान्छेहरूलाई हराउन सकियो भने आफूहरूजस्ता गरिबहरूका दिन फिर्ने कुरा पनि उसले व्यक्त गरेको छ । यसरी सीमान्तकृत आनन्दराम प्रभुत्वशाली राज्यसत्ताको ज्यादतीबाट पराजित भई माओवादी भएर जङ्गल पस्न बाध्य भएको कुरालाई माथि दिइएको दृष्टान्तले पुष्टि गरेको छ । साथै जनयुद्धकालमा कतिपय सर्वसाधारण मान्छेहरू श्रम गरेर खानलाई सहज वातावरण नबनेपछि आउने दिनहरूमा सुख पाउने

भिनो आशा र विश्वास लिएर जङ्गल पस्न बाध्य भएको प्रसङ्गलाई पनि माथि दिइएको प्रमाणले सङ्केत गरेको छ ।

शकुन्तलाद्वारा सम्बोधित पात्रले लैङ्गिक दृष्टिले महिलाको प्रतिनिधित्व गरेकी छे । यसै गरी अर्का पात्र आनन्दरामले पुरुष पात्रका रूपमा प्रतिनिधित्व गरेको छ । सीमान्तकृत शकुन्तला लोग्ने बेपत्ता भएकी एकली (अबला) महिलाका रूपमा उसको पहिचान कायम रहेको छ । मानसिक रूपले आफ्नो निरीह अवस्थाको बोध हुनुले एउटी सचेत महिलाका रूपमा उसको पहिचान कायम भएको छ । यसै गरी अर्का पात्र खरिदार आनन्दरामलाई एक सङ्घर्षशील सीमान्तकृत पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । आनन्दरामलाई सिङ्गोबाट धम्की आएपछि राज्यसत्ताको विरुद्धमा विद्रोह गर्नुपर्ने आवश्यकता ठानी ऊ माओवादी भएर जङ्गल पसेको हुन्छ । यसैकारण पाठमा आनन्दरामलाई आफ्नो वर्तमान पहिचानप्रति सन्तुष्ट नभएको र नयाँ पहिचान निर्माणमा सङ्घर्षरत एक सीमान्तकृत पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.५ निष्कर्ष

खगेन्द्र सङ्गौलाका 'तमोर नदीको किनारै किनार', 'सेतेको संसार', 'यो पनि जीवन', 'निकाला', र 'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' गरी जम्मा पाँचओटा कथामा वर्गीय रूपमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व रहेको छ । उपर्युक्त कथाहरूमा प्रभुत्वशाली वर्गको शोषण र उत्पीडन सहन सीमान्त समुदाय विवश भएको छ । सामन्तवादी समाज व्यवस्थामा प्रभुत्वशाली वर्गले अनेक जालझेल गरी गरिब, निमुखा वर्गमाथि शोषण र अन्याय गरेको छ । उदाहरणका लागि 'सेतेको संसार' कथाको मुख्य पात्र सेतेलाई सामन्ती प्रवृत्ति बोकेको कुलप्रसाद बाजेले निम्नवर्ग भएकै कारण श्रमको शोषण गरी सीमान्त अवस्थामा पुऱ्याएको छ । सत्र वर्षअघि कुलप्रसादको घर बनाउँदा सेतेको बाबुलाई काँचो इट्टाले लागेर मरेपछि क्रियाखर्च भनेर कुलप्रसादले सय रुपियाँ सापटी सेतेकी आमालाई दिएको हुन्छ । सेते पाँच वर्ष कमारो बस्दा पनि उक्त ऋण छिर्निएको छैन । प्रभुत्वशाली वर्गको अन्याय र अत्याचारको कारण सीमान्तकृत बन्न पुगेका केही पात्रहरू आफ्ना पहिचान गुमाएर बाँच्न विवश छन् भने केही सीमान्तकृत पात्रहरू आफ्नो पहिचान निर्माणमा सङ्घर्षरत छन् । 'खरानीमुनिको आगो', 'नलेखिएको इतिहास', 'लासको मोल', 'बलबहादुरको विद्रोह' र 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' गरी जम्मा पाँचओटा कथामा

जातीय सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व रहेको छ । उपर्युक्त कथाहरूमा हिन्दु सामन्तवादी वर्णाश्रम व्यवस्थाका आडमा कथित माथिल्लो जातबाट तल्लो जातका पात्रहरू सीमान्तकृत अवस्थामा पुऱ्याइएका छन् । 'इन्साफको खोजीमा' कथामा लैङ्गिक सीमान्तीय समुदायको प्रतिनिधित्व रहेको छ । यस कथामा प्रयुक्त सीमान्तीकृत महिला पात्र पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना भएको समाजमा पुरुषको हैकमवादी प्रवृत्तिका कारण आफ्नो पहिचान गुमाएर बाँच्न विवश छे । यसै गरी 'मनको उचाइ' कथामा शारीरिक अपाङ्गताद्वारा निर्मित सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व रहेको छ । शारीरिक संरचना राम्रो नभएको वा अपाङ्गता भएकै कारण कथामा प्रयुक्त पात्रलाई सीमान्तीकृत अवस्थामा पुऱ्याइएको छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथाहरूको अध्ययनबाट उनका कथाहरूमा सघन रूपमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व रहेको प्रस्ट हुन्छ । सामन्तवादी सोच भएका प्रभुत्वशाली वर्गको उत्पीडनबाट सीमान्तकृत बन्न पुगेका पात्रहरू आफ्नो पहिचान निर्माणमा सङ्घर्षरत छन् । सीमान्त समुदायका केही पात्रहरू आफ्नो बलियो पहिचान बनाउन सक्षम भए पनि केही सीमान्त पात्रहरू प्रभुत्वशाली वर्गको शोषण र उत्पीडन सहेर पहिचानविहीन बन्न पुगेका छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

३.१ विषयपरिचय

प्रस्तुत शोधको यो परिच्छेद खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रियाको अध्ययनमा केन्द्रित छ। यसमा सीमान्तीकरणको प्रक्रियासम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यताको सामान्य परिचय दिनाका साथै खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथाहरूमा प्रयुक्त पात्रहरूको सीमान्तीकरण प्रक्रियाको अवस्था के कस्तो रहेको छ भन्ने सन्दर्भको अध्ययन गरिएको छ।

शताब्दीयौँदेखि प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई आफ्नो वर्चस्वका माध्यमबाट किनारीकरण गर्दै आएको छ। कुनै पनि साहित्यिक कृतिभित्र सीमान्तीकरणका अध्ययनका लागि त्यस कृतिमा निहित सीमान्तीकरण प्रक्रियाको खोजी गर्नु आवश्यक देखिन्छ। खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथाहरूमध्ये सोदेश्य छनोटमा परेका जम्मा बाह्रओटा कथाहरूमा सीमान्तीकरण प्रक्रियाको अध्ययन यस परिच्छेदमा गरिएको छ।

३.२ सीमान्तीकरण प्रक्रियासम्बन्धी अवधारणा

वर्गीय समाजमा प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई सत्ताको वर्चस्वका माध्यमबाट सीमान्तकृत बनाउने गर्दछ। प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृतहरूको प्रतिनिधित्वलाई बहिष्करण गर्दै सीमान्तीय समूहका रूपमा रहन बाध्य पारिएको स्थितिलाई नै वास्तवमा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया भनिन्छ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. ७५)। प्रभुत्वशाली वर्गले आफ्नो प्रभुत्वका निमित्त वैधता कसरी प्राप्त गर्छ भन्ने कुराको विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा ग्राम्सीले वर्चस्वसम्बन्धी अवधारणालाई अगाडि सारेका हुन्। विचारधारात्मक रूपमा आम मानिसको वैचारिक र आत्मिक जगत्लाई आफ्ना हित र भलाइअनुरूप कसरी अनुकूलित गरिन्छ भन्ने देखाउनु नै ग्राम्सीको वर्चस्वसम्बन्धी अवधारणाको मुख्य उद्देश्य हो। ग्राम्सीको वर्चस्वसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण अवधारणालाई अमर गिरीले उद्धृत गर्दै लेखेका छन् :

प्रभुत्वशाली वर्गले आफ्नो वर्चस्वलाई कायम राख्न सहमति र बलप्रयोगको बाटोलाई प्रयोग गर्छ भन्ने कुरा ग्राम्सीले गरेका छन्। वर्चस्वसम्बन्धी उनको अवधारणा यही सहमतिसँग सम्बन्धित रहेको छ। प्रभुत्वशाली वर्गले

आफ्नो वर्चस्वको अक्षुण्णताका निम्ति वैधानिक रूपमै यस्तो सहमति निर्माण गर्छ, जसलाई शासितहरू सहज, स्वाभाविक र वैधरूपमा लिन्छन्। उनीहरूमाथि जे गरिएको छ र गरिँदै आइएको छ अर्थात् बुर्जुवावर्गले आफ्नो शासनको निरन्तरताका निम्ति त्यसको स्थायित्व र आफ्नो वर्चस्वका निम्ति जनताबाट सहमति लिन चाहन्छन्। (उप्रेती, २०६८, पृ. १७६)

प्रभुत्वशाली वर्गले जुन किसिमको शासन व्यवस्था र त्यसको विचारधारात्मक आधार तथा प्रणालीको विकास गरेको छ त्यसले एकतर्फी वर्चस्वलाई अनुमति प्रदान गर्दैन र त्यस रूपमा यसलाई टिकाउन सम्भव पनि छैन। बलप्रयोगको बाटोबाट मात्र पनि यो सम्भव छैन। प्रभुत्वशाली वर्गले यसका निम्ति सहमतिलाई अगाडि सार्छ र आफ्नो शासन व्यवस्था र समग्र संरचनालाई वैधता प्रदान गर्छ (गिरी, २०७०, पृ. २३)। प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई किनारामा राखिराख्न अथवा अर्को ढङ्गले भन्दा शासकवर्गले शासितवर्गलाई प्रभुत्व स्वीकार गराइराख्न कसरी सम्भव हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा ग्राम्सीको महत्त्वपूर्ण भनाइलाई सञ्जीव उप्रेती (२०६८) ले उद्धृत गर्दै लेखेका छन् :

मानिस शासित हुन चाहँदैन। शासित हुने स्वीकारोक्ति दिन सहज पनि मान्दैन। त्यसैले त शासकहरूले शासितहरू “हामी शासित हुन तयार छौं” भन्ने मनोस्थितिको निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ। शासित हुन तयार छौं भन्ने स्वीकारोक्ति प्राकृतिक नभएकाले सहज रूपमा आउँदैन त्यसैले शासितले यस्तो स्वीकारोक्तिको निर्माण गर्ने गर्छन्। (पृ. १७३)

यसरी प्रभुत्वशाली वर्गले किनारीकृत वर्गलाई विभिन्न उपकरणका माध्यमबाट आफ्नो प्रभुत्व सहर्ष स्वीकार गर्न बाध्य बनाई सीमान्तकृत बनाउने गर्दछ। यसको स्वीकारोक्तिका लागि सहमति र वार्ताको प्रक्रिया अपनाई शासकवर्ग आफ्नो वर्चस्व कायम गरी शासित वर्गलाई सीमान्तकृत बनाइराख्न सफल हुन्छ। यसै सीमान्तीकरण सम्बन्धी ग्राम्सीका कुरालाई तारालाल श्रेष्ठ (२०६८) ले यसरी उद्धृत गरेका छन् :

प्रभुत्व वा हैकम एउटा सामाजिक यस्तो अवस्था हो, जहाँ समाजको हरेक कुरा शक्तिशाली वर्गसमूहद्वारा दमन वा सहमतिबाट निर्देशित गरिएको हुन्छ। ग्राम्सीका विचारमा प्रभुत्व वा हैकम प्रत्यक्ष बल वा हस्तक्षेपबाट

मात्र लादिइन्न, यसको प्रयोग र विस्तार सामाजिक मान्यता र संरचनाबाट सञ्चालित भएर सहमतिबाट निर्देशित रहन्छ । (पृ. ५३)

यसरी प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई बलप्रयोगबाट मात्र आफ्नो वर्चस्व टिकाइराख्न सम्भव नहुन सक्छ । केवल बल र हस्तक्षेपबाट मात्र लादिएको प्रभुत्व दीर्घकालीन हुन सक्दैन त्यसैले शासक वर्गले शक्तिको मात्र प्रयोग नगरेर सहमतीय आधारमा, विभिन्न भाष्यहरूको उपयोग गरेर होस् या नागरिक समाजको उपयोग गरेर होस् सीमान्तकृत वर्गलाई किनारामा राख्ने हरप्रयास गर्दछ । यही व्याख्या ग्राम्सीले गरेको कुरालाई तारालाल श्रेष्ठ (२०६८) ले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

चाहे बल प्रयोग गरेर होस् या सहमतिकै आधारमा, एलिट वर्गको हैकम यथावत छ । धार्मिक, सांस्कृतिक जस्ता नैतिक मान्यताका आडमा पनि सबाल्टर्नको शोषण, दमन कायमै छ । साहित्यमा सबाल्टर्नको अध्ययन गर्दा शक्ति, सत्ता, दमन, हैकम, शिक्षा प्रणालीलगायत तमाम आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक क्षेत्रगत अवस्थाका मुद्दा जोडिन आउँछन् । (पृ. ३९)

यसरी शासकवर्गले शासितवर्गलाई बल र शक्तिको प्रयोग या शिक्षा, धर्म, संस्कृतिजस्ता पक्षका माध्यमबाट पनि शोषण गरि नै रहेको छ र यस्तो प्रकारको चरम शोषणमा परी सीमान्तकृत समुदाय शताब्दीयौँदेखि उही किनारामै रहन बाध्य भएको छ । प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई सत्ताको वर्चस्वका माध्यमबाट किनारामा रहन बाध्य पार्ने प्रक्रिया नै वास्तवमा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया हो । कृतिमा प्रयुक्त सीमान्तकृत पात्र समुदायलाई कुन कुन प्रक्रियाबाट सीमान्तकृत बनाइएको छ भन्ने कुराको अध्ययन यस आधारमा गरिन्छ । साथै यस क्रममा यहाँ सीमान्तीकरणको प्रक्रियाअन्तर्गत उपयोग गरिएका उपकरणहरूको पहिचान र विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३ कुन्साङ काकाका कथा भाग-१ कथासङ्ग्रहका कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

खगेन्द्र सङ्ग्रोलाको कुन्साङ काकाका कथा भाग-१ (२०६९) कथासङ्ग्रहमा जम्मा छब्विस ओटा कथाहरू समावेश भएका छन् । धनी तथा सम्भ्रान्त वर्गले निमुखा तथा निम्नवर्गलाई शोषण, दमन र उत्पीडन गरी सीमान्तकृत बनाएकाले उनीहरूले सीमान्तीकृत

जीवन गुजारा गर्नुपरिरहेको बाध्यतालाई यस कथासङ्ग्रहका कथाहरूमा यथार्थ ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ। यस कथासङ्ग्रहमा समावेश भएका कथाहरूमध्ये यस शोधको उद्देश्यअनुरूपको विश्लेषणकालागि 'तमोर नदीको किनारै किनार', 'खरानीमुनिको आगो', 'इन्साफको खोजीमा', 'नलेखिएको इतिहास', 'सेतेको संसार', 'यो पनि जीवन', 'लासको मोल', 'दलबहादुरको विद्रोह' र 'मनको उचाइ' गरी जम्मा नौओटा कथाहरूलाई मात्र छनोट गरिएको छ। यसरी छनोट भएका कथाका पात्रहरूको सीमान्तीकरण प्रक्रियाका बारेमा तलका शीर्षकहरूमा विश्लेषण गरिएको छ।

३.३.१ 'तमोर नदीको किनारै किनार' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

'तमोर नदीको किनारै किनार' कथामा बिहान बेलुका साहुको भारी बोकेर जीवननिर्वाह गर्ने सीमान्त समुदायका निरीह अवस्थालाई यस कथाको विषयवस्तु बनाइएको छ। सीमान्तकृत वर्गले घामपानी भन्न पाउँदैन। भरीवादल पनि भन्न पाउँदैन। त्यस वर्गका व्यक्तिहरूलाई प्रभुत्वशाली वर्गबाट आर्थिक सीमान्तीकरणमा पार्ने काम गरिन्छ। उनीहरूले समाजमा निरीह भएर काम गरिरहनुपर्छ। त्यसबाहेक सीमान्तकृत वर्गसँग कुनै विकल्प नै रहँदैन। प्रभुत्वशाली वर्गले उनीहरूको चरम शोषण गर्छ र उनीहरूलाई उत्पीडनमा राख्छ। त्यस्तै गरी यस कथामा पनि सीमान्तकृत पात्र जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बूको आर्थिक स्तर कमजोर भएकै कारण उनीहरूले पनि त्यस्तै विषम परिस्थिति भोगिरहेको प्रसङ्गलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

मध्यान्हको चर्को घामका ताता किरणहरू तमोरको किनारमा बिस्कन लगाएर चम्केको थियो बीच आकाशमा। भेल उल्लेर आएको नदीमा छाल र तरङ्गहरू लठारिँदै तँछ्छाडमछ्छाड गर्दै थिए। कहालीलाग्दा पानीका भुल्काहरू हुत्तिँदै र पछारिँदै बगिरहेका थिए। चारलाखे साहुका सुँगुरका जस्ता आँखा र भालुको जस्तो अनुहारको डरलाग्दो छाया हृदयमा टाँसेर जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बू हिँडिरहे, हिँडिरहे। केही बेर हिँडेपछि थाकेर लखतरान भएको जुरानसिंहका पिँडुला बटारिन थाले। उसको हिँडाइको चाल ढिलो हुँदै गयो। उसको मूल सातो पहराको बीचैमा हराएको थियो। (पृ. १०)

दिउँसोको तातो घाममा जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बू ढाकर बोकेर साहुको नुन बोक्न गएका हुन्छन् । साउनको भेल, प्रतिकूल मौसममा पनि साहुले उनीहरूलाई मूल्यहीन ठानेर भारी बोक्न पठाएको छ । उनीहरू साहुको आदेशलाई नाइँनास्ति गर्न सक्ने हैसियतमा पुग्न सकेका छैनन् । उनीहरू साहुको डर र त्रासले भारी बोक्न जान बाध्य भएका छन् । उनीहरूमा जाँगर छैन, उत्साह छैन मात्र बाँकी छ बाध्यता र विवशता । साहुको डरलाग्दो आँखा र अनुहार भल्भली सम्झँदै उनीहरूले आफ्नो कठिन यात्रा पछ्याइरहेका छन् । यसरी जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बूमाथि साहुले भयको वातावरण सिर्जना गरी सीमान्तमा पारिएको यथार्थलाई माथिको उदाहरणले पुष्टि गरेको छ ।

प्रभुत्वशाली वर्ग सधैं सीमान्तकृत वर्गको ढाडमा टेकेर भन्दा उक्लने काम गर्छ । सीमान्तकृत वर्गको टेकोविना प्रभुत्वशाली वर्ग माथि उक्लन असमर्थ हुन्छ । यसरी प्रभुत्वशाली वर्गले शासित वर्गलाई सधैं वञ्चितीकरणमा राख्न जोडदार प्रयास गरिरहन्छ । यही कारणले सीमान्तकृत वर्गले माथि उक्लने कुनै टेको नै पाउँदैन । प्रभुत्वशाली वर्ग अथवा शासक वर्गले भरपुर शक्तिको उपयोग गरेर बनाइरहेको टेको कतिखेर भाँचिन्छ, कति चोइटिन्छ, कति नासिन्छ, कति खिइन्छ, यसको कुनै हिसाबकिताब नै गरिँदैन किनकि शासित वर्गको हड्डीले बनेको उक्त टेकोलाई शासक वर्गले सधैं मूल्यहीन ठान्छ र उनीहरूलाई सधैं बेवास्ता गर्छ । यसको उदाहरण तलको कथनले दिन्छ :

तमोरको नदीले जुरानसिंह लिम्बूलाई हावाको वेगमा हुत्याएर लग्यो । उसलाई समात्न भनेर दलबहादुर हुरीभैँ किनारै किनार दगुयो । ऊ सासै नबिसाई कतिकति परसम्म कुदयो । अनि एउटा चुच्चो हुड्गोमा ठेस लागेर पछारिँदै घोप्टो पयो । उसको नाथी फुटेर रगत बग्यो । चारलाखे साहुको निर्दयी अनुहार सम्झँदै उसले पिच्च थुक्यो अनि कहिल्यै नफर्किने बाटोमा गएको जुरानसिंहलाई सम्भेरेर आकाश चिरा पर्ने गरी ऊ चिच्च्यायो, “जुराने ! हैन कता पो बिलाइस् हाउ जुराने ?” (पृ. १५)

साउनको भेलमा साहुले भारी बोक्न पठाउनु भनेकै सीमान्तकृत वर्गलाई बेवास्ता गर्नु हो । उनीहरूलाई वञ्चितीकरणमा पुऱ्याउनु हो । शासित वर्गको पनि स्वतन्त्र रूपले जिउने अधिकार हुन्छ भन्ने कुरा शासक वर्गले कुनै हेक्का राखेको हुँदैन । त्यसैको परिणामस्वरूप जुरानसिंह लिम्बूलाई साहुको भारी बोक्न जाँदा तमोर नदीले बगाएको छ ।

साहुको सेपले खिइएको जुरानसिंह लिम्बूको शरीर साहुकै टहल गर्दागर्दै तमोर नदीमा विलय भएको छ । जुरानसिंहलाई दलबहादुरले बचाउन प्रयास गर्दागर्दै पनि बचाउन सक्दैन । प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने साहुको आर्थिक उत्पीडन भेल्दाभेल्दै सीमान्तकृत जुरानसिंह लिम्बूको जीवनलीला समाप्त हुन्छ, कहिल्यै नफर्किने गरी उही तमोर नदीको भेलमा ।

यसरी प्रभुत्वशाली साहुले सीमान्तकृत वर्गको आर्थिक कमजोरीको फाइदा उठाएर साउनेको प्रतिकूल मौसममा पनि भारी बोक्न विवश बनाउने काम सीमान्तीकरण प्रक्रियाको रूपमा देखा परेको छ । यसका साथै माथि दिइएका दृष्टान्तहरूले सङ्केत गरेअनुरूप साहुले भय र सन्त्रासको वातावरण निर्माण गरेर निम्नवर्गीय मानिसका मानसिकतामा स्थापित गराउने र मनोवैज्ञानिक स्तरमा सीमान्त बनाउन बाध्य पार्ने अवस्था सिर्जना गरेको देखिन्छ । त्यसैले भयको मनोविज्ञानलाई पनि सीमान्तीकरणको एउटा उपकरणका रूपमा लिन सकिन्छ । यस प्रकारले यस कथामा साहुले जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बूलाई आर्थिक सीमान्तीकरणको प्रक्रियाबाट जिउने नैसर्गिक अधिकारबाट वञ्चितीकरणमा पारिएको प्रसङ्गलाई उपर्युक्त उद्धरणबाट पुष्टि भएको छ ।

३.३.२ 'खरानीमुनिको आगो' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

'खरानीमुनिको आगो' कथा दलित समुदायको निम्नवर्गीय अवस्थालाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको हो । सामन्तवादी समाजद्वारा निर्मित जात व्यवस्थाले दलितहरूलाई तल्लो वर्गमा राखी उनीहरूको जीवननिर्वाह गर्नका लागि निम्न स्तरको पेसा निर्धारण गरिदिएको छ । उक्त पेसाका माध्यमबाट दलितहरूको साभ्का पहिचान कायम भएको छ । गैरदलितहरूले दलितहरूलाई जातीय सीमान्तका माध्यमबाट किनारामा पुऱ्याएका छन् । सम्भ्रान्त वर्गले सीमान्तकृत दलितहरूलाई शोषण र दमनका माध्यमबाट सधँभरि जातीय उत्पीडनका साथै आर्थिक उत्पीडनमा राख्ने प्रयास गरेको छ । दलितहरू शोषित छन्, उत्पीडित छन् । यिनै जातीय उत्पीडन र आर्थिक उत्पीडनका माध्यमबाट उनीहरू सीमान्तीकरणमा रहन बाध्य भएका छन् । यसै गरी यस कथामा पनि जातीय सीमान्तकृत पात्र जितमान सार्की र उसको छोरो हरिदले सार्कीलाई पनि जातीय संस्कृतिका माध्यमबाट आर्थिक सीमान्तीकरणमा पारिएको छ । यस सन्दर्भलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“हजुर,” कपाल कनाउँदै जितमानले कलेंटी परेका ओठ चलायो । उसका ओठ कामे, उसको स्वर गलामै रोकियो । मुखिया उठे, घोप्टे जुंगामा ताउ लाए र घरभित्र पसे । जितमानले यताउति पल्याकपुलुक हेच्यो र सुटुक्क खाटमुनि पसेर जुत्ता निकाल्यो ।

“जुत्ता लान खोज्या’ होस् कि कसो ए अनिकाले गन्दे ?”

“दुई-चार गरा खेत पनि खोसेपछि अनिकाले त हुने नै भयो हजुर !”

“नचाहिने कुरा नगर, डामिमाग्लास् जिब्रो ।”

“मलाई थाहा छ, चाहिने र नचाहिने कुरो ।”

कुरो साँचो हो । अनिकालमा खाएको एक मुरी कोदाको ब्याज, ब्याजको ब्याज, ब्याजको ब्याजको पनि ब्याज पट्याएर मुखियाले जितमानको पाथी पाँचेक विउ लाग्ने खेत चप्काएको कुरा साँचो हो । (पृ. २०)

दसैँको समयमा जितमान सार्की र उसको छोरो हरिदले सार्की मरेको गोरुको मासु लिन छालाको जुत्ता बोकेर मुखियाको घर गएका हुन्छन् । उनीहरूलाई मुखियाले मरेको गोरुको मासु दिन अस्वीकार गर्छ । जितमान सार्कीले आफूले लगेको जुत्ता फर्काएर ल्याउन खोज्दा मुखियाले उसलाई देख्छ । मुखियाले उसलाई जुत्ता फर्काएर लान खोजिरह्यो अनिकाले गन्दे भनेर चर्को हप्काउँछ । मुखियाले जितमान सार्कीलाई तथानाम गाली गरेपछि यो अवस्थामा कसरी आफूहरू पुगियो भन्ने कुरा उसलाई बोध हुन्छ । दुईचार गरा आफ्नो नामको खेतवारी उही मुखियाले खोसेपछि आफूहरू यस्तो स्थितिमा पुगेको कुरा जितमान सार्कीले व्यक्त गर्छ । एकदिन प्रभुत्वशाली मुखियाले जितमान सार्कीलाई अनिकालमा एकमुट्टी कोदो दिएको हुन्छ । त्यसैको ब्याज अनि ब्याजको पनि ब्याज बढाउँदै जितमानको परिवारको धुकधुकी धान्ने सानो खेत मुखियाले हडपेको हुन्छ । त्यसैको प्रक्रियाबाट मुखियाले जितमान सार्कीको परिवारलाई परनिर्भरताको स्थितिमा पुऱ्याएको प्रसङ्ग पनि माथि दिइएको नमुनाबाट पुष्टि भएको छ ।

यसरी कथामा प्रभुत्वशाली मुखियाले सीमान्तकृत जितमान सार्कीलाई जातीय उत्पीडन र आर्थिक उत्पीडनमा पारी सीमान्तीकरणमा पार्ने काम गरेको छ । अनिकालको समयमा खाएको एक मुट्टी कोदाको ब्याजको सहमति गराई जितमान सार्कीलाई आर्थिक शोषण गरेको छ । तल्लो जातिका सार्कीहरू तल्लो स्तरकै हुन्, उनीहरूले केही गर्न सक्दैनन् र यिनीहरूलाई जे गरे पनि हुन्छ भन्ने खालको मनसाय मुखियाको रहेको छ । मुखियाले शक्ति र सहमतिको प्रयोग गरेर जितमान सार्कीको परिवारलाई आर्थिक सीमान्तीकरणमा

पाने काम गरेको छ । मुखियाले उनीहरूलाई मूल्य दिएको छैन । वञ्चितीकरणमा पारेको छ । गन्दे, अनिकाले भनेर उनीहरूलाई सम्बोधन गरेको छ । यसरी सीमान्तकृत सार्की जातिलाई प्रभुत्वशाली वर्गमा पार्ने मुखियाले जातीय र आर्थिक सीमान्तीकरणको प्रक्रियाबाट दलितहरूको जीवनस्तरलाई उकास्न नदिनाका साथै उनीहरूलाई वञ्चितीकरणमा पारिएको यथार्थलाई पात्रहरूको उपर्युक्त अभिव्यक्तिले पुष्टि गरेको छ ।

३.३.३ 'इन्साफको खोजीमा' कथामा लैङ्गिक सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

'इन्साफको खोजीमा' कथा लैङ्गिक सीमान्तीकरणको विषयलाई लिएर लेखिएको छ । पितृसत्तात्मक समाजमा महिलालाई दोस्रो दर्जाका रूपमा हेर्ने गरिन्छ । एउटी महिला विवाह गरेर पराईघर जाँदा उसले माइतीघरलाई माया मारेर जानुपर्छ । उसले सबै कुरामा आफ्नो लोग्नेमै निर्भर भएर जिउनुपर्ने हुन्छ । यसको मुख्य कारण पितृसत्ता हो । पितृसत्ताले महिलालाई दास बनाएको हुन्छ । हरेक महिलालाई जन्मदेखि नमरुन्जेलसम्म पुरुषको बन्धनमा राख्ने प्रयास गरिन्छ । ऊ कहिल्यै पनि स्वतन्त्र र आत्मनिर्भर रहन सकिदैन । उसलाई विभिन्न लाञ्छना लगाइन्छ । लोग्नेस्वास्तीको राम्रो सम्बन्ध नभए पनि परिवार र समाजले महिलालाई नै दोष दिन्छ । यसरी नै यस कथामा पनि 'ऊ' द्वारा सम्बोधित महिला पात्रलाई लोग्ने, परिवार र समाजबाट बहिष्कार गरेपछि विक्षिप्त हुन बाध्य पारेको सन्दर्भलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“घरघरै कुरा काट्छन् - रन्डी, वेश्या, पातर्नी केके हो केके । खगेन् भाइ, सम्भ्र त ! न जाने ठाउँ कहीं छ न कसैको मीठो वचन, न माया पाइन्छ । घोर निराशामा डुबेर म छटपटाएँ । पासो लाग्न खोजेँ, त्यो पनि सकिनँ । नदीमा हामफाल्न खोजेँ, त्यो पनि पाइनँ । पापी एक मुठी सासले यस पासोबाट मलाई छुटकारा दिएन ।” (पृ. २७)

पुरुषको प्रभुत्व भएको समाजमा एउटी महिलालाई आफ्नो लोग्नेले बहिष्कार गरी लैङ्गिक सीमान्तमा पुऱ्याएको कुरा माथिको उदाहरणबाट प्रस्ट भएको छ । 'ऊ' द्वारा सम्बोधित महिला पात्रलाई दश वर्षकै कलिलो उमेरमा माइतीले विवाह गरिदिन्छ । उसको जवानी उम्लिने बेलामा लोग्नेले सौता हालेपछि उसको जीवन नर्कमा रूपान्तरण हुन पुग्छ । ऊ आफ्नो लोग्नेबाट मात्र नभएर परिवार, गाउँ, समाज सबैबाट प्रताडित भएको कुरा उसले समाख्यातालाई भनेको सन्दर्भबाट प्रस्ट हुन जान्छ । उसलाई समाजले विभिन्न

किसिमको लाञ्छना लगाएको छ । ऊ सहाराविहीन भएकी छे । उसले आफ्नो घाँटीमा पासो लगाउन खोज्छे तर सक्दिन, नदीमा हामफालेर आत्महत्या गर्न खोज्छे त्यो पनि सक्दिन । कहींकतैबाट माया त के सान्त्वना पनि पाउँदिन । आफ्नो जिन्दगी मरेबराबर भएको कुरा उसले समाख्यातालाई सुनाएकी छे । यसरी उसको जिन्दगी विक्षिप्त भएर बाँचन विवश भएको कुरा पनि उसले प्रस्तुत कथनमा व्यक्त गरेकी छे ।

महिलाहरू जबसम्म शैक्षिक रूपमा र आर्थिक रूपमा सबल हुँदैनन् तबसम्म उनीहरूलाई विशेष गरी सीमान्तीकरणमा राख्ने प्रयास गरिन्छ । महिलाहरूलाई पढाइयो, लेखाइयो भने सशक्त बन्छन् र आफूहरूलाई सीमान्तमा पार्छन् भन्ने पितृसत्तात्मक सोचले गर्दा महिलाहरूलाई अवसरबाट वञ्चित गरिन्छ । उनीहरूलाई विभिन्न अड्कुश लगाउने काम गरिन्छ । यसैमा पितृसत्ता आफू बलियो भएको ठान्छ । जसरी एउटा रथ चलनका लागि ती रथका दुईवटै पाङ्ग्रा बलिया भए मात्र उक्त रथ सन्तुलनमा रहिरहन्छ भन्ने वास्तविकतालाई पितृसत्ताले बिसिदिन्छ । यसैको परिणामस्वरूप पितृसत्ता आफैले पारिवारिक रथलाई भङ्खालोमा पार्ने काम गरेको देखिन्छ । यस कथाकी 'ऊ' द्वारा सम्बोधित महिला पात्र यसैको सिकार भएकी छे । यस सन्दर्भलाई प्रकाश पार्नका लागि निम्नानुसार उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ :

“कहिले माइत, कहिले घर, कहिले कता, कहिले कता - केटाकेटीको भकुन्डोभैँ म लत्त्याइँ । सास फेर्ने ठाउँ छैन, मन टेकाउने सहारा केही छैन । देखादेख्दै लोग्नेले पढेलेखेकी हात्तीजस्ती सौता ल्यायो । मेरो जीवनका सारा तिसना सधैँसधैँका लागि चकनाचुर भए । अनि मैले मुद्दा लड्ने कुरो भिकेँ । त्यो कुरो लोग्नेका कानमा परेर होला, उसले मलाई लिन मान्छे पठायो । हर्क त मलाई पटककै लागेन तापनि म गएँ । अहो ! सुँगुरलाई जस्तो आहार, कुकुरका छाउरालाई सुताउनेजस्ता लुगाफाटा, पशुलाई जस्तो बेभार । अनि म मरें । फेरि कहिल्लै बौरिन नसक्ने गरी म मारिएँ ।” (पृ. २८)

लोग्नेले बहिष्कार गरेपछि एउटी विवाहित महिलाको कहालीलाग्दो जीवन यथार्थको उदाहरण माथि दिइएको उसको स्वयम्को अभिव्यक्तिबाट प्रस्ट भएको छ । लोग्नेले त्यागेपछि ऊ सहाराविहीन बनेकी छे । उसको मन बिसाउने चौतारी छैन । ऊ कहिले माइत, कहिले घर, कहिले अर्काको घरमा सहारा माग्ने पुग्छे । वास्तवमा ऊ घरपरिवार र

समाजबाट पनि दोहोरो उत्पीडनमा परेकी छे । उसलाई लोग्नेले अनपढ देखेर पढेलेखेकी सौता ल्याउँछ । सोभी र अनपढ भएकै कारण ऊ शोषण र उत्पीडन सहन बाध्य भएकी छे । लोग्नेलाई मुद्दा हाल्ने कुरा गरेपछि उसलाई लोग्नेले माइतमा लिन पठाउँछ । लोग्नेको घर फर्कन मन नहुँदा नहुँदै ऊ फर्कन बाध्य हुन्छे । उसलाई आफ्नो लोग्ने र घरपरिवार सबैले पहिलेको जस्तै व्यवहार गर्छन् । उनीहरूको त्यो व्यवहारमा केही परिवर्तन आउँदैन । त्यसपछि उसको मन भित्रबाटै मरेर आउँछ । बाँच्ने इच्छाशक्ति नै उसको हराउँछ । उसले पुनः आफू मरेको र मारिएको अनुभव गर्न पुग्छे ।

‘ऊ’ द्वारा सम्बोधित महिलाको लोग्ने प्रभुत्वशाली पात्र हो जसको नाम कथामा उल्लेख गरिएको छैन । उसलाई मञ्चित पात्रका रूपमा प्रस्तुत नगरी नेपथ्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । उसले आफ्नी स्वास्नीलाई हिंसा र उत्पीडनका माध्यमबाट लैङ्गिक सीमान्तीकरणमा पुऱ्याएको छ । सीमान्तीकरणको मुख्य कारण लैङ्गिक हिंसा रहेको छ । यसै गरी पितृसत्ताले निर्माण गरेको समाजमा प्रचलित महिलाप्रतिको विभिन्न भाष्यहरूको उपकरणबाट पनि ‘ऊ’ पात्रलाई लैङ्गिक सीमान्तमा पुऱ्याउने काम भएको छ । ‘ऊ’ पात्र एक त आफ्नो लोग्ने, घरपरिवारबाट उपेक्षित भएकी छे भने समाजबाट पनि उसलाई उपेक्षित बनाइएको छ । नेपाली समाजमा जसलाई आफ्नो लोग्नेले छोडेका छन्, उनीहरू खराब चरित्रका हुन्छन् भनेर सामान्यीकरण गरिन्छ । पितृसत्तात्मक सोचले महिलालाई हेर्ने दृष्टिकोणसम्बन्धी विभिन्न किसिमका भाष्यहरू निर्माण गरेको हुन्छ । यसरी यस कथामा पनि ‘ऊ’ द्वारा सम्बोधित महिलालाई उक्त भाष्यका साथै बल र शक्तिको प्रयोग गरेर लैङ्गिक सीमान्तीकरणमा पुऱ्याइएको यथार्थता प्रस्ट भएको छ ।

३.३.४ ‘नलेखिएको इतिहास’ कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

‘नलेखिएको इतिहास’ कथा जातीय सीमान्तीकरणको विषयलाई लिएर लेखिएको कथा हो । सामन्तवादी समाजले निर्माण गरेको जात प्रथामा ब्राह्मण जातिले कथित तल्लो जातिलाई अनेक किसिमबाट जातीय सीमान्तीकरणमा पार्ने काम गरेको थियो । ब्राह्मण जाति भनेको भगवानसरह हो । उनीहरूले भनेका कुरा सबै मान्नुपर्छ । उनीहरूका अगाडि हामी केही होइनौं । उनीहरूका आदेशहरू मान्नुपर्छ, ती आदेशहरू मानिएन भने आफैलाई हानि हुन्छ । त्यसैले ब्राह्मण जातिको वचन भनेको अकाट्य हो भन्ने खालको जनजाति र दलितहरूमा सामाजिक विश्वास कायम थियो । ब्राह्मणहरूले जनजाति भनेको हामीले

फकाउँदा, उचाल्दा मान्ने, उचालिने, सोभा जातिहरू हुन् भन्ने सोचेका थिए । जनजातिहरूलाई सजिलै आफ्नो अनुकूल प्रयोग गर्न सकिन्छ, भन्ने खालको ब्राह्मणवादी मानसिकताले जरो गाडेर बसेको कुरा समाजमा व्याप्त थियो । त्यसैको ज्वलन्त उदाहरण कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“लडाइँमा नगए के बात लाग्छ ?” साइँलीका आत्माको चीत्कार पोखियो ।
“भन्न त क्यानाम म पनि त्यसै भन्छु । लेकिन बाजेहरूको आडरको कुरा छ । तिनका लेखि हाम्रा कुराको के गिन्ती ? यस्तै छ जिन्दगीको रीत, साला !” (पृ. ५६)

ब्राह्मणहरूको प्रभुत्व भएको समाजमा जनजातिहरूलाई उपयोग गरेर, शोषण गरेर, दमन गरेर जातीय सीमान्तमा पुऱ्याइएको कुरा माथिको नमुनाबाट पुष्टि भएको छ । प्रभुत्वशाली हरिहर बाजेले सीमान्तकृत हर्कहादुर मगरलाई राणाशासनको विरुद्ध आन्दोलनमा भाग लिन आदेश दिन्छ । हर्कबहादुर र उसकी स्वास्नी मगर्नी साइँलीलाई सङ्ग्राममा जानु भनेको आफ्ना लागि खतरा मोल्नु हो भन्ने कुरा थाहा हुँदाहुँदै पनि हर्कबहादुर सङ्ग्राममा जान बाध्य हुन्छ । हरिहर बाजेले हरेक घरबाट एकएक जना जसरी पनि सङ्ग्राममा जानुपर्ने र त्यहाँ नगए आफूहरूले गोलीसमेत हान्ने धम्की दिएको हुन्छ । त्यही धम्कीबाट डराएर हर्कबहादुर सङ्ग्राममा जान तयार हुन्छ । स्वास्नीले सङ्ग्राममा नजाँदा के बात लाग्छ भनेर प्रश्न गर्दा पनि आफूहरू जसरी पनि त्यहाँ जानैपर्छ नत्र भने हरिहर बाजेहरूले यो ठाउँमा टिकिखान दिँदैनन् । प्रभुत्वशाली उनीहरूको अगाडि हाम्रो के मूल्य हुन्छ र ? उनीहरू भनेका ठुलाठालु हुन् । ठुलाठालुले भनेका कुरा मान्नुपर्छ । यदि मानिएन भने त्यो परिस्थिति हाम्रा लागि प्रतिकूल बन्नेछ भन्ने कुरा हर्कबहादुरले व्यक्त गर्छन् ।

स्विभाकले सीमान्तकृतहरूसँग वर्गसङ्घर्षको राम्रो चेतना हुँदैन । विद्रोह गर्ने हुती पनि उनीहरूमा हुँदैन । यसर्थ सीमान्तकृतहरूले आफूमाथि शताब्दीयौँदेखि लादिँदै आएको दर्दनाक दमनलाई सहज रूपले स्विकार्दै सम्भ्रान्तकै चाहनाअनुरूप काम गर्छन् भनेभैँ यस पाठमा पनि सीमान्तकृत हर्कबहादुर मगर र साइँली मगर्नीले सङ्ग्राममा जानु आफ्नो ज्यानका लागि चुनौती भएको कुरा राम्रोसँग चेतना हुँदाहुँदै पनि उनीहरू सम्भ्रान्त वर्ग हरिहर बाजेका अगाडि घुँडा टेक्न बाध्य भएको कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । समाजमा प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई दमन र शोषण गरी निरन्तर किनारामै राख्ने प्रयास

गरिरहन्छ । यसै प्रक्रियालाई सीमान्तकृत वर्गले राम्रोसँग बुझेको हुँदैन । साथै बुझ्न प्रयास पनि गरिरहेको हुँदैन । यसै गरी प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने हरिहर बाजेको चेपुवामा परेर सीमान्तकृत हर्कबहादुरले सहादत प्राप्त गर्छ । राणशासनको अन्त्य भई हरिहर बाजेहरूको पक्षको विजय हुन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गले विजयउत्सव मनाउने योजना तय गर्छन् । उक्त विजय उत्सवलाई सफल बनाउनका निमित्त सीमान्तकृत वर्गलाई विभिन्न प्रलोभन देखाएर सहभागीका लागि आहवान गर्छन् । यसरी प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई आफ्नो अनुकूल प्रयोग गरी किनारामै राखिराख्न बाध्य बनाइरहेको सन्दर्भलाई कथामा यसरी उल्लेख गरिएको छ :

“सुन्यौ मुखिनी ? दौडाहा आउने रे भोलि ।” एक साँभ खुसीको खबर लिएर कान्छी सर्किनी अचानक आइपुगी ।

“कस्तो दौडाहा ?” बेवास्तासाथ मगर्नी साइँलीले सोधी ।

“त्यै क्या त्यै, हाम्रा लाउरेले लडेर जितेको दौडाहा । त्यै रइस कि सइद भन्ने दौडाहा होला ।”

“कल्ले भन्यो तँलाई ?”

“हाम्रा तल्लाघरे पुरेत बाजेले ।” उसले एकछिन गमी अनि भनी, “जगतै उल्टिएर दौडाहाको मान राख्न माथि घौरालीमा जम्मा हुने रे । हामी पनि जाने, हुन्छ मुखिनी ?”

“आ.....किन जाने व्यार्थै ?”

“ए” लेग्रो तान्दै कान्छीले बेलीबिस्तार लाई, “गरिपको उपकार गर्न आउने रे दौडाहा, बुभ्यौ ? जिमिन बाँड्ने, धन बाँड्ने, अन्नपात बाँड्ने रे गरिपलाई । उता अड्डा लिँदा मर्नेका जहान बालबच्चाले त जे मागे पनि दिने रे ।”

“हो र ? कल्ले भन्या ?”

“आम्मै ! किन नहुनु ? पुरेत बाजेको वचन पनि कहिल्यै भुटो हुन्थ्यो ?” (पृ. ५९)

आन्दोलनमा हर्कबहादुर मगरले सहादत प्राप्त गर्छन् । देशमा निरङ्कुश शासनको अन्त्य भई प्रजातन्त्रको उदय हुन्छ । यसैको विजयउत्सवका लागि प्रभुत्वशाली नेताहरूले सभा आयोजना गर्छन् । सहिद भएकाहरूको परिवारलाई क्षतीपूर्ति दिने भुटो आश्वासन दिई विजयउत्सवमा सबै सीमान्तकृत वर्गलाई उपस्थितिका लागि आहवान गर्छन् । कान्छी सर्किनीले मगर्नी साइँलीलाई हामी पनि जानुपर्छ है भनेकी हुन्छे । गरिबलाई जमिनदेखि

लिए सबै चिज बाँड्ने, सहादत प्राप्त गरेका परिवारलाई त भन जे मागे पनि दिने रे भनेर कान्छी सर्किनीले भनी । तिमीलाई कसले भन्यो ? यो कुरा साँचो हो भनेर मगर्नी साइँलीले कान्छी सर्किनीलाई प्रतिप्रश्न गर्छे । यसको प्रतिउत्तरमा पुरेत बाजेले भनेका कुरा पनि कहिल्यै भुटो हुन्थ्यो र भनेर सर्किनी कान्छीले भन्छे । यस प्रसङ्गबाट के बुझिन्छ भने ब्राह्मण जाति भनेका सत्यवादी हुन्छन्, उनीहरूको बोली सधैं सत्य हुन्छ, उनीहरू भुट कहिल्यै बोल्दैनन् भन्ने कुरामा पनि जनजाति र दलितहरू विश्वस्त भएको देखिन्छ । यसले कसरी दमनकारी शासकले सहमतिबाटै सीमान्तकृतहरूलाई आफ्नो सत्ता टिकाउनका लागि दुरूपयोग गरिरहेका हुन्छन् भन्ने ग्राम्सीको भनाइ पनि यस पाठमा लागु भएको छ । यसरी यस कथामा पनि प्रभुत्वशाली ब्राह्मण जातिले सीमान्तकृत जनजातिहरूलाई बल र शक्तिका साथै सहमतिको प्रयोग गरेर सीमान्तीकरणमा पुऱ्याइएको यथार्थलाई माथि दिएको उदाहरणहरूबाट प्रस्ट पारिएको छ ।

३.३.५ 'सेतेको संसार' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

'सेतेको संसार' वर्गीय सीमान्तीकरणको विषयलाई लिएर लेखिएको कथा हो । सामन्तवादी समाजमा प्रभुत्वशाली वर्गले निर्धा निमुखालाई कमारा कमारी राख्ने काम गर्थे । गरिब निमुखा वर्गसँग गरिखाने जमिन हुँदैनथ्यो । उनीहरूले सम्भ्रान्त वर्गको सेवा नगरी आफ्नो परिवारको गुजारा चल्दैनथ्यो । गरिब निमुखाहरूले धनीहरूसँग थोरै रकम ऋण लिन्थे । उक्त ऋणको बयाज अनि ब्याजको पनि ब्याजको हिसाब गरी धनीहरूले असुल्ये । यसै प्रक्रियाबाट धनी भन् धनी र गरिब भन् गरिब बन्दै गएको स्थिति सिर्जना हुन्थ्यो । यसरी जमिनदारहरूले भूमिहीनहरूलाई दिनप्रतिदिन श्रमशोषण गरेर वर्गीय सीमान्तीकरणमा पुऱ्याउने काम गर्थे । गरिबहरू सात पुस्ताको ऋण तिर्न नसकेर त्यही ऋणले थिचेर मर्नुपर्ने विकराल स्थितिको सिर्जना हुने गर्थ्यो । यसको ज्वलन्त उदाहरण पाठमा यसरी दिइएको छ :

थैलीको निर्मम वचनले सेतेकी आमालाई छाँगाबाट खसायो । उसका हातगोडा बिलाएजस्ता भए । उसले गरुङ्गो मुन्टो उठाएर त्यो घरको बुट्टे पर्दा भुन्डिएको सिरान तलातिर हेरी । सत्र वर्षअघि त्यही पर्दानेर गारोमा उभिएर भुइँबाट हुत्याएका ईँटा समात्न खोज्दा खसेर सेतेको बाउ ठहरै भएको थियो । त्यो भयङ्कर घटना सम्भँदा सेतेकी आमाको सास बढ्यो । अनि दुःखको त्यस घडीमा कुलप्रसादले लगाएको गुन उसले सम्भी । हो, छाती पिट्दै रोइकराई गरेपछि कुलप्रसादले उसलाई सय रुपियाँ किरियाखर्च

हालिदियो । सेते पाँच वर्ष कमारो बस्दा पनि त्यो सय रूपियाँको कथा टुङ्गिएको छैन । सेतेकी आमा आँसु पुछ्छदै र रन्थनिँदै बाटो लागी । “टुहुरा कङ्गाल !” थैलीको कर्कश स्वर हावामा रन्कियो । (पृ. ७७)

पाँच वर्षअघि कुलप्रसादको घर बनाउँदा माथिबाट खसेको इँटाले लागेर सेतेको बुवाको देहान्त भएको थियो । उनीहरूसँग दाहसंस्कार गर्ने खर्च पनि थिएन । त्यस्तो दुःखद घडीमा सेतेकी आमाले सय रूपियाँ क्रियाखर्च भनेर कुलप्रसादसँग ऋण लिएकी थिई । त्यही वर्षदेखि सेते कुलप्रसादको घरमा निरन्तर कमारो बस्दै आएको छ । उक्त सय रूपियाँको ऋण अभिसम्म पनि सेतेले चुक्ता गर्न सकेको छैन । यसरी कुलप्रसादले सेतेको परिवारलाई पुस्तौँदेखि श्रमशोषण गरिरहेको देखिन्छ । कुलप्रसादले उनीहरूलाई श्रम लगाएर त्यसको उचित मूल्य दिएको छैन । कुलप्रसादले आफ्नै घर बनाउँदा सेतेको बुवाको अकालमा मृत्यु हुँदा पनि क्रियाखर्च नदिएको प्रसङ्गले उत्पीडनको चरम अवस्थालाई बुझाउँछ । यसरी सीमान्तकृत वर्गले आफ्नो सामान्य गुजारा गर्नलाई प्रभुत्वशाली वर्गसँग ऋण लिएको हुन्छ र उक्त ऋण तिर्न नसक्दा उनीहरूले पुस्तौँ पुस्तासम्म कमारोकमारी बस्नु पर्ने बाध्यता देखिएको छ । यसै गरी सेतेकी आमाले सय रूपियाँ ऋण तिर्न नसक्दा सेते कमारो बस्नुपर्ने बाध्यता भएको छ । सेतेकी आमालाई आफ्नो छोराको अवस्था देखेर दुःख लाग्छ तर उनीहरूसँग अर्को विकल्प हुँदैन । उनीहरूले शान्तिले बसी खान पाउने अवस्था रहँदैन । प्रभुत्वशाली वर्गको शोषण, उत्पीडन सहनैपर्ने हुन्छ । यसरी यो प्रक्रिया निरन्तर चलिरहन्छ । जबसम्म सीमान्तकृत वर्ग वर्गीय रूपमा सशक्त हुँदैनन्, उनीहरू आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भर हुँदैनन् तबसम्म उनीहरूले यस्तो नियति भोगिरहनुपर्ने हुन्छ, उत्पीडन सहिरहनु पर्ने हुन्छ र उनीहरूको अवस्था जहाँको त्यहीं नै रहिरहन्छ भन्ने यथार्थतालाई पनि माथिको दृष्टान्तले सङ्केत गरेको छ ।

सामन्तवादी समाजमा जमिनदारहरूले भूमिहीनहरूलाई श्रमशोषण गर्थे । सम्भ्रान्त वर्गसँग प्रशस्तै जमिन हुन्थ्यो भने सीमान्तकृत वर्गसँग जमिनको नाउँमा एक टुक्रा पनि हुँदैनथ्यो । गरिब निमुखाहरूले आफ्नो परिवार पाल्नलाई जमिनदारहरूको जग्गामा उनीहरूको कबोलअनुसार अधिया लगाउनुपर्थ्यो । त्योबाहेक गरिबहरूसँग कुनै विकल्प हुँदैनथ्यो । जसरी भए पनि उनीहरूले आफ्नो गुजारा गर्नेपर्थ्यो । त्यसै गरी यस कथामा पनि प्रभुत्वशाली कुलप्रसादसँग अथाह जमिन छ भने सीमान्तकृत सेतेको परिवारसँग एकरत्ती छैन । त्यसैले कुलप्रसादको जग्गामा उसकै कबोलअनुसार सेतेलगायत अरू धेरै

सीमान्तकृतहरूले अधियाँ बाली लगाएका छन् । कुलप्रसादलाई कबोलअनुसारको अधियाँ नदिएको खण्डमा सबै रैतीहरूलाई बासै उठाउने धम्की उसले दिएको छ । थर्काएर हुन्छ कि, डर देखाएर हुन्छ कि जसरी पनि उसले आफ्नो कबोलअनुसारको अधियाँ उठाएरै छाड्छ । रैतीहरूका बारेमा उसलाई केही पर्वाह हुँदैन । यस सन्दर्भलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

सेतेलाई लाग्यो -कुलप्रसादले उसलाई देखाउन ल्याएको संसार त भोका गरिबहरूको वैरागलागदो पो रहेछ । घुर्की र धाकधम्की, बिन्तीभाउ र जम्लाहात सुरु भयो ।

“बोलकबोल अन्सार अधियाँ तिनैपर्छ, हेरविचारका कुरा म जान्दिनँ ।”

“पोहोर हेरी बाली आधै घट्लाजस्तो छ मालिक ! गरिब नमरोस् !”

“बाली तमासले सप्या छ, मालिक माने कुरा नगर लिँडा हो ।”

“मलाई त दिनदशा लागे मालिक यो साल । यो गरिब नडुबोस् ।”

“हो, मालिक ! जहान बिन्ताले यो सालको खेती भसक्कै विग्र्यो बरा !”

“कबोल भनेको कबोल हो । तेरी स्वास्नी मरी त अजम्मरी को छ ?”

“हाम्रो ज्यान मालिकको धन । ज्यानै मरेपछि त धनको मुहानै सुक्छ मालिक !”

“चिप्ला कुरा नगर् । कच्कच् गछ्छौं भने उठाइदिन्छु बस्ती चोर हो । ल म हिँडें ।”

कुलप्रसादले बाटो लाग्दै कठोर स्वरमा भन्यो, “सात दिनभित्र अधियाँ बुझाउन नल्याए म पठाउँछु नि जन ।” (पृ. ७५)

एकदिन कुलप्रसादले सेतेलाई लु हिँड, एक ठाउँमा जाऊँ भन्छ । कुलप्रसाद अधिअधि, सेते पछिपछि लाग्छ । कुलप्रसादले सेतेलाई हजारौं भुपडीहरू भएको बस्तीमा पुऱ्याउँछ । बस्तीछेउमा लटरम्म भुलेका पहेँला धानका बालाहरू । सेते चकित पर्छ किनभने उसले बाहिरी संसार देखेकै छैन । कुलप्रसादको सवारी हुनासाथ त्यहाँ वरिपरि रैतीहरू जम्मा हुन्छन् । बोलकबोल, बिन्तीका कुराहरू त्यहाँ हुन्छन् । कुलप्रसादले सबै रैतीहरूलाई कबोलअनुसारै अधियाँ दिने आदेश दिन्छ । आफ्नो जहान खसेको कारण यो साल बाली सप्रिन नपाएकाले कबोलअनुसार बुझाउन नसकिने कुरा एक जना रैतीले कुलप्रसादसमक्ष राख्छ । जसको जहान मरोस्, कसैको अजम्बरी जुनी होइन, सबैले कबोलअनुसारै बाली बुझाउँनुपर्ने कुलप्रसादले अडान राख्छ । आफूहरू पनि बाँच्नुपर्छ भनेर सबै रैतीहरूले अनुनय, विनय गर्दा पनि कुलप्रसादको मन पर्गिलदैन, उल्टो तिमीहरूले समयमा पुऱ्याउन

आएनौ भने म तिमीहरूलाई पुलिस पठाइदिन्छु भन्ने डर देखाउँदै कुलप्रसाद त्यहाँबाट आफ्नो बाटो लाग्छ ।

प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने कुलप्रसाद बाजेले निमुखा वर्गलाई सीमान्तीकरणमा पुऱ्याइएको सन्दर्भलाई माथिको उदाहरणले पुष्टि गरेको छ । कुलप्रसादले सारा रैतीहरूको बस्ती नै उठाइदिन्छु भन्ने उनीहरूमा एक किसिमको सन्त्रास फैलाई कबोलअनुसारकै अधियाँ दिनुपर्ने बाध्यतापूर्ण स्थिति सिर्जना गरेको देखिन्छ । सीमान्तकृत वर्गले आफूहरू विस्थापित हुने डरले असमर्थ हुँदाहुँदै पनि उनीहरूले कबोलअनुसारकै अधियाँ दिँदै आइरहेको देखिन्छ । यसरी यस पाठमा प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई कहिले सहमति र कहिले बलप्रयोग गरेर किनारामा राख्न सफल भइरहेको सन्दर्भलाई पनि प्रस्तुत पाठले पुष्टि गरेको छ ।

३.३.६ 'यो पनि जीवन' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

'यो पनि जीवन' कथा वर्गीय सीमान्तीकरणको विषयलाई लिएर लेखिएको कथा हो । सामन्तवादी समाजमा प्रभुत्वशाली वर्गले निम्नवर्गलाई श्रमशोषण गर्थ्यो । यसकारण धनीहरू भन् धनी र गरिबहरू भन् गरिब हुँदै जान्थे । तत्कालीन समाजमा बहुविवाहलाई पनि कानुनी मान्यता दिइको थियो । समाजमा पुरुषहरूले दुई वा दुईभन्दा धेरै महिलाहरूसँग विवाह गर्न सक्ने अनुमति थियो । त्यसको प्रत्यक्ष असर सौता र सौतेनी बालबच्चाहरूलाई पर्ने गर्थ्यो । यसै गरी यस कथामा पनि कर्णबहादुरको बुवाले अर्की श्रीमती भित्र्याएपछि हेला खप्न नसकेर उसकी आमाले अकालमै ज्यानगुमाउनु पर्‍यो । कर्णबहादुर टुहुरा भयो । पढ्ने इच्छालाई उसको बुवाले वास्ता गरेन । सौतेनी आमाले उसलाई श्यामे साहुकोमा गोठालो राखिदिई । उसले गोठालो बस्दा पनि धेरै यातना सहनुपरेको थियो । कर्णबहादुर एकदिन साहुकोबाट भागेर स्कुलमा पुगेपछि सौतेनी आमाले उसलाई बाँधेर मरणासन्न हुन्जेल कुटी । यसरी हजारौं टुहुरा बालबालिकाहरूले सौतेनी आमाबुवाबाट उत्पीडन भोगिरहेको स्थिति अभैसम्म कायमै रहेको छ । निर्दोष बच्चाहरू सौतेनी आमाको कठोर व्यवहारबाट सीमान्तकृत हुनपुगेका कैयौं उदाहरणहरू प्रशस्तै छन् । यसको ज्वलन्त उदाहरण पाठमा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

“मेरो कसुर थिएन दाइ, क्यै थिएन । सोह्र वर्षको थिएँ म, स्कुल जान्थेँ । सौतेनी आमाले मलाई स्कुलबाट निकाली र श्यामे साहुकोमा गोठालो राखिदिई । पढ्छु भनेर मैले बासँग बिन्ती गरें, रोइकराइ गरें तर बाले मेरो कुरा सुने मात्र । उनको मन त कमलै थियो तर मान्छे भने जोईटिङ्ग्रे थिए । अनि एकदिन म साहुको घरबाट भागेर आएँ र इस्कुल गएँ । त्यत्तिकैमा मलाई सौतेनी आमाले टनटनी बाँधेर कुटी” । (पृ. १०५)

कर्णबहादुरको बुवाले कान्छी बिहे गरेपछि सौताको हेला खप्न नसकेर कर्णबहादुरकी आमा पासो लाग्छे । कर्णबहादुर टुहुरो बन्छ । उसलाई सौतेनी आमाले यातना दिन्छे । सौतेनी आमाले उसलाई हेर्न सक्दिन । बुवाले पनि उसलाई हेला गर्छ । ऊ स्कुल जान चाहन्छ, पढ्न चाहन्छ र आफ्नो भविष्य बनाउन चाहन्छ तर उसको अनुरोधलाई बुवाले बेवास्ता गर्छ । सौतेनी आमाले उसलाई श्यामे साहुको घरमा गोठालो राखिदिन्छे । उसले त्यहाँ पनि धेरै यातना खप्नुपर्छ । एकदिन ऊ त्यहाँबाट भागेर स्कुलमा पुग्छ । सौतेनी आमाले कुटेर मरणासन्न अवस्थामा पुऱ्याउँछे । त्यहाँबाट कर्णबहादुरको मनमा बदलाको भाव उत्पन्न हुन्छ । मारेरै छाड्छु भनेर बुवाको खुकुरी भिकेर सौतेनी आमा, भाइ र बहिनीलाई एकाएक छप्काइदिन्छ । कर्णबहादुर निर्दोष हुँदाहुँदै पनि सौतेनी आमा र बुवाको कारण अपराध गर्न बाध्य भएको छ । उसले हत्या गर्नुबाहेक अरू कुनै विकल्प देखेन । उसमाथि भएको अत्याचार सहन नसकेपछि उसले अपराध गर्नसम्म पछि हटेन । उमेरले परिपक्व नभएको कारण उसले दोहोरो सोच्न सकेन । चरम यातना भोगिरहेको कारण यसको बदला लिएरै छाड्छु भन्ने कर्णबहादुरलाई लागेको हुन्छ । आफू निर्दोष भएको र निरन्तर यातना दिने मान्छेलाई मारेपछि सब कुरा ठिक हुन्छ भनेर उसले सोचेको हुन्छ । त्यसपछिको परिणाम के हुन्छ भन्ने कुरा उसले सोच्न सकेको हुँदैन । यसै प्रक्रियाबाट उसको जेलजीवन सुरु हुन्छ । यसरी सीमान्तकृत कर्णबहादुरलाई पढ्नबाट वञ्चित गराई उसको निर्दोष जिन्दगीमाथि अन्याय, अत्याचार गरेर वर्गीय सीमान्तीकरणमा पुऱ्याइएको प्रसङ्गलाई पनि माथि दिइएको नमुनाले पुष्टि गरेको छ ।

सामन्तवादी समाजमा प्रधानपञ्चहरूले, मुखियाहरूले गरिबहरूलाई शोषण गर्थे, उत्पीडन गर्थे । तत्कालीन समयमा गरिबहरूलाई जीवनगुजारा गर्न सहज थिएन । गरिबहरू भनेका तल्लो स्तरका मान्छेहरू हुन् । उनीहरूको जीवनस्तरलाई माथि उकास्न दिनुहुँदैन । जति शोषण गरे पनि उनीहरूले हामीलाई केही गर्न सक्दैनन् भन्ने कमजोर मानसिकता

सम्भ्रान्त वर्गको हुन्थ्यो । यसैअनुसार सम्भ्रान्त वर्गले गरिबहरूमाथि शोषण, उत्पीडन गर्दै आएको हुन्थ्यो । सम्भ्रान्त वर्गले नै कानुन बनाउँथ्यो । उनीहरूकै शोषणमा परेर गरिबहरू अपराधिक काम गर्न बाध्य हुन्थे । जीविका चलाउनैका लागि भए पनि उनीहरू चोरी गर्ने, डाँकु गर्ने र अर्काको हत्या गर्नसम्म पछि पर्दैनथे । सम्भ्रान्त वर्गले नै शोषण गरी उनीहरूलाई यस्तो किसिमको काम गर्नुपर्ने स्थितिमा पुऱ्याउँथ्यो भने उनीहरूले नै बनाएको कानुनले गरिब निमुखा वर्गलाई बन्धित हुन बाध्य बनाउँथे । यसरी सम्भ्रान्त वर्गले गरिब निमुखा वर्गलाई लुटेर उनीहरूको सर्वस्वहरण गरिरहेको कारण ती गरिब निमुखा वर्गले जीविका धान्नकै लागि अपराधिक काम गर्नुपर्ने परिस्थितिको सिर्जना हुन्थ्यो । गरिब निमुखा वर्गले अपराधिक काम गर्नुको पछाडि सम्भ्रान्त वर्गकै शोषण कारण हुन्थ्यो तर निर्दोष उनीहरूले के कारणले यस्ता किसिमका अपराधिक काम गरे भनेर त्यसको खोजी गर्नुको साटो उनीहरूलाई कानुनको कठघरामा राख्ने काम गरिन्थ्यो । यसरी गरिबहरूको जिन्दगीमाथि शोषण गर्ने काम सम्भ्रान्त वर्गले नै गरिरहेको हुन्थ्यो भन्ने सन्दर्भलाई पाठमा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

“मर्नुभन्दा बौलाउनु निको, कर्ण ।” विवश मुद्रामा बिर्खबहादुरले भन्यो, “मेरी आमाले मलाई जन्माउँदा छोरो डाँका होस् भन्ने चिताएकी हुँदी हुन् र ? यो त मजबुरी हो भाइ, मजबुरी । समाजका ठालुहरू हाम्रो सर्वस्व लुट्छन् र हामीलाई चोर्नेपर्ने, डाँका गर्नेपर्ने हालतमा गिराउँछन् । अनि प्राण धान्न हामी चोछौं । अनि कानुनको सिक्रीले बाँधेर हामीलाई खोरमा सडाउँछन् । अनि हाम्रो सिङ्गै जिन्दगी लुट्छन् । जसले हाम्रो सर्वस्व लुट्यो, त्यस लुटको सम्पत्तिको सानो अंश लुट्नुमा हामीलाई केको पाप ?”

“न, न.....”, कर्ण अनकनायो, “यो बाटोमा म लाग्दिँन ।”

“उसो भए के भोकै मर्छस् त गधा ?” (पृ. १०४)

कर्णबहादुर र बिर्खबहादुर जेलभिन्न बस्दाका साथी हुन् । उनीहरू दुवै अपराधिक कर्म गरेर जेलमा पुगेका छन् । कर्णबहादुरको छुट्ने समय आइरहेको कारण उनीहरू यस विषयमा संवाद गरिरहेका छन् । जेलबाट निस्केर केही काम गर्न नसकिने, जीवनको सबै बाटाहरू बन्द भएकामा उनीहरू एकअर्कामा दुःखेसो पोख्छन् । बिर्खबहादुरले जेलबाट छुटेर अर्काको त चोरेर खानुहोला, बाँकी आफूहरूसँग त केही नभएको कुरा कर्णबहादुरलाई भन्दा उसले आफू चोरीको काम नगर्ने वरु जेलमै बसिरहने कुरा गर्छ । यसै सन्दर्भलाई लिएर बिर्खबहादुरले कर्णबहादुरलाई सम्झाएको कुरा प्रस्तुत कथनमा व्यक्त गरिएको छ ।

कर्णबहादुर र बिर्खबहादुरको आज यस्तो अवस्था छ । त्यो अवस्थामा पुन्याउनका लागि सम्भ्रान्त वर्गको ठूलो भूमिका रहेको कुरा बिर्खबहादुरले व्यक्त गरेको छ । उनीहरूलाई ठुलाठालुले नै लुटेर अहिले जेलजीवन बिताउन बाध्य बनाएका छन् । ठुलाठालुहरूले नै बनाएको कानुनअनुसार सीमान्तकृतहरूलाई जेलमा थुनेर बदनाम पनि गरेका छन् । यसरी सीमान्तकृतहरूको सिङ्गो जिन्दगी लुटिरहेको प्रसङ्गलाई यस उदाहरणले पुष्टि गरेको छ । बिर्खबहादुरले राम्रोसँग आफूहरूको अवस्थालाई बोध गरेको देखिन्छ । उनीहरूलाई अन्याय र अत्याचार गर्ने ती सम्भ्रान्त वर्ग नै हुन् भन्ने कुरा पनि उसले व्यक्त गरेको छ । मर्नुभन्दा पनि बहुलाउनु निको भनेभैँ जीविका धान्नकै लागि डाँका पेसा अपनाउनुपरेको प्रसङ्गलाई बिर्खबहादुरले खुलासा गरेको छ । यसरी सम्भ्रान्त वर्गले गरिब निमुखा वर्गलाई कसरी दोहोरो मारमा पार्छन् भन्ने कुरा यस पाठमा देखाइएको छ । साथै प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई श्रमशोषणका माध्यमबाट सीमान्तीकरणमा पुऱ्याइरहेको सन्दर्भलाई पनि प्रस्तुत कथनले पुष्टि गरेको छ ।

३.३.७ 'लासको मोल' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

'लासको मोल' कथा जातीय सीमान्तीकरणको विषयलाई लिएर लेखिएको कथा हो । सामन्तवादी समाजमा प्रभुत्वशाली उच्च जातिले तल्लो जातिलाई जातीय उत्पीडन गर्ने गर्थ्यो । प्रभुत्वशाली वर्गले आफ्नो अनुकूलको नीति, नियम बनाएको हुन्थ्यो उक्त नीति, नियमलाई पालना गरेर सो वर्ग विभिन्न सामाजिक फैसलाहरू गर्ने गर्थ्यो । यसको प्रत्यक्ष असर तल्लो जातिलाई पर्ने गर्दथ्यो । प्रभुत्वशाली वर्ग नै शासक भएको कारण उक्त निर्णय उसकै हातमा हुन्थ्यो । समाजमा कथित तल्ला जातिहरू सधैंभरि निम्न स्तरमै जीवन गुजारा गर्न बाध्य हुन्थे । जसको विरोध गर्ने हैसियत उनीहरूको पुग्दैनथ्यो । उनीहरूलाई विभिन्न स्रोत र साधनबाट वञ्चितीकरणमा राख्ने काम प्रभुत्वशाली वर्गले गर्थ्यो । तल्लो जातका मान्छेहरू प्रायजसो सीमान्तीकरणमा बाँच्च बाध्य हुन्थे । यस सन्दर्भलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“मनमायालाई मानेँ तँ होस् !” हवलदार कर्णले लास बोकेको बोक्यै भन्यो, “सोह्रै वर्षको उमेरमा तैँले मनमायाको जोबानमा नङ्गा गाडिस् र गु पुछेको काठ मिल्काएभैँ मिल्काइस्, तैँले यस बिचरीको ज्यान लिएको चौबिस वर्ष भइसक्यो, चौबिस वर्ष !”

“त्यो त एकछिनको रडरउसको कुरा थियो ।” जिमवालले डिच्च दात देखाउँदै भन्यो, “मैले त त्यसको तिसना मेटिदिएको थिएँ ।” (पृ. १४१)

प्रभुत्वशाली वर्ग हर्कबहादुर जिम्वालले स्रोतै वर्षको उमेरमा सीमान्तकृत पात्र मनमाया गुरुडलाई नक्कली मायाको प्रलोभनमा पारी उसको जवानी लुट्यो । गर्भवती बनाएर पनि उसको गर्भको बच्चालाई हर्कबहादुर जिम्वालले स्वीकार नगरेपछि समाजमा मनमाया गुरुड र उसको छोरा तर्कबहादुर गुरुडले जिन्दगीभर अपहेलना, तिरस्कार सहनुपरेको देखिन्छ । मनमाया गुरुड त्यसैको पिर र सन्तापले थलिन्छ । उसलाई आफ्नो छोरा तर्कबहादुरले बनीबुतो गरेर जेनतेन गरी पालेको हुन्छ । उनीहरूसँग जीविकानिर्वाह गर्ने स्रोत र साधन नै हुँदैन । उनीहरूको सबै अधिकार खोसिएको हुन्छ । फलस्वरूप उनीहरूको जिन्दगी चौबिस वर्षअगाडिदेखि दुःखैदुःखमा व्यतीत भइरहेको हुन्छ । हर्कबहादुर जिम्वालले मनमाया गुरुडको जवानी लुटेको चौबिस वर्षपश्चात् मनमाया गुरुडको जीवनलिला समाप्त हुन्छ । गाउँ समाज सबैले उसको मृत्युप्रति खेद प्रकट गर्छन् । मनमाया गुरुडको जिन्दगी प्रभुत्वशाली हर्कबहादुर जिम्वालले मारेको हो । उनको आजको जुन अवस्था छ, त्यो अवस्थामा पुऱ्याउने काम हर्कबहादुर जिम्वालले गरेको हो । उसले मनमाया गुरुडलाई आफ्नो अनुकूल प्रयोग गरेर उसलाई टोकरीमा फ्याँक्ने काम जिम्वालले गरेको कुरा हवलदार कर्णले गरेको छ । त्यो कुरा सुनेपछि त्यसो गरेको हुँदै होइन, मनमायाको जवानीको तिसना एकछिनलाई मेटाइएको मात्र हो भनेर हर्कबहादुर जिम्वालले भनेको छ । यसबाट के कुरा बुझिन्छ भने हर्कबहादुर जिम्वालले यो घटनालाई सामान्य मानेको छ । उसलाई मानसिक रूपमा पनि केही असर परेको छैन भन्ने कुरा माथि दिइएको उसको अभिव्यक्तिबाट प्रस्ट भएको छ । प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने हर्कबहादुर जिम्वालले सीमान्तकृत पात्र मनमाया गुरुड र उसका छोरो तर्कबहादुर गुरुडलाई जातीय सीमान्तीकरणमा पारेको कुरालाई प्रस्तुत पाठमा व्यक्त गरिएको छ ।

यसरी यस कथामा सीमान्तीकरणको मूल प्रक्रिया जातीयताबाटै सुरु भए पनि कथाको विकासक्रममा आर्थिक पक्ष पनि देखिन्छ तर मूल जातीय नै रहेको कुरा प्रस्ट भएको छ ।

३.३.८ 'बलबहादुरको विद्रोह' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

'बलबहादुरको विद्रोह' कथा जातीय सीमान्तीकरणको विषयलाई लिएर लेखिएको छ । सामन्तवादी समाजमा प्रभुत्वशाली गैरदलितहरूले सीमान्तकृत दलितहरूलाई जातीय उत्पीडनमा राख्ने गर्थे । गैरदलितहरूले दलितहरूलाई जातीय संस्कृतिका माध्यमबाट

विभिन्न अवसरहरूमा वञ्चित गराउने काम गर्थे । सार्वजनिक स्थलहरूदेखि स्कूल कलेजहरूमा पनि दलितहरूलाई प्रतिबन्ध लगाइन्थ्यो । गैरदलितहरूले दलितहरूप्रति निम्न स्तरको व्यवहार गर्थे । यसरी गैरदलितहरूले दलितहरूमाथि जतिसुकै उत्पीडन गरे पनि अन्ततः उनीहरू सहेर बस्न बाध्य हुन्थे । दलितहरूलाई गैरदलितहरूका घरभित्र पस्न प्रतिबन्ध लगाइन्थ्यो भने उनीहरूद्वारा बनाइएका सामग्रीहरू गैरदलितहरूका कुलदेवता, मठमन्दिरदेखि लिएर विभिन्न स्थलहरूमा सजाउने काम गरिन्थ्यो । यसरी दलित भएकै कारण समाजमा उनीहरूले विभिन्न यातना, पीडा र उत्पीडनहरू असङ्ख्य रूपमा भोग्नुपर्दथ्यो, जसको कुनै हिसाबकिताब नै हुँदैनथ्यो । यो उनीहरूको वास्तविकतालाई पाठमा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

बलबहादुरको अनुहारमा बादल छाियो । त्यो देखेर होला, नरनाथले कुरामा रफ्फु भयो, “हाम्रो भित्री नाता जेजस्तो छ, त्यो ज्युँकात्युँ छ तर दुःखको कुरा, दुष्ट लोकाचारले गर्दाहुँदी, दाइ...” गमेर उसले थप्यो, “दाइ, यो कुरा ख्याल राख, अफिसमा अफिसकै बोली-व्यवहार गर्नुपर्छ । नत्र लोकले.....”

एक दिन गाउँबाट नरनाथकी जहान र उसका तीन जना लालाबाला काठमाडौँ बस्ने गरी आए ।

“भाइले हेलाँ गयो भन्ने नठान, दाइ !” स्वास्नी आइपुग्नासाथै छिँडीको एक कुनामा लगेर नरनाथले बलबहादुरका कान फुक्यो, “देखिहाल्यौ, मेरी स्वास्नी आई । यो शोषककी छोरी हो । त्यसैले मन नदुखाऊ दाइ, आइन्दा मेरो भातभान्सा नछोडिदिनू । ठाउँअन्सारको चलन, मान्छे अन्सारको अदप ।” (पृ. १६८)

बलबहादुर दमाई र नरनाथ शर्मा एकअर्कामा मिल्ने साथी थिए । उनीहरूले एउटै गाउँमा सँगै बसेर सुखदुःखका कैयौँ दिनहरू बिताएका थिए । गाउँमा हुँदा नरनाथ शर्माले बलबहादुरसँग सामन्तीप्रति विद्रोहका कुरा गर्थ्यो । त्यतिमात्र होइन, आफ्नै बुवाले शोषण गरेर तिमीहरूको यस्तो स्थिति भएको हो भन्ने कुरा नरनाथ शर्माले बलबहादुर दमाईलाई बेलाबेलामा सुनाउने गर्थे । नरनाथ शर्माले बलबहादुरलाई धेरै उक्साएपछि अन्ततः उनीहरू गाउँ छोड्न राजी भए । सहर छिरेपछि उनीहरूले धेरै समय एकै ठाउँमा भान्सा चलाए जब नरनाथ शर्माकी श्रीमती गाउँबाट आई तब उनीहरूको भान्सा अलगअलग हुन्छ । नरनाथ शर्माले आफ्नी श्रीमती शोषककी छोरी भएको कारण आफूले जबरजस्ती भान्सा छुट्याउन बाध्य भएको कुरा बलबहादुरसँग व्यक्त गर्छ । बलबहादुर दमाईको जीवन बिस्तारै एक्लै

जान्छ । नरनाथ शर्माले बलबहादुरसँग अगाडि गरेका बाचाहरू बिसर्दै जान्छ । उसले कुनै दिन बलबहादुरसँग जातीय उत्पीडन र जातीय मुक्तिको कुरा जोडसँग गरेको थियो । अहिले आएर त्यसको विपरीत ऊ आफैले बलबहादुरलाई त्यस्तो किसिमको उत्पीडन गरिरहेको छ । नरनाथ शर्माका सारा ती बाचा र प्रतिबद्धताहरू एकाएक भुट साबित भएका छन् । नरनाथ शर्माले बोलेका शब्दहरू क्रमशः उसले बिसर्दै गएको छ । नरनाथ शर्माले बलबहादुर दमाईलाई साथ छोडेपछि अरूहरूले पनि उसलाई एकाएक साथ छोड्दै आएका छन् । बलबहादुर दमाई जातीय हिसाबले दलित हो भन्ने कुरा थाहा पाउँदै गएपछि सबैले उसलाई बेवास्ता गर्न थालेका छन् । यसरी नरनाथ शर्माले बलबहादुर दमाईप्रति गर्ने व्यवहार परिवर्तन हुँदै गएको यथार्थलाई माथि दिइएको नमुनामा व्यक्त गरिएको छ ।

प्रभुत्वशाली बडाँहाकिम नरनाथ शर्माले सीमान्तकृत बलबहादुर दमाईलाई विद्यमान समाजमा रहेको जातीय संस्कृतिका माध्यमबाट सीमान्तीकरणमा पुऱ्याएको सन्दर्भलाई पनि प्रस्तुत नमुनाले पुष्टि गरेको छ ।

३.३.९ 'मनको उचाइ' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

'मनको उचाइ' कथा लैङ्गिक सीमान्तीकरणको विषयलाई लिएर लेखिएको छ । सामन्तवादी समाजमा प्रभुत्वशाली पुरुषहरूले महिलाहरूलाई लैङ्गिक शोषण गर्ने गर्थे । पुरुषहरूले महिलाहरूलाई पितृसत्ताद्वारा सञ्चालित सामाजिक संस्कृतिका माध्यमबाट विभिन्न यातनाहरू दिने गर्थे । महिलाहरूलाई शिक्षादेखि लिएर विभिन्न अवसरहरूमा प्रतिबन्ध लगाइन्थ्यो । प्रभुत्वशाली पुरुषहरूले महिलाहरूलाई निम्न स्तरको व्यवहार गर्ने गर्थे । पुरुषहरूले महिलाहरूमाथि जतिसुकै उत्पीडन गरे पनि अन्ततः उनीहरू सहेरै बस्न बाध्य हुन्थे । पुरुषहरू बाहिर सामाजिक काममा सरिक हुन्थे भने महिलाहरूलाई घरभित्रको काममा मात्र सीमित गरिन्थ्यो । महिलाहरू महिला भएकै कारण समाजमा उनीहरूले विभिन्न यातना, पीडा, उत्पीडनहरू असङ्ख्य रूपमा भोग्नुपर्दथ्यो, जसको कुनै सुनुवाइ हुँदैनथ्यो । समाजमा महिलाहरू निरीह जीवन बिताउन बाध्य भएको सन्दर्भलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“आमा ! बरु जन्मनेबित्तिकै तिमीले मलाई..... ”

छोराका वचन आमाका नसामा शूल भएर दगुरे । त्यो रात सपनामा आमाले छोरालाई उसको जन्मको कथा सुनाइन् । 'छोरा ! तँ गर्भमा छँदा तेरा बा

रक्सी धोकेर मलाई भकुर्थे । सके त्यै चोटले होला तँ खोटो जन्मिस् । अनिकालको वर्ष थियो त्यो । सके तँ पेटमै भोकले छिनेर खोटो जन्मिस् । सके तेरो र मेरो पुपुर्दै खोटो होला ! रगत छाड्ने व्यथाले तेरा बा खसे । अनि घरको सिङ्गो बोझ तेरी आमाको निम्छरो थाप्लोमा पच्यो । खाईनखाई बनीबुतो गरेर मैले तँलाई इस्कूल पठाएँ बाबु । तँ चैनले हाँसेको हेर्ने मेरो कत्रो सपना थियो, छोरा ! तर आज यतिका बात र घात बेहोर्नुपर्ने मैले के अपराध गरेकी छु मेरा छोरा ? (पृ. १७७)

छोरो अपाङ्ग जन्मिएको कारण ज्ञानुकी आमाले बनीबुतो गरेर ज्ञानुलाई स्कूल पठाएकी हुन्छे । ज्ञानु अपाङ्ग भएरै स्कूलमा विभिन्न अपहेलनाहरू खप्नुपरिरहेको कारण उसले आफ्नी आमालाई भनेका सन्दर्भहरू माथिको दृष्टान्तमा व्यक्त भएको छ । जन्मनेबित्तिकै तपाईंले मलाई मारिदिनुभएको भए मैले यस्तो अपमान खप्नुपर्ने थिएन नि आमा भनेर ज्ञानुले आफ्नी आमासँग भनेको छ । छोराको यस्तो हृदय विदारक कुरा सुनेपछि ज्ञानुकी आमाले उसको जन्मको कथा सुनाउछे । ज्ञानु गर्भमा हुँदा उसको बुवाले रक्सी खाएर ज्ञानुको आमालाई धेरै कुट्ने गरेको कारण ज्ञानु खोटो जन्मेको हो भन्ने कुरा माथिको उदाहरणमा व्यक्त गरिएको छ । साथै ज्ञानु जन्मिएको साल जोडले अनिकाल परेको सन्दर्भबाट उनीहरूको आर्थिक अवस्था एकदमै दयनीय रहेको कुरा पनि पुष्टि भएको छ । ज्ञानुको बुवा रगत छाड्ने व्यथाले खसेपछि सम्पूर्ण घरको जिम्मेवारी गरिब ज्ञानुकी आमाको थाप्लोमा परेको कारण आमाले बनीबुतो गरेर आफ्नो छोरालाई विद्यालय पठाएको सन्दर्भलाई पनि प्रस्तुत कथनमा व्यक्त गरिएको छ ।

यसरी सीमान्तकृत ज्ञानु र उसकी आमालाई ज्ञानुका बाबुले पितृसत्तात्मक व्यवहारका माध्यमबाट शक्तिको प्रयोग गरेर लैङ्गिक सीमान्तमा पारी ज्ञानु अपाङ्ग भएको स्थिति एकातिर देखाइएको छ भने अर्कातिर ज्ञानुलाई शारीरिक अपाङ्गताका आधारमा सीमान्तमा पारिएको सन्दर्भलाई पनि उजागर गरिएको छ । ज्ञानुको बुवाले रक्सी खाएर आफ्नी श्रीमतीलाई कुटिरहेको प्रसङ्गले ज्ञानु सीमान्तमा पर्नुको कारण मूलतः लैङ्गिक सीमान्त नै रहेको कुरा पुष्टि भएको छ । ज्ञानुको बुवा लैङ्गिक हिसाबले प्रभुत्वशाली वर्गमा परेको कारण उसले रक्सी खाएर आफ्नी गर्भवती श्रीमतीलाई कुटेर ज्ञानु अपाङ्ग भएको कुराबाट यो सन्दर्भ पुष्टि भएको छ । ज्ञानुको परिवार माथि सीमान्तीकरणको कारण अपाङ्गता देखिए तापनि मुख्य लैङ्गिक कारण नै रहेको छ । त्यसैले प्रस्तुत कथामा

सीमान्तीकरणको कारण शक्ति र बलको उपकरणलाई प्रयोग गर्ने लैङ्गिकता नै रहेको कुरा माथि दिइएका उदाहरणहरूबाट पुष्टि भएको छ ।

३.४ कुन्साड काकाका कथा भाग-२ कथासङ्ग्रहका कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

खगेन्द्र सङ्ग्रहको कुन्साड काकाका कथा भाग-२ (२०६९) कथा सङ्ग्रहमा जम्मा बाइसओटा कथाहरू समावेश भएका छन् । यस कथासङ्ग्रहमा प्रभुत्वशाली वर्गको उत्पीडनबाट सीमान्तकृत भएर जीवन बाँच्न विवश निम्नवर्गीय पात्रहरूको वास्तविकतालाई जीवन्त रूपमा चित्रण गरिएको छ । यस कथासङ्ग्रहमा समावेश भएका कथाहरूमध्ये यस शोधको उद्देश्य अनुसारको विश्लेषणका लागि जम्मा तीनओटा कथाहरूलाई मात्र छनोट गरिएको छ । छनोट भएका कथाका पात्रहरूको सीमान्तीकरणका प्रक्रियाका बारेमा यहाँ विश्लेषण गरिएको छ ।

३.४.१ 'निकाला' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

बिहानबेलुका मजदुरी गरेर जीवननिर्वाह गर्ने सीमान्त समुदायका निरीह अवस्थालाई यस कथाको विषयवस्तु बनाइएको छ । यस कथामा सीमान्तकृत पात्रका रूपमा गोरे मगर, उसकी श्रीमती र उसको भाइ किस्नेलाई प्रतिनिधित्व गराइएको छ । समाजमा प्रायजसो सीमान्त समुदायले प्रभुत्वशाली वर्गमाथि आत्मनिर्भर भएर बाँच्नुपर्ने परिस्थिति रहेको हुन्छ । सीमान्तकृत वर्गले अशक्त अवस्थामा पनि श्रम गरिरहनुपर्ने उनीहरूको बाध्यता रहेको हुन्छ । श्रम गरेनन् भने भोलि चुलो नै नबल्ने स्थिति सिर्जना हुने हुँदा काम गर्नुको विकल्प उनीहरूसँग केही हुँदैन । प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई चरम शोषणका माध्यमबाट आर्थिक सीमान्तीकरणमा राख्ने काम गरिरहन्छ । सीमान्तकृत वर्गले जतिसक्दो धेरै श्रम गरे पनि उचित श्रमको मूल्य नपाउँदा उनीहरूको अवस्था निम्न स्तर कै रहिरहन्छ । यस्तो प्रक्रियाबाट समाजमा सीमान्तकृत वर्गले आर्थिक उत्पीडन भैलिरहनुपर्ने हुन्छ । प्रस्तुत पाठमा पनि सीमान्तकृत पात्र गोरे मगर र उसको परिवारको आर्थिक स्तर कमजोर रहेको छ । त्यसैकारण उनीहरूले पनि गरिबीको विषम परिस्थिति भोगिरहेको प्रसङ्गलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

सस्तो बेसाहाले पखाला चलाएको होला यो । जुम्सो भतुवा ! बरु मुगलानका मधेसेलाई लगाएको भएदेखि काम अस्ति नै चाटचुट्टै सिद्धिसक्थ्यो । साला, जस्तो हुन्थ्यो, हुन्थ्यो ।

“सुनिस् गोरे !” स्वरमा क्रोध भरेर गणपति साहुले चट्याङ पड्कायो, “भोलिदेखि फटाफट काम नगरे तेरो पाकेको हिसाब पनि दिन्न, बुझिस् ?”

(पृ. ९)

प्रभुत्वशाली साहुलाई काम सस्तो, राम्रो र चाँडो चाहिएको छ । गोरे मगरले जति सक्दो चाँडो बनाए पनि साहुले चित्त बुझाएको स्थिति छैन । साहुलाई जति सक्दो चाँडोभन्दा चाँडो काम सम्पन्न गर्नुपरेको छ । साहुले सीमान्तकृत गोरेको भित्री मर्म बुझेको देखिँदैन । गोरेजस्तो सोभो, इमानदार ठेकेदारलाई भतुवा भनेर तथानाम गाली गर्दा पनि गोरेले बाध्य भएर सहनुपरिरहेको सन्दर्भलाई माथि दिइएको उद्धरणले व्यक्त गरेको छ । साहुले गोरेलाई थर्काएर भए पनि छिटो छिटो काम गराउन खोज्नुका साथै काम भोलिदेखि फटाफट नभए काम गरेको ज्यालासमेत गोरेलाई नदिने धम्कीसमेत दिएको छ । प्रभुत्वशाली साहुले सीमान्तकृत गोरे मगरलाई श्रमको उचित मूल्य नदिएर गोरे र उसको परिवारलाई आर्थिक सीमान्तीकरणमा पारेको सन्दर्भलाई पनि माथि दिइएको उदाहरणबाट पुष्ट भएको छ ।

यसरी प्रभुत्वशाली गणपति साहुले सीमान्तकृत वर्गको आर्थिक कमजोरीको फाइदा उठाएर सस्तो ज्यालामा श्रम गर्न बाध्य बनाउने काम सीमान्तीकरणको प्रक्रियाका रूपमा देखा परेको छ । यसका साथै भय र सन्त्रासको वातावरण निर्माण गरेर त्यसलाई निम्नवर्गीय मानिसका मानसिकतामा स्थापित गराउने र मनोवैज्ञानिक रूपमा पनि उनीहरूलाई सीमान्तमा राख्न बाध्य बनाउने अवस्था सिर्जना गरिएको देखिन्छ । त्यसैले भयको मनोविज्ञानलाई पनि सीमान्तीकरणको मुख्य एउटा उपकरणको रूपमा लिइएको छ ।

सहरमा होस् या गाउँमा जहाँ बसे पनि निम्नवर्गले असङ्ख्य रूपमा उत्पीडनहरू भेल्दै आएका छन् । सबैभन्दा धेरै शारीरिक श्रम सीमान्तकृतहरूले गरे पनि उनीहरू नै बढी समाजमा प्रताडित देखिन्छन् । सम्भ्रान्त वर्गका विशाल महलहरू बनाउँदा सीमान्त समुदायका कति शरीर खियो होला, कतिको पसिना बग्यो होला जसको कुनै हिसाबकिताब नै छैन तर ती सीमान्तकृत समुदायले बनाएका उक्त महलहरूमा एक निमेष बसेर सास

फेर्ने अधिकार उनीहरूलाई नै छैन । सीमान्तकृत वर्गले काम गरेको श्रमको उचित ज्याला पनि कतिपय सम्भ्रान्त वर्गले दिएका हुँदैनन् । आफ्नो लागेको श्रमको ज्याला माग्न जाँदा उनीहरूलाई साहुबाटै उल्टो प्रताडित भएका कैयौँ जीवन्त घटनाहरू हाम्रो समाजमा यत्रतत्र छन्, जसको कुनै सुनुवाइ हुँदैन । ती गरिब निम्न वर्गका पसिनाले बनेका महलमा सम्भ्रान्त वर्ग चैनले निदाउन सक्छ तर जसले उक्त महलहरू बनाउँछन् उनीहरूलाई पनि श्रमको उचित मूल्य दिनुपर्छ, ठग्न हुँदैन भन्ने मानसिकताको विकास सम्भ्रान्त वर्गमा भइसकेको छैन र त्यो चाहँदैन पनि । सीमान्तकृत वर्ग आफ्नो श्रमको मूल्य माग्न जाँदा उसलाई तथानाम गाली गर्ने र धम्कीसमेत दिने गरेका कैयौँ यस्ता जीवन्त घटनाहरू छन् । यस सन्दर्भलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“तँ चोर साला !” साहुले उसलाई मुट्याउँदै बाहिर निकाल्यो र गोरे खाली हात लखेटियो । (पृ. १२)

गोरे मगरले साहुको घर बनाइसक्न नपाई नयाँ घरमा साहुको परिवारको प्रवेश हुन्छ । गोरेले भने साहुसँग घर बनाएवापत एकाधसय ज्याला लिन बाँकी नै हुन्छ । उता गोरेकी श्रीमतीले बच्चा जन्माउने बेला भइसकेको हुन्छ । गोरेको साथमा भने एक रुपैयाँ पनि हुँदैन । यही पिरले गोरेलाई दिनरात सताइरहेको हुन्छ । गोरे ठुलो भरोसा लिएर बाँकी ज्याला माग्न साहुकोमा जान्छ । ऊ आफूले बनाएको घर रङरोगन लगाएपछि कस्तो देखियो होला भनेर हेर्नलाई आतुर देखिन्छ । गोरेलाई बाहिर गेटमा देखेवित्तिकै साहुले त्यो बाहिर को हो भनेर माथिबाट कराउँछ । गोरेले म हो भनेर साहुलाई उत्तर दिन्छ । साहुले उसलाई मेरो घरमा नसोधी पस्न तँ चोर होस् भन्दै गाली गर्दै मुट्याउँदै बाहिर निकालिदिन्छ । गोरेले साहुको अपमानलाई प्रतिकार गर्न सक्दैन । गोरे लुरुलुरु त्यहाँबाट फर्कन विवश हुन्छ ।

यसरी प्रभुत्वशाली साहुले सीमान्तकृत गोरेलाई काम गरेको ज्याला माग्न जाँदा मनपरी हकादै फर्काइदिन्छ । सामन्ती साहुले गोरेको मर्यादालाई ख्याल नगरी अपमान गरेर त्यहाँबाट लखेटिदिन्छ । साहुले बल र शक्तिको प्रयोग गरी गोरेलाई आर्थिक सीमान्तीकरणमा राख्ने काम गरेको छ । त्यसैले प्रस्तुत पाठमा बल र शक्तिको प्रयोग गरेर आर्थिक सीमान्तमा पुऱ्याइरहेको सन्दर्भलाई माथि दिइएको उदाहरणबाट पुष्टि भएको छ । साथै नेपाली समाजमा सत्तामा बस्ने वर्गले सत्ताबाहिर बसेका वर्गलाई कठोर बल र पहुँचको

प्रयोग गरेर किनारातिर धकेलिरहेको सन्दर्भलाई पनि माथि दिइएका उद्धरणहरूले सङ्केत गरेका छन् ।

३.४.२ 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' कथा जातीय सीमान्तीकरणको विषयलाई लिएर लेखिएको कथा हो । सामन्तवादी समाजमा प्रभुत्वशाली गैरदलितहरूले सीमान्तकृत दलितहरूलाई जातीय संस्कृतिका माध्यमबाट विभिन्न अवसरहरूमा वञ्चित गराउने काम गर्थे । सार्वजनिक स्थलहरूदेखि स्कुल, कलेजहरूमा पनि दलितहरूलाई प्रतिबन्ध लगाइन्थ्यो । गैरदलितहरूले दलितहरूप्रति निम्न स्तरको व्यवहार गर्थे । गैरदलितहरूले दलितहरूमाथि जतिसुकै कठोर उत्पीडन गरे पनि अन्ततः सीमान्तकृत दलितहरू सहेर बस्न बाध्य हुन्थे । दलितहरूलाई गैरदलितहरूका घरभित्र पस्नलाई प्रतिबन्ध लगाइन्थ्यो भने दलितहरूद्वारा बनाइएका विभिन्न सामग्रीहरू भने गैरदलितहरूका कुलदेवता, मठमन्दिरदेखि लिएर अनेक सार्वजनिक स्थलहरूमा सजाउने काम गरिन्थ्यो । यसरी दलित भएकै कारण समाजमा जातीय संस्कृतिद्वारा सिर्जित भेदभाव र उत्पीडनहरू असङ्ख्य रूपमा उनीहरूले भोग्न बाध्य हुनुपर्थ्यो जसको कुनै हिसाबकिताब नै राखिँदैनथ्यो । दलितहरूलाई गैरदलितहरूले होच्याएर बोलाउने गर्थे । दलितहरू भनेका तल्लो जाति हुन्, त्यसैले उनीहरूलाई महत्त्व दिनु हुँदैन भन्ने किसिमको सामाजिक मान्यता कायम रहेको थियो । यस सन्दर्भमा निम्न उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक छ :

“ल, त्यो छेउ खाली गर ।”

“गरिँदैन”, कमलकृष्णले उठेर प्वाक्क भन्यो ।

“बाबु कमल !” शान्त र स्नेहमय वचनमा सरले सम्झाए, “सङ्ग्रामे पनि तिमीजस्तै मानिस हैन ? भन त, यो बबुरो भिजेको बोरामा डुबिरहोस् ?”

कमलकृष्ण दाँतमा दुङ्गो लागेभैँ घोप्टे नजरले भुईँको धुलो हेर्दै ट्वाँ परेर उभियो ।

“भन, यो मानिस हो कि होइन ?”

“होइन”, कमलकृष्णको बोली घृणापूर्वक वायुमण्डलमा विस्फोट भयो, “यो गन्दे हो, सडेको सिनो खाने गन्दे” । (पृ. ६५-६६)

जुन दिनदेखि सङ्ग्रामबहादुर सार्की स्कुल जान थाल्यो उही दिनदेखि नै उसले भुईँमा बसेर कक्षा लिँदै आएको छ । कक्षाकोठाको राम्रो व्यवस्था नभएकाले पानी परिरहेको

कारण समस्या देखिएको छ । सङ्ग्रामबहादुर सार्कीले त भन्नु भुईँमै बोरा बिछ्याएर बस्नुपर्ने भएकाले उसलाई भन्नु ठुलो समस्या उत्पन्न भएको छ । पानीले भिजेर गजगज भएको बोरामा सङ्ग्रामबहादुर सार्की बसेको देख्दा शिक्षक शान्तकुमार राईको मन दुख्छ । शिक्षकले सङ्ग्रामबहादुर सार्कीलाई बसाउनका निमित्त एकछेउ खाली गर्न कमल नामको विद्यार्थीलाई आग्रह गर्छ । उक्त विद्यार्थीले शिक्षकको आग्रहलाई ठाडै अस्वीकार गर्छ । शिक्षकले सङ्ग्रामबहादुर सार्की पनि त तिमीजस्तै मान्छे हो भन्ने कुरा गर्दा कमलकृष्णले सङ्ग्रामबहादुर सार्की मान्छे नभएर सिनो खाने गन्दे हो भन्ने अभिव्यक्ति दिएको छ । प्रभुत्वशाली कमलकृष्णले दिएको उक्त अभिव्यक्तिबाट यस पाठमा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया भनेको मूलतः जातीय नै हो भन्ने कुरा पुष्टि भएको छ । सङ्ग्रामबहादुर सार्की आफू दलित भएकै कारण सहपाठीहरूले उसलाई सँगै राख्न मानेका छैनन् । सार्की जाति भनेको तल्लो जाति हो । उनीहरूलाई छुनु हुँदैन भन्ने किसिमको मानसिकता गैरदलितहरूमा रहेको कारण सङ्ग्रामबहादुर सार्कीसँग उनीहरू घिनाएका छन् । यसरी दलितहरूलाई गैरदलितहरूले जातीय उत्पीडनका माध्यमबाट सीमान्तमा पारिरहेको सन्दर्भलाई माथि दिएको उदाहरणले पुष्टि गरेको छ ।

सामन्तवादी समाजद्वारा सिर्जित जातीय संस्कृतिले दलितहरूलाई जातीय विभेदका माध्यमबाट विभिन्न उत्पीडन गर्दै आएको देखिन्छ । गैरदलितहरूले दलितहरू भनेका पानी नचल्ने जाति हुन् भन्ने दृष्टिकोण राखेका छन् । दलितहरू भनेका निम्न जाति हुन् त्यसकारण उनीहरूले पढ्नु हुँदैन उनीहरू समाजमा हेपिएर बस्नुपर्छ भन्ने मानसिकता सम्भ्रान्त वर्गमा रहेको पाइन्छ । समय परिवर्तनसँगै दलितहरूमा पनि परिवर्तन हुँदै आएको पाइन्छ । उत्पीडनको विरुद्धमा सशक्त प्रतिवाद गर्न सक्ने अवस्था दलितहरूमा रहे पनि यो यथार्थतालाई गैरदलितहरूले सहजै स्वीकार गरेको भने देखिँदैन । दलितहरूमा परिवर्तन आउन दिनु हुँदैन, उनीहरूलाई जहाँको तहीं नै रहिरहन दिनुपर्छ भन्ने किसिमको कठोर मानसिकता प्रभुत्वशाली गैरदलितहरूमा रहेको पाइन्छ । यसरी दलितहरूमा सकारात्मक परिवर्तन भएको कुरालाई प्रभुत्वशाली गैरदलितहरूले ठुलो चुनौतीका रूपमा लिएका छन् । त्यसैले दलितहरू सशक्त भएको कुरालाई गैरदलितहरूले सहजै स्वीकार गर्न मानेका छैनन् । प्रभुत्वशाली गैरदलितहरूले सीमान्तकृत दलितहरूलाई धम्की दिएर पनि जति सक्दो सीमान्तमै राखिराख्न हरप्रयास गरिराखेका छन् । यसै सन्दर्भलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“मिल्दैनन” माइला मुखिया प्वाक्क बोलिहाले, “मुखियाको छोरो र गन्देको छाउरो आन्द्रा गाँसेर काँ मिल्छन् ?”

“बुझ्कीले मिलाउनुपर्छ माइला बा ।”

“यो मिलाएर काँ मिल्छ ?” माइला मुखिया कड्किए, “पानी अचल जातले मेरा छोरालाई हिकाउने ? अझ त्यसमाथि लात्तले ? कुविद्येको फल हो यो । त्यस कारण..... ..।” मुखिया यसरी मुरमुरिए, उनले दाह्रा किटेको सुनियो । चकमन्न वातावरणलाई भत्काउँदै उनको स्वर फेरि रन्क्यो, “गन्दे छुसीका किराले हामीमाथि आजै लात्ती उज्याउने ? हँ, आजै ? ए रात्तै” । (पृ. ७१)

नामै नभएको सङ्ग्रामबहादुर सार्कीलाई स्कूलमा शिक्षकले नामकरण गरिदिएपछि उसलाई सङ्ग्रामबहादुर सार्कीको नामले बोलाउन थालिएको छ । सीमान्तकृत सङ्ग्रामबहादुर सार्की स्कूल जान थालेपछि क्रमशः उसमा परिवर्तन देखा पर्दै जान्छ । ऊ मानसिक रूपले पनि सशक्त बन्दै गएको देखिन्छ । धारामा अलग्गै बसेर सधैं पानी खाइरहने सङ्ग्रामबहादुर एकदिन स्कूलबाट फर्कने क्रममा धाराको टुटीमै मुख जोडेर पानी खाइरहेको हुन्छ । यो देखेर आफ्नै कक्षाको सहपाठी मुखियाको छोराले सङ्ग्रामबहादुर सार्कीलाई मुक्कैमुक्काले हानिदिन्छ । त्यसैको अर्को दिन सङ्ग्रामबहादुर सार्कीले पनि कमलकृष्णलाई दाउ पारी पछाडिबाट लात्तले हानेर भुत्कुक पारिदिन्छ । मुखियाले यही भगडाको विषयलाई लिएर गाउँमा ठुलो कचहरी बसाउँछ । उक्त कचहरीमा शान्तकुमार शिक्षकले कमलकृष्ण र सङ्ग्रामबहादुरलाई मिलाउनुपर्छ भन्ने खालको कुरा गरेपछि मुखियाको छोरा र गन्देको छोरा एक हुनै सक्दैन भन्ने अभिव्यक्ति मुखियाले दिएको छ । आफूहरू गैरदलित त्यसमा पनि मुखियाको छोरालाई गन्दे जातिले लात्तले हान्नु भनेको कुविद्याको फल हो भन्ने कुरा पनि मुखियाले गरेको छ । मुखियाले दिएको उक्त अभिव्यक्तिबाट के कुरा प्रस्ट हुन्छ भने दलित जाति भनेको हेपिने जाति हो । उनीहरूप्रति जति अन्याय गरे पनि आँखा चिम्लेर सहनैपर्छ भन्ने कुरा मुखियाको अभिव्यक्तिबाट प्रस्ट हुन्छ । सङ्ग्रामबहादुर सार्कीले चाहिँ सार्वजनिक धाराको पानी खाँदैमा मुक्का दिन मिल्ने त्यसैको प्रतिरक्षा सार्की जातिले गर्न खोज्दा सहन नसक्ने प्रवृत्ति प्रभुत्वशाली मुखियामा हाबी भएको देखिन्छ । यसरी सीमान्तकृत दलितहरूलाई प्रभुत्वशाली गैरदलितहरूले जातीय उत्पीडनका माध्यमबाट सीमान्तमा पारिराखेको सन्दर्भलाई माथि दिएका पात्रहरूको अभिव्यक्तिबाट पुष्टि भएको छ । साथै सङ्ग्रामबहादुर सार्कीलाई गन्देको छाउरो भनिएको छ । कुकुरको बच्चालाई छाउरो भनिन्छ तर मान्छेको बच्चालाई छाउरो भनिँदैन । त्यसैले सार्की जातिलाई तुच्छ पशुसँग तुलना

गरिएको प्रसङ्गबाट पनि समाजमा प्रभुत्वशाली गैरदलितहरूबाट सीमान्तकृत दलितहरूलाई अमानवीय व्यवहार गरिरहेको र उनीहरूलाई पहिचानविहीन बनाइरहेको सन्दर्भलाई पनि प्रस्तुत कथाले सङ्केत गरेको छ ।

३.४.३ 'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' कथामा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

दसवर्षे जनयुद्धले निम्त्याएको त्रासदीपूर्ण जीवन बाँच्न विवश निम्नवर्गीय पात्रहरूको जीवनचर्यालाई 'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' कथाको विषयवस्तु बनाइएको छ । प्रस्तुत कथामा सीमान्तकृत पात्रका रूपमा शकुन्तला र आनन्दरामलाई प्रतिनिधित्व गराइएको छ । प्रायजसो समाजमा सीमान्तकृत समुदायले प्रभुत्वशाली वर्गको उत्पीडन सहेर बस्नुपर्ने हुन्छ । समाजमा जो शक्तिशाली छ, जसको पहुँच छ, उसैलाई कानून लाग्दैन तर जसको पहुँच छैन, जो सीमान्तकृत छ, उसैलाई जबरजस्ती कानून लगाइन्छ । पहुँचवाला मान्छे कानूनको दायराबाट पनि फुत्किन सफल हुन्छ । उसलाई राज्यसत्ताले पनि कानून लगाउँदैन । यदि ऊ दोषी नै प्रमाणित भए पनि पहुँच भएको कारण ऊ कानूनको कठघराबाट बाहिर आउन सक्छ, तर सीमान्तकृत वर्ग निर्दोष हुँदाहुँदै पनि कानूनद्वारा उसलाई सजाय दिने प्रचलन विद्यमान समाजमा रहेको पाइन्छ । वर्गविभक्त समाजमा गरिव निमुखा वर्गले श्रम गरेर खाने सहज वातावरण बन्दैन । प्रभुत्वशाली जाली फटाहाहरूले उनीहरूलाई विनाकारण कुनै दिन आफ्नो अनुकूल पारी फसाइदिन्छन् । सीमान्तकृत वर्गले उपयुक्त समयमा यसको प्रतिरोध गर्न सक्दैन । त्यस कारण सीमान्तकृत वर्ग निर्दोष हुँदाहुँदै पनि दोषी ठहरिनुपर्ने बाध्यता सिर्जना भएको हुन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई आफ्नो शक्ति र पहुँचको प्रयोग गरेर उत्पीडन गरिरहेको हुन्छ । उक्त उत्पीडनका विरुद्धमा प्रतिरोध गर्न सक्ने हैसियतमा सीमान्तकृत वर्ग पुगेको हुँदैन । त्यसैकारण सीमान्तकृत वर्गले उत्पीडन भेलिरहनुपर्ने बाध्यात्मक परिस्थितिको सिर्जना भइरहेको हुन्छ । यस सन्दर्भलाई पाठमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

सिडिओले उसलाई डाक्न आज पनि पाले पठायो । आनन्दरामको आड जिरीङ्ग-सिरीङ्ग भयो । उसले टेकेको धर्तीमा फेरि कम्प छुट्यो ।

“हुँ ! डाँका दलको नामनामेसी खै ल्या'को ?”

“सर, था'भए न ल्याउनु !”

“साला, अझै था' छैन भन्छस् ?” सिडिओ सन्क्यो, “डाँका लुक्ने तेरा घरौं ।

नकाव भिर्ने तेरा घराँ । दलबलसहित निक्लने तेरा घराणी । अभ्रै था' छैन भन्छस्, साला ?”

आनन्दराम बोलेन । (पृ.१८५-१८६)

सीमान्तकृत आनन्दरामलाई वैरीहरूले कृषि विकास बैङ्क लुटेको काण्डमा भुटो आरोप लगाउँछन् । यसैको विषयलाई लिएर प्रभुत्वशाली सिडिओ लालबहादुर जैसीले सीमान्तकृत आनन्दरामलाई आँखाको तारो बनाउँछन् । सिडिओले आनन्दरामलाई डाक्न मान्छे पठाउँछन् । आनन्दराम डरले थरथर काम्छ । सिडिओले आनन्दरामलाई सात दिनअघि डाँकाको दलको नामावली बुझाउन आदेश दिएको हुन्छ । आनन्दरामले यस घटनामा आफ्नो संलग्नता नभएको कारण बुझाउन नसकिएको कुरा गर्दा सिडिओले मान्दैन । खै डाँकाको नामावली किन नबुझाएको भनेर सिडिओले आनन्दरामलाई प्रश्न सोध्दा आनन्दरामले आफूलाई थाहा नभएको कारण नबुझाएको हो भन्ने कुरा जवाफ दिन्छ । उक्त जवाफ सिडिओले सुनेपछि आनन्दरामलाई तथानाम गाली गर्छ । यो सबै घटनाको बारेमा आनन्दरामलाई थाहा भए पनि ऊ पन्छिन खोजेको हो भन्ने आरोप सिडिओले उसलाई लगाउँछ । प्रभुत्वशाली सिडिओले सीमान्तकृत आनन्दरामलाई कडा धम्की दिएको कारण ऊ बोल्न सक्दैन । आनन्दराम आफू निर्दोष हुँदाहुँदै पनि प्रभुत्वशाली सिडिओको अगाडि केही नचलेपछि ऊ मौन बस्न बाध्य हुन्छ । आनन्दराम मौन बसेको कारण दोषी ठहरिन्छ । प्रभुत्वशाली सिडिओको अगाडि सीमान्तकृत आनन्दरामको केही नचलेपछि ऊ हार्न बाध्य भएको प्रसङ्गलाई माथि दिइएको उदाहरणमा व्यक्त गरिएको छ । यसरी सीमान्तकृत आनन्दरामलाई प्रभुत्वशाली सिडिओले धम्की दिएर भयको वातावरण सिर्जना गरी सीमान्तमा राखिएको सन्दर्भलाई पनि माथि दिइएको दृष्टान्तले पुष्टि गरेको छ ।

जनयुद्धकालीन समयमा राज्यसत्ता र माओवादी विच दस वर्ष युद्ध चल्यो जसको कारणले सर्वसाधारण नेपाली जनताले धेरै दुःखकष्ट भोग्नुपरेको थियो । जताततै पुलिस र सुरक्षाकर्मीहरूका चेकजाँचले गर्दा बाटोमा आवतजावत गर्ने सर्वसाधारणहरूका दिनचर्यामा कठिनाइ उत्पन्न भएको थियो । जताततै सन्त्रासपूर्ण वातावरण छाएको थियो । कोही कतै आफ्नो कामले जानुप्यो भने पनि शङ्कै शङ्काको घेरामा परिने भएको कारण त्रासदीपूर्ण वातावरणमा हिँडडुल गर्नुपर्ने परिस्थितिको सिर्जना भएको थियो । बम र बारुद भन्ने राम्रोसँग उच्चारण गर्न नजान्ने सोभासिधा मान्छेहरूलाई राज्य र माओवादी पक्षले उक्त वस्तुहरू बोकेको आरोपहरू लगाउँथे । सर्वसाधारण मान्छेले बाटोघाटो, चोकगल्ली, घर कतै

पनि सुरक्षाको अनुभूति गरेका थिएनन् । राज्यसत्ता र माओवादी दुवैपक्षबाट प्रशस्तै सुराकीहरू खटाउँथे । उनीहरूले शङ्का गरेकै आधारमा निर्दोष मान्छेहरूलाई कठोर किसिमका यातनाहरू दिने काम गर्थे भने कतिपय निर्दोष व्यक्तिहरूलाई निर्घात रूपमा यातना दिएर उनीहरूको ज्यान लिने कामसमेत गर्थे । यस्तो किसिमको उत्पीडन मूलतः सीमान्तकृत वर्गले भोग्नुपर्दथ्यो । प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई थोरै पनि सहानुभूति नराखीकन कठोर अपमान गर्ने काम गर्थे । तत्कालीन समयमा सीमान्तकृत वर्ग त्यस्ता किसिमका असङ्ख्य उत्पीडनहरू भोग्न बाध्य हुन्थ्यो । यस प्रसङ्गलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“पोकामा के छ ?” पुलिस हवलदार गोविन्दकृष्ण शर्माले डन्ठाले पोको घोच्दै सोध्यो ।

“के हुनु र पुलिस दाइ ? छोरीका थाइना, यसो फेरफार गर्ने भुत्राभाम्रा । दुखियाका पोकामा अरू के हुनु र पुलिस दाइ ?”

“बमसम त बोक्या छैन ?” हवलदारले पोको उसरी नै घोच्दै हिंस्रक स्वरमा केरकार गयो, “बारुदसारुद छ कि ? फुका’र देखा पोको !”

“सूर्य भगवान् साछी छन् पुलिसदाइ, पोकाँ त्यस्तो क्यै छैन ।”

“खोल् पोको । अचेल माथिको आदेश यस्तै छ” । (पृ. १८२)

शकुन्तलाको लोग्ने माओवादी भएर जङ्गल पस्छ । ऊ जङ्गलमै बेपत्ता भएपछि घरको सबै जिम्मेवारी निम्छरो शकुन्तलाको काँधमा आइपर्छ । शकुन्तलालाई आमाको याद आउँछ । ऊ आमालाई भेट्न माइतीघर जाने निधो गर्छे । आफ्नी आमालाई लगिदिने ऊसँग केही कोसेली हुँदैन । त्यसैले लामिछाने मुखिनीको बारी खनिदिएर उसले थोरै दुधको जोहो गर्छे । उक्त दुधको कुराउनी बनाएर आफ्ना साना बच्चाहरूलाई नदिईकन पेरुङ्गामा हालेर ऊ एउटी बच्ची र उसका थाइनाको पोको बनाई आफ्नो माइतीघर जाँदै गरेकी हुन्छे । जनयुद्धको समय हुन्छ । बाटाभरि चेकजाँच चलिरहेको हुन्छ । शकुन्तलालाई पनि चेकजाँच गर्न भनेर बाटामा हवलदार पुलिसले रोक्छ । शकुन्तलाको पोको पुलिसको डन्ठाले घोच्दै तिम्रो पोको खोल भन्दा डरले उसको होसहवास उड्छ । पुलिसले तिम्रो पोकामा बमसम त छैन भन्दै शकुन्तलाको पोकालाई डन्ठाले घोचेको देख्दा शकुन्तलाले आफ्नै मुटुमा घोचेजस्तो अनुभव गर्छे । शकुन्तलाले गरिबको पोकामा केही नभएर बच्चाको भुत्राभाम्रा लुगा मात्र भएको कुरा पुलिसलाई भन्दा पनि उसले शकुन्तलाको कुरालाई चरम बेवास्ता गर्छ । शकुन्तलाले आफ्नी बुढीआमालाई भनेर लाँदै गरेको कुराउनीको औधी माया लागेकाले

उसले आफ्नो पोको नखोल्ने ठिपी गर्छे । हवलदार पुलिसले माथिको आदेश यस्तै छ त्यसैकारण छिटो पोका खोल नत्र कारवाही हुनेछ भनेर शकुन्तलालाई हकारेपछि मनले नमानीनमानी उसले आफ्नो पोका खोल्छे । यही प्रक्रियाबाट प्रभुत्वशाली पुलिस हवलदारले सीमान्तकृत शकुन्तलालाई पोको खोल्ल बाध्य बनाउँछ । प्रस्तुत पाठमा प्रभुत्वशाली हवलदार पुलिसले प्रशासनको आदेशलाई अनुसरण गरी सीमान्तकृत शकुन्तलालाई उत्पीडन गरेको छ । त्यसैले यस पाठमा सीमान्तीकरणको मुख्य उपकरणको रूपमा शक्तिको प्रयोग गरेको पाइन्छ । प्रभुत्वशाली पुलिस हवलदारले सीमान्तकृत शकुन्तला र उसको परिवारलाई शक्तिको प्रयोग गरेर अनि भुत्रेभाम्रे, गरिबसमेत देखेर आर्थिक सीमान्तमा पारेको सन्दर्भलाई माथि दिइएको उद्धरणले पुष्टि गरेको छ । यसले वर्तमान नेपाली समाजमा प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई शक्ति र पहुँचको दुरुपयोग गरी चरम सीमान्तमा पारिरहेको यथार्थलाई पनि प्रस्तुत पाठले सङ्केत गरेको छ ।

३.५ निष्कर्ष

खगेन्द्र सङ्ग्रहिलाका 'तमोर नदीको किनारै किनार', 'सेतेको संसार', 'यो पनि जीवन', 'निकाला' र कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' गरी जम्मा पाँचओटा कथामा वर्गीय सीमान्तीकरणको प्रक्रिया रहेको छ । उपर्युक्त कथाहरूमा प्रभुत्वशाली वर्गको शोषण र उत्पीडनबाट गरिब निमुखा वर्ग सीमान्तकृत बन्न बाध्य भएका छन् । उदाहरणका लागि 'तमोर नदीको किनारै किनार' कथाको सीमान्तकृत पात्र जुरानसिंह लिम्बूलाई सामन्ती प्रवृत्ति भएको चारलाखे साहुले निम्नवर्ग भएकै कारण श्रमशोषण गरी आर्थिक सीमान्तमा पुऱ्याएको छ । जुरानसिंह लिम्बूको आर्थिक कमजोरीलाई फाइदा उठाई साहुले भदौको भेलमा भारी बोक्न पठाएको कारण ऊ भेलमा बग्न विवश भएको छ । 'खरानीमुनिको आगो', 'नलेखिएको इतिहास', 'लासको मोल', 'बलबहादुरको विद्रोह' र 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' गरी जम्मा पाँचओटा कथामा जातीय सीमान्तीकरणको प्रक्रिया रहेको छ । उपर्युक्त कथाहरूमा कथित माथिल्लो जातिले तल्लो जातिलाई जातीय विभेदका माध्यमबाट सीमान्तमा राखेका छन् । उदाहरणका लागि 'खरानीमुनिको आगो' कथाका सीमान्त पात्र जितमान सार्की र हरिदले सार्कीले भोगेको जातीय उत्पीडनले यसलाई प्रस्ट पार्छ । दसैँको बेलामा पनि उनीहरूलाई मुखियाले मरेको गोरुको मासु दिनुको सट्टा तथानाम गाली गरेर फर्काइदिन्छ । उनीहरूको यस अवस्थाले सीमान्तीकरणलाई पुष्टि गर्छ । 'इन्साफको

खोजीमा' कथामा लैङ्गिक सीमान्तीकरणको प्रक्रिया रहेको छ। यस कथामा 'ऊ द्वारा सम्बोधित महिला पात्रले आफू महिला भएकै कारण पितृसत्ताले उसलाई लैङ्गिक उत्पीडन गरेको छ। 'मनको उचाइ' कथामा शारीरिक अपाङ्गताका आधारमा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया रहेको छ। यस कथामा ज्ञानु पात्र आफू लङ्गडो भएकै कारण समाजमा अपहेलित भई उत्पीडन भोग्न बाध्य भएको छ।

समग्रमा भन्नुपर्दा खगेन्द्र सङ्गौलाका कथाहरूको अध्ययनबाट उनका कथाहरूमा प्रयुक्त पात्रहरू चरम सीमान्तको अवस्थामा रहेको प्रस्ट हुन्छ। उनका कथाहरूमा वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक र शारीरिक अपाङ्गताद्वारा निर्मित सीमान्तीकरणको प्रक्रिया वर्णित छ। कथामा प्रयुक्त गरिब निमुखा पात्रहरू प्रभुत्वशाली वर्गको शोषण र उत्पीडनबाट सीमान्त अवस्थामा रहन विवश भएका छन्।

चौथो परिच्छेद

खगेन्द्र सङ्गौलाका कथामा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना

४.१ विषयपरिचय

प्रस्तुत शोधको यस परिच्छेदमा खगेन्द्र सङ्गौलाका कथामा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना सम्बन्धी छ। यसमा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतनासम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यताको परिचय दिनाका साथै खगेन्द्र सङ्गौलाका कथाहरूमा प्रयुक्त सीमान्त पात्रहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको अवस्था कस्तो रहेको छ भन्ने सन्दर्भहरूको अध्ययन गरिएको छ।

मानव इतिहासदेखि नै समाज प्रभुत्वशाली वर्ग र सीमान्तकृत वर्गमा विभाजित छ। साहित्यदेखि लिएर अध्ययन, विश्लेषणसमेत प्रभुत्वशाली वर्गकै पक्षमा उपयोग भएको पाइन्छ। कुनै पनि साहित्यिक कृतिभित्र सीमान्तीयताको सूक्ष्म र सघन अध्ययन विश्लेषणका लागि यस कृतिमा प्रयुक्त सीमान्तकृत पात्रहरूको प्रतिरोध चेतनाको पहिचान गर्नु आवश्यक देखिन्छ। यस परिच्छेदमा सङ्गौलाका दुईओटा कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत अठचालिस कथाहरूमध्ये सोदेश्य छनोटमा परेका 'तमोर नदीको किनारै किनार', 'खरानीमुनिको आगो', 'इन्साफको खोजीमा', 'नलेखिएको इतिहास', 'सेतेको संसार', 'यो पनि जीवन', 'लासको मोल', 'बलबहादुरको विद्रोह', 'मनको उचाइ', 'निकाला', 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' र 'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' गरी जम्मा बाह्रओटा कथाहरूमा सीमान्त समुदायको प्रतिरोध चेतनाको विश्लेषण गरिएको छ।

४.२ सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतनासम्बन्धी अवधारणा

सीमान्त वर्गले शक्तिकेन्द्र वा प्रभुत्वशाली वर्गसँग आफ्नो हकअधिकार प्राप्तिका लागि आवाज उठाउन सक्ने चेतना विकसित गर्न सक्नु नै वास्तवमा प्रतिरोधी चेतना हो। अझ अर्को तरिकाले भन्नुपर्दा विभेदकारी सामन्ती शक्तिकेन्द्र वा राज्यसत्ताका विरुद्ध जागरुक भएर आफ्नो हक, अधिकार वा अवसरका लागि क्रियाशील भएर आवाज उठाउन सक्ने चेतना नै प्रतिरोधी चेतना हो। नेपाली समाजमा पछिल्लो कालखण्डको अवधि भनेको

वर्षौसम्म सीमान्तकृत बनेर बाँचन विवश भएको समुदाय आफ्ना अधिकार र पहिचानका लागि सचेत हुँदै गएको पुस्ता हो । उनीहरू आफूमाथि भएको शोषण र उत्पीडनका विरुद्ध सचेत बन्दै गएका छन् । पुरानो पुस्ताका मानिसमा प्रतिरोधी चेतना त्यति नपाइए पनि नयाँ पुस्ताका मानिसहरूमा आफूमाथि उत्पीडन गर्नेहरूप्रति प्रतिरोधी चेतना पाइन्छ । कृतिमा सीमान्तकृत समुदायका लागि कसले र कसरी आवाज उठाएका छन् ? कृतिमा सीमान्तकृत पात्र आफैँ बोलेको छ, कि लेखक (समाख्याता) बोलेको छ या अरू कोही नै बोलेका छन् भन्ने कुराको अध्ययन यसअन्तर्गत गरिन्छ । गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकले सीमान्तकृत समुदाय, प्रभुत्वशाली वर्ग वा शक्तिकेन्द्रविरुद्ध बोल्न सक्दैनन् त्यसैले जैविक बुद्धिजीवीले बोलिदिनुपर्छ भन्ने मत व्यक्त गरेकी छिन् । यसै सन्दर्भमा उनले सीमान्तकृतका लागि बोलिदिने बहानामा सीमान्तलाई थप मौन बनाई राख्ने प्रवृत्तिका विरुद्ध पनि आवाज उठाउनुपर्ने तर्क पनि अगाडि सारेको पाइन्छ । गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकको 'के सबाल्टर्न बोल्न सक्छन्' भन्ने लेखलाई उद्धृत गर्दै मोहनराज शर्मा (२०७०) ले लेखेका छन् :

गायत्री चक्रवर्तीका विचारमा सीमान्तीय वर्ग आफ्ना लागि आफैँ बोल्न सक्दैनन् । तसर्थ बौद्धिक वर्गले तिनका लागि बोलिदिनुपर्छ भन्ने स्पिभाकको मान्यता रहेको छ । त्यसो त सीमान्तीय समूहले आफ्ना सुखदुःख व्यक्त गर्न सक्दैनन् भन्ने होइन तर त्यस्ता अभिव्यक्तिहरूको स्वर ज्यादै मसिनो भएकाले नसुनिएर आफैँ दबिन्छ । उनका विचारमा सबाल्टर्नले आफ्नो प्रतिनिधित्व पनि आफैँ गर्न सक्दैनन् तसर्थ बौद्धिक वर्गले तिनको प्रतिनिधित्व गरिदिनुपर्छ । (शर्मा, पृ. ३१८)

सदियौँदेखि सीमान्तकृत समुदाय प्रभुत्वशाली वर्ग वा शक्तिकेन्द्रका विरुद्धमा आफ्नो पहिचान र अधिकारका लागि लड्न सकेको देखिँदैन । पहिलो कुरा त शक्तिकेन्द्रले शोषण गरेको, उत्पीडनमा राखेको सीमान्तकृत वर्गले बोध गर्ने सक्दैनन् । दोस्रो उनीहरूले बोध गरे पनि त्यस वर्गप्रति वैमनस्यता राख्नु भनेकै आफ्ना लागि जोखिम मोल्नु हो भन्ने कुराको महसुस गर्दछन् । तेस्रो सीमान्तीय वर्गले शक्तिकेन्द्रसँग प्रतिरोध गर्नुभन्दा पूर्वजन्मको आफ्नो कर्म र भाग्यलाई दोष दिन पुग्छन् । उनीहरू प्रभुत्वशाली वर्गका अगाडि बोल्ने हिम्मत गर्दैनन् । यदि सीमान्त समुदाय बोली हाले पनि प्रभुत्वशाली वर्गले उसको बोलीलाई सुन्दैन । शक्तिकेन्द्रले उसका आवाजलाई मूल्यहीनका रूपमा व्याख्या गरी निस्तेज पार्दछ ।

त्यसैले उसको मलिन आवाज केन्द्रमा पुग्न सकदैन । यसरी नै प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई अधीनस्थ बनाइरहेको हुन्छ । समाजमा प्रभुत्वशाली वर्गबाट सीमान्तकृत समुदायले आफ्नो हक, अधिकार प्राप्तिका लागि कसले र कस्तो भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ भन्ने सन्दर्भमा ताराकान्त पाण्डेय (२०७३) लेख्छन् :

सत्तानिकटका बुद्धिजीवी नागरिक समाजको प्रतिनिधित्वले कस्तो विश्वास सिर्जना गर्छन् भने मानौँ राज्य तटस्थ छ, दमनकारी छैन । परिस्थितिहरू सहज, सामान्य र स्वभाविक छन् । जे भइरहेको छ, सब ठीक छ भनेर तिनले एक प्रकारको कन्भिन्स गर्छन्, त्यसैले यसका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्न र चेतनाको विकास गर्न ग्राम्सीले जैविक बुद्धिजीवीको आवश्यकताको अवधारणा अघि सारेका छन् । (पाण्डेय, पृ. ६५)

पाण्डेयका अनुसार ग्राम्सीको जैविक बुद्धिजीवीले मात्र सबाल्टर्नका बारेमा बोल्न सक्छन् भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । त्यसकारण सीमान्त समुदायको पराधीनताको समाप्तिका लागि शक्तिशाली क्रान्ति र स्थायी प्रकृतिको विजयको आवश्यकता पर्दछ ।

प्रभुत्व र शक्तिमा रहेका वर्ग, जाति र लिङ्गका व्यवहारप्रति असहमति र असन्तुष्टि जनाउँदै आफ्नो पहिचान र अधिकार प्राप्तिका लागि गरिएको प्रयास नै सीमान्त समुदायको बोली वा आवाज हो । कृतिमा प्रतिनिधित्व गराइएको सीमान्त समुदायको आफ्नो पहिचान र अस्तित्वका लागि उनीहरू वाचाल छन् कि मौन छन् भन्ने जिज्ञासाको अध्ययन यसअन्तर्गत गरिन्छ । साथै ती सीमान्त समुदायको आवाजलाई प्रभुत्वशाली वर्गले सुनेको छ कि बेवास्ता गरेको छ भन्ने कुराको पनि अध्ययन यस परिच्छेदमा गरिन्छ ।

४.३ कुन्साङ काकाका कथा भाग-१ कथासङ्ग्रहका कथामा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना

खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको कुन्साङ काकाका कथा भाग-१ (२०६९) कथासङ्ग्रहमा जम्मा छब्विसओटा कथा समावेश भएका छन् । सीमान्तकृत समुदायमा पर्ने निम्न स्तरका व्यक्तिहरूको कष्टपूर्ण जीवनभोगाइलाई यस कथासङ्ग्रहका कथाहरूमा सरल र जीवन्त ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस कथासङ्ग्रहमा समावेश भएका कथाहरूमध्ये यस शोधको उद्देश्यअनुसारको विश्लेषणका लागि जम्मा नौओटा कथाहरूलाई मात्र छनोट गरिएको छ ।

यस परिच्छेदमा छनोट भएका कथाका सीमान्त पात्रहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको विश्लेषण गरिएको छ ।

४.३.१ 'तमोर नदीको किनारै किनार' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना

'तमोर नदीको किनारै किनार' कथा नेपालको पूर्वीय ग्रामीण परिवेशको निम्न वर्गीय परिवारको अत्यन्तै दयनीय अवस्थालाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको हो । प्रस्तुत कथामा सीमान्तकृत पात्र जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बूमा मानसिक रूपमा प्रतिरोधी चेतना विकसित भए पनि प्रभुत्वशाली वर्गका समक्ष आफ्ना आवाजलाई उनीहरूले सशक्त र प्रभावकारी रूपमा व्यक्त गर्न सकेका छैनन् । अर्थात् उनीहरू वाचाल हुन सकेका छैनन् । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उद्धरण प्रस्तुत छ :

जुरानसिंह लिम्बूले सुस्केरा हाल्यो । “किराले खाइसकेको भारजस्तै भएँ दले म । सत्यजुगका ती दिन मेरो जीवनदेखि धेरै टाढा छन् । ढाड भाँच्चिने गरी ढुङ्गा बोकेर, काँध खुत्तिने गरी काठपात ओसारेर हामी स्कूल बनाउँछौँ । हाम्रै छोराछोरी पढ्न पाउँदैनन् । ज्यान हत्केलामा राखेर घुँडो र मुन्टो गर्दै हामी धरानदेखि नुन, तेल खेप्छौँ, हामीले नै अलिनो र फुस्रो खानुपर्छ । गोरुभैँ र रातदिन जोतिएर हामी कमाइ गर्छौँ, हाम्रा जहान, छोराछोरी भोकभोकै मर्छन् । भन् त दले, यो कस्तो निसाफ हो ? मैले आजसम्म एक मुरी पसिना बगाएँ हुँला तर आफ्ना लागि फुटेको कौडी जोड्न सकिन्न । मेरो जम्मै पसिना मुखियाका ढुकुटीमा गए, मुखिनीका कन्तुरमा थुनिए ।” जुरानसिंह लिम्बूले जिन्दगीभरिको गुनासो एकैसाथ पोख्यो । (पृ. १३)

प्रस्तुत उद्धरणमा प्रभुत्वशाली साहुबाट शोषित र उत्पीडित भएकामा सीमान्तकृत जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बूले असन्तुष्टि व्यक्त गरेका छन् । उनीहरूले नै ढुङ्गा, माटो बोकेर विद्यालय बनाउने तर उनीहरूकै बालबच्चालाई पढ्नबाट वञ्चित गराइएकामा उनीहरू दुःख प्रकट गर्छन् । रातदिन कमाइ लगाए पनि आफ्नै छोराछोरीहरू भोकभोकै मर्ने गरेकोमा यो कस्तो निसाफ हो भन्ने प्रश्न पनि उनीहरूले आफैँलाई गरेका छन् ।

सीमान्तकृत पात्र जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बूमा आफूहरू अधीनस्थ रहेको चेतनाको बीजारोपण भइसकेको छ । अबदेखि सहनु हुँदैन, आफूहरूलाई अन्याय भएको छ भन्ने कुराको बोध उनीहरूलाई भइसकेको छ । प्रभुत्वशाली वर्गका अगाडि प्रखर रूपमा

प्रतिरोध गर्न सक्ने हैसियतमा उनीहरू पुगेका छैनन् । उनीहरूको आवाज, प्रतिरोधी चेतना मलिन रूपमा प्रस्तुत भएको छ । यसरी उनीहरू मौनताको संस्कृतिबाट थोरै माथि उठ्न खोजेका छन् तर पूर्णतया वाचाल भने हुन सकेका छैनन् ।

जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बू राती तमोर नदीको किनारमा बास बस्न पुग्छन् । वर्षाको समय, बाढी आउँछ । आफूहरूले साहुको कारण दुःख भोग्नुपरेको यथार्थलाई जुरानसिंह लिम्बूले व्यक्त गरेको सन्दर्भलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“चारलाखे ब्वाँसाको भस्म भैजाहोस् !” वेदनामय स्वरमा जुरानसिंहले भन्यो,
“साउने भरिमा हामीलाई नुन बोक्न पठाउने असत्ती बज्याको सर्वनास होस्
!” (पृ.१३)

प्रस्तुत नमुनामा सीमान्तकृत पात्र जुरानसिंह लिम्बू र दलबहादुर लिम्बूलाई साउने भेल नभनी नुन बोक्न पठाउने साहुलाई ब्वाँसाको प्रवृत्ति भएको कुरा जुरानसिंह लिम्बूले व्यक्त गरेका छन् । त्यस्ता ब्वाँसा प्रवृत्ति भएको प्रभुत्वशाली साहुबाट आफूहरू आर्थिक उत्पीडनमा पारिएको कुरालाई मानसिक रूपमा महसुस गरी त्यो साहुको अन्त्य होस्, विनास होस्, भस्म होस् भनेर उनीहरू सराप्ने अवस्थामा पुगेका छन् । साहुले आफूहरूमाथि गरेको आर्थिक उत्पीडनप्रतिको चेतना आन्तरिक रूपमा जागृत भए पनि साहुको अगाडि प्रखर रूपमा उनीहरूले व्यक्त गर्न सकेका छैनन् । त्यसैले यस कथाले समग्र समाजमा प्रभुत्वशाली वर्गको वर्चस्व कायम रहेको नेपाली समाजको सामन्तवादी आर्थिक, सांस्कृतिक संरचनालाई स्पष्ट पार्दछ ।

४.३.२ ‘खरानीमुनिको आगो’ कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना

‘खरानीमुनिको आगो’ निम्नवर्गीय दलितहरूको जीवनचर्यालाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर लेखिएको कथा हो । प्रस्तुत कथामा सीमान्तकृत दलित पात्र जितमान सार्कीमा मानसिक रूपमा प्रतिरोधी चेतना विकसित भएको छ । उसको परिवारको आर्थिक अवस्था अत्यन्तै कमजोर भएको कारण उसले प्रभुत्वशाली वर्ग मुखियासमक्ष आफ्ना आवाजहरूलाई सशक्त र प्रखर रूपमा राख्न सकेको देखिँदैन । जितमान सार्की प्रभुत्वशाली मुखियाको अगाडि भुक्न बाध्य भएको छ । यसको मुख्य कारण जितमान सार्कीसँग जीवन धान्ने अन्नपानी छैन, पैसा छैन । पहिलो कुरा त ऊसँग काम गरी खाने खेतबारी नै छैन ।

जबसम्म कुनै व्यक्ति, परिवार र राष्ट्र आर्थिक रूपले आत्मनिर्भर हुँदैन तबसम्म ऊ कुनै हालतमा पनि स्वतन्त्र हुन सक्दैन । त्यसै गरी जितमान सार्कीको पनि अवस्था यस्तै रहेको छ । उसलाई आफ्नो अवस्थाका बारेमा ज्ञात भइसकेको र आफू शोषण र उत्पीडनमा परेको कुरा राम्रोसँग बोध भइसकेको भए पनि ऊ सिधै मुखियासँग प्रतिरोध गर्न असमर्थ हुन्छ । यो जितमान सार्कीको बाध्यता रहेको छ, उनीहरूको यस्तो अवस्थालाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

रगत र पसिना जमाएर सिएका जुत्ता सित्तै दिँदा पनि मालिकलाई रिभाउन नसकिने कस्तो गाउँ हो यो ? ओहो ! टारघरे मुखिया त राच्छेसै पो भइसकेछन् ! कपाल कनाउँदै जितमानले तोरीबारीतिर आँखा घुमायो । तोरीबारीको आँखै टिप्ने सुन्दर दृश्य, हल्का सुगन्ध, ढकमक्क फुलेको फूलभैँ घामका सफा, शान्त र न्याना किरणहरूले सिँगारिएको छ त्यो गाउँ । तर यी सबैमा जीवनको उल्लास खै कहाँ छ ? अनि खै कहाँ छ जीवनको इन्साफ ? (पृ. १८)

जितमान सार्की र हरिदले सार्की बाबुछोरा पसिना बगाएर सिलाएको जुत्ता बोकेर मालिकको घर जान्छन् । उनीहरूले मालिकलाई जुत्ता दिई रिभाएर मरेको गोरुको मासु मागेर ल्याउँला भन्ने ठुलो आशा गरेका हुन्छन् तर उनीहरूको आशा एक्कासि निराशामा परिणत हुन्छ । त्यही प्रसङ्गमा जितमान सार्कीले उपर्युक्त अभिव्यक्ति प्रकट गरेको हो । पसिनाले सिचिएको सम्पत्ति दिँदा पनि मालिकलाई रिभाउन नसकिने गाउँप्रति जितमान सार्कीले दुःख प्रकट गर्छ । यसरी गाउँको खुसी खोसिएको र जीवनप्रतिको न्याय हराएको अभिव्यक्ति जितमान सार्कीको रहेको छ ।

यसरी प्रभुत्वशाली वर्गबाट आफूहरू सीमान्तमा पारिएको चेतना जितमान सार्कीमा मानसिक रूपमा राम्ररी विकसित भइसकेको छ । तर उसले प्रभुत्वशाली वर्गका अगाडि प्रखर रूपमा प्रतिरोध गर्न भने सकेको छैन । ऊ जातीय र वर्गीय हिसाबले सीमान्तकृत भएकै कारण उसमा प्रतिरोधी चेतना सशक्त र प्रभावकारी रूपमा व्यक्त हुन नसकेको प्रसङ्गलाई माथि प्रस्तुत उद्धरणले पुष्टि गरेको छ ।

जितमान सार्कीले अधिल्लो समयमा मुखियाको अगाडि सिधै प्रतिरोध गर्न सकेको हुँदैन तर उसमा आन्तरिक रूपमा प्रतिरोधी चेतना राम्रोसँग विकसित भइसकेको छ । प्रभुत्वशाली मुखियाले मासु दिन अस्वीकार गरेपछि जितमान सार्की र मुखियाका बिच केही

समय भनाभन हुन्छ । पछिल्लो समयमा जितमान सार्कीले सामन्तवादी विचार भएका प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने मुखियाले गरेको अन्यायपूर्ण कार्यको ठाडै प्रतिवाद गरेको छ । यस सन्दर्भमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

“सिनु काटेर आफै भट्टेभोज लाऊ ।” चाँच्चाँडो पाइला चाल्दै जितमानले तितो पोख्यो । अनि उसले मनमनै भन्यो- मेरो खेत खायो, मेरो छोरीलाई खायो, सिनुसम्म खान नदिएर अब मेरी आमालाई खान खोज्छ, निठुरी काठो ! (पृ. २०)

जितमान सार्कीले पसिना काटेर सिलाएको छालाको जुत्ता बोकेर जाँदा पनि मालिकको मन पग्लेको हुँदैन । उल्टो जितमान सार्कीलाई उसले थर्काउँछ, हप्काउँछ, विभिन्न नचाहिने आक्षेपहरू लगाउँछ । त्यसपछि जितमान सार्की रिसाएर फन्केर हिँडेको देखेर मालिकले फर्की फर्की बोलाउँछ । मालिकले बोलाएको कुरालाई सुनेको नसुनेभै गरी जितमान सार्की सिनु काटेर आफै भट्टेभोज लगाऊ भन्दै आफ्नो बाटो लाग्छ । खेत पनि त्यही मालिकले खायो, छोरी पनि खायो, आज बुढी आमालाई पनि जिउँदै खाँदै छ, निष्ठुरी दयाहीन काठो बाहुन भन्दै त्यहाँबाट जितमान सार्की हिँडेको हुन्छ ।

यसरी जितमान सार्कीले प्रभुत्वशाली मालिकको अगाडि सुरुसुरुमा ठाडै प्रतिरोध गर्न सकेको छैन । यसको मुख्य कारण प्रभुत्वशाली जातीय संस्कृतिले जितमान सार्की र उसका परिवारलाई जातीय सीमान्तमा पारेको छ । सुरुसुरुका अवस्थामा जितमान सार्कीमा प्रतिरोधी चेतना प्रखर रूपमा व्यक्त हुन सकेको देखिँदैन तर कालान्तरमा आएर उसमा प्रतिरोधी आवाज सशक्त रूपमा व्यक्त भएको छ । जब उनीहरूमाथि प्रभुत्वशाली मुखियाले गरेको अन्यायको पराकाष्ठ नाच्छ तब जितमान सार्कीमा प्रखर रूपमा प्रतिरोधी चेतना विकसित भएको छ । जितमान सार्की मालिकलाई सिनु काटेर आफै भट्टेभोज लाऊ भन्दै आफ्नो बाटो लाग्नु नै उसको प्रतिरोध चेतनाको तिखो अभिव्यक्ति हो । यसरी दलित समुदायलाई गैरदलित समुदायले शोषण, दमन, अन्याय र अत्याचार गरिरहेको र त्यसका विरुद्ध प्रतिरोध र विद्रोह बढ्दै गएको वर्तमान सन्दर्भलाई पनि यस कथाले पुष्टि गरेको छ ।

४.३.३ 'इन्साफको खोजीमा' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना

खगेन्द्र सङ्गौलाको *कुन्साड काकाका कथा* (२०६९) कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत 'इन्साफको खोजीमा' कथा सामाजिक परिप्रेक्ष्यमा लेखिएको कथा हो। यस कथामा 'ऊ' द्वारा सम्बोधित सीमान्तकृत नारी पात्रमा प्रतिरोधी चेतना सामान्य किसिमको रहेको छ। उसले आफ्नो लोग्ने र घरपरिवारको अगाडि ठाडै प्रतिरोध गर्न नसके पनि उसमा आन्तरिक रूपमा प्रतिरोधी चेतनाको विकास भइसकेको देखिन्छ। आफू अन्याय र उत्पीडनमा पारिएको कुरालाई उसले राम्रोसँग बुझिसकेकी छे। उसले त्यस उत्पीडनका विरुद्धमा प्रतिरोधी विचार समाख्यातासमक्ष प्रस्तुत गरेकी छे। उसको उक्त विचारलाई यहाँ प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

“लोग्ने, अहो ! पत्थरजस्तो कठोर लोग्ने पाउनुभन्दा बरु बूढीकन्या भएरै बस्नु जाती, राँडी भएरै बस्नु जाती। त्यसो भए लोग्नेले हेलाँ गयो भन्ने औडाहा त हुँदैन तर लोग्ने जिउँदै भएर पनि मेरा लागि मरेबराबर भो। देख्नेले जिउँदी देखे पनि मरेबराबर भएँ म। बाबु, मर्नु न बाँच्नुको दोसाधमा अल्झें म !” (पृ. २४)

लोग्ने पत्थरजस्तो निर्दयी पाउनुभन्दा त जिन्दगीभर बिहे नै नगरी बूढीकन्या भएर बसेको भए आफूलाई यस्तो प्रकारको पीडा र जलन त सहनुपर्ने थिएन भन्ने कुरा कथामा प्रयुक्त 'ऊ' पात्रले व्यक्त गरेकी छे। लोग्ने जिउँदै भए पनि आफ्नो लागि मरेजस्तै भएको तर्क पनि उसले गरेकी छे। पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना भएको नेपाली समाजमा लोग्नेलाई नै सर्वेसर्वा ठानिएको हुन्छ। अधिकांश महिलाहरूले पितृसत्ताबाट शोषण र दमन सहेर बसेका हुन्छन्। धेरै महिलाहरू आफ्नो लोग्नेको उत्पीडन सहेर बाँच्न विवश हुन्छन्। यस कथामा 'ऊ' द्वारा सम्बोधित पात्रको पनि हालत यस्तै रहेको छ। उसले आफूलाई भएको उत्पीडनप्रति प्रत्यक्ष विरोध गर्न सकेको देखिँदैन। त्यसैकारण उसले आफ्नो लोग्नेसँग यस कुरामा प्रतिवाद गर्न सकेकी छैन। उसलाई गरिएको उत्पीडनबाट आफू अन्यायमा परेको कुरा 'ऊ' पात्रले अरूसँग भनेकी छे। आफ्नो लोग्नेले उपेक्षा गरेर अर्की स्वास्नी ल्याएपछि उसको मनमा पितृसत्ताप्रति उब्जेको प्रतिरोधी चेतना हो, आवाज हो। तर 'ऊ' पात्रले त्यो प्रतिरोधी चेतना आफ्नो लोग्नेसँग प्रत्यक्ष व्यक्त गर्न सकेकी छैन। यसको मूल कारण भनेकै पितृसत्ता हो। पितृसत्ताले महिलाहरूलाई किनारीकृत बनाइरहने काम गर्छ।

पितृसत्तात्मक समाजमा महिलाहरूकै दोष देखिन्छ र उनीहरूलाई नै गलत प्रमाणित गराइन्छ। यसैको सिकार 'ऊ' द्वारा सम्बोधित महिला पात्र भएकी छे। आफ्नो लोग्ने जिउँदै हुँदा पनि मरेबराबर भएको कुरा उसले व्यक्त गरेको प्रसङ्गबाट यो कुराको पुष्टि हुन्छ। यसरी समाजमा पितृसत्ताबाट सयौँ महिलाहरू उत्पीडित, शोषित र दमित भए पनि त्यसविरुद्ध खुलेर उनीहरूले प्रतिरोध गर्न सकेका छैनन् भन्ने सन्दर्भलाई पनि माथिको दृष्टान्तले सङ्केत गरेको छ।

'ऊ' द्वारा सम्बोधित महिलाले आफू अन्यायमा परेको, प्रताडित भएको कुरामा पटककै चित्त बुझाएकी छैन। उसलाई लोग्नेसँग बदला लिने ठुलो धोको छ। 'ऊ' एकलो भएको कारण उसले यो सम्भव देखिदैन। त्यसैले ऊ आफूले चिनेजानेका सबै मान्छेहरूलाई आफ्नो पीडा सुनाउन बाध्य भएकी छे तर उसको कुरालाई कसैले वास्ता गर्दैनन्। प्रभुत्वशाली पितृसत्ताले उसको आवाजलाई दबाइरहेको छ, सुने पनि नसुनेभै गरिरहेको छ। उसको यही वास्तविकतालाई उजागर गर्दै उसले समाख्यातासँग सहयोगको याचना गरेको सन्दर्भलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

“अब तिमीहरूको मद्दत चाहियो मलाई, बुभ्यौ ?”

“बुभै, तर मद्दत कसरी गर्नुप्यो ?”

“त्यसका घुँडा फुकाल्नुप्यो। त्यसका डाक्टरी धाक माटामा मिलाइदिनुप्यो।

पापको फल त्यसलाई चखाइदिनुप्यो। जसरी मेरो जीवनको जात्रा देखेर त्यो रमायो, त्यसको जात्रा देखेर म पनि त्यसरी नै रमाउन पाऊँ।” (पृ.२८)

आफ्नो लोग्नेले हेला र तिरस्कार गरेपछि पनि 'ऊ' द्वारा सम्बोधित पात्रले तत्कालै लोग्नेको अगाडि प्रतिरोध गर्न सकेकी छैन। उसले बिस्तारै दुःख, पीडा भोगेपछि मात्र उसमा प्रतिरोधी चेतना प्रस्फुटन भएर आएको छ। उसले आफ्नो लाग्नेसँग बदला लिन चाहेकी छे तर ऊ एकलैले यो कुरा गर्न सम्भव देखिदैन। यसको कारण पितृसत्ता बलियो भएर बसेको छ त्यसैले उसले समाख्यातासँग सहयोगको याचना मागेकी छे। उसको लोग्नेले डाक्टरको धाक लगाएको कारण उसले त्यस धाकलाई माटोमा मिलाइदिन चाहेकी छ। आफूले दुःख पाउँदा जात्रा हेरेर बस्ने लोग्नेको दुःखमा आफू पनि रमाउन पाइयोस् भन्ने उसले ठुलो अपेक्षा गरेकी छे।

यसरी यस विवेच्य कथामा लोग्नेबाट प्रताडित सीमान्तकृत 'ऊ' द्वारा सम्बोधित महिला पात्रको मनोदशालाई व्यक्त गरिएको छ। उसमा आफू अधीनस्थ भएको कुरा मानसिक रूपमा विकसित भएको छ। सहनु हुँदैन भन्ने बोध उसमा भए तापनि प्रभुत्वशाली लोग्नेका अगाडि प्रखर रूपमा आफ्नो कुरा राख्न उसले सकेकी छैन। उसले एकलै सिधै प्रतिवाद गर्न नसकेको कारण अरूसँग सहयोगको अपेक्षा गरेकी छे। उसको आवाजलाई पितृसत्ताद्वारा दबाइएको छ। त्यसैले ऊ अभिसम्म पनि सीमान्त अवस्थामै रहेको कुरा प्रस्ट भएको छ।

४.३.४ 'नलेखिएको इतिहास' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना

'नलेखिएको इतिहास' कथामा जातीय सीमान्तमा पारिएको निम्नवर्गीय दलित र जनजातिहरूको अवस्थालाई विषयवस्तु बनाइएको छ। यस कथामा सीमान्तकृत पात्रका रूपमा हर्कबहादुर मगर, मगर्नी साइली र सर्किनी कान्छीलाई प्रतिनिधित्व गराइएको छ। ती सीमान्तकृत पात्रहरूमध्ये हर्कबहादुर मगर र सर्किनी कान्छीमा आवाज र प्रतिरोध चेतना व्यक्त भएको पाइँदैन। तर अर्की पात्र मगर्नी साइलीमा भने मानसिक रूपमा प्रतिरोधी चेतना विकसित भएको पाइन्छ। तर उसले पनि प्रभुत्वशाली वर्गका अगाडि आफ्नो आवाजलाई सशक्त रूपमा व्यक्त गर्न सकेकी छैन। यस सन्दर्भमा निम्नलिखित दृष्टान्त प्रस्तुत गरिएको छ :

'थुक्क विश्वासघाती बजिया !'

हेर्ने इच्छा र आँट नहुँदानहुँदै पनि साइलीका आँखा फेरि उही महलतिर एकोहोरिए। उसका आँखामा महलको रूप फेरिँदै गयो। आँखा मिच्चै दृष्टि तिखारेर महलको रूप राम्ररी ठम्याउन खोजी उसले। गाँठे ! कस्तो भयानक दृश्य हो त्यो ! मान्छेको कमलो छाती किचेर ठडिएको त्यो महल ! मान्छेका हाडखोडको गारो, मासुको लिउन, गिदीको छानो, मान्छेका रहरका आकाङ्क्षा घोलेर भरिएका रङ्गीचङ्गी बुट्टा। त्यहाँबाट आइरहेको गुनगुन आवाजमा मगर्नी साइलीले मानौँ मुटुमा भाला रोपिँदा मुखबाट निस्कने वेदनामय चीत्कारको छनक पाई। (पृ. ५२-५३)

मगर्नी साइलीलाई आफ्नो लोग्ने हर्कबहादुर मगरलाई गुमाएको पीडाले विचलित बनाएको छ। हरिहर बाजेले हर्कबहादुर मगरलाई सङ्ग्राममा पठाउँदा उसको परिवारलाई जुन आश्वासन दिएको थियो त्यो आश्वासन भुटो साबित भएको छ। प्रभुत्वशाली वर्गले

गरेको त्यस्तो किसिमको व्यवहारप्रति मगर्नी साइलीले दुःख व्यक्त गरेकी छे । हरिहर बाजेले दुनियाँ सोभासाभालाई विश्वासघात गर्दै असुलेका रकमबाट ठुलो महल ठड्याएको देख्दा मगर्नी साइलीमा घृणाको भाव पलाउँछ । ती सोभा मान्छेहरूका अस्थिपञ्जर र रगत मुछिएर बनाइएको महल त्यही हो भन्ने कुरा मगर्नी साइलीले व्यक्त गरेको प्रसङ्गबाट यो कुराको पुष्टि हुन्छ । हरिहर बाजेले सीमान्तकृत वर्गलाई उपयोग गरेर रातारात ऊ आफू माथि पुगेको कुरालाई पनि मगर्नी साइलीले राम्ररी बोध गरेकी छे तर उनले यो कुरा प्रभुत्वशाली वर्गका अगाडि खुलेर व्यक्त गर्न भने सकेकी छैनन् । मगर्नी साइली मुटुमाथि ढुङ्गा राखेर भए पनि बाँच्न विवश भएको कुरा माथि दिइएको दृष्टान्तबाट प्रस्ट भएको छ । यस प्रसङ्गले के कुरालाई पनि देखाउँछ भने सीमान्तकृतहरू बोल्दैनन् भन्ने होइन, सीमान्तकृतहरू विद्रोह गर्न सक्दैनन् भन्ने पनि होइन, सीमान्तकृतहरू पनि बोल्न सक्छन्, विद्रोह गर्न पनि सक्छन् तर उनीहरूको बोली र विद्रोहले निश्चित मान्यता र आधिकारिक आकार प्राप्त गर्न सहज छैन । त्यसका लागि प्रशस्त पूर्वाधारहरू बनिसकेका छैनन् भन्ने गायत्री चक्रवर्तीले भनेभैँ मगर्नी साइलीमा पनि प्रतिरोधी चेतना रहेको छ । उसले पाठमा व्यक्त गरेका विद्रोहका आवाजहरूले यस सन्दर्भलाई प्रमाणित गरेको छ तर पनि उसको विद्रोहले समाजमा आधिकारिक मान्यता प्राप्त गर्न नसकेको कारण उसको प्रतिरोधी चेतनाको सुनुवाइ हुन सकेको छैन ।

सीमान्तकृत कान्छी सर्किनी र मगर्नी साइलीको जिन्दगी दुःखैदुःखमा बित्दै आएको हुन्छ । उनीहरू जीवनको कुनै अध्यायमा दुःख साटासाट गर्ने सङ्गी थिए । आज आएर उनीहरू आफ्नो विवशता र निरीहताले गर्दा छुट्टिन बाध्य भएका छन् । धेरै समयको अन्तरालपछि जीवनको उत्तरार्धतिर भेटेर उनीहरूको संवाद हुन्छ । उक्त संवादमा आफूहरू उत्पीडनमा परेर, शोषित भएर यस्तो परिस्थिति भेल्लुपरेको वास्तविकतालाई उनीहरूले व्यक्त गर्छन् । साथै सम्भावना हुँदाहुँदै पनि आफूहरूले केही गर्न नसकेकोप्रति उनीहरू दुःख प्रकट पनि गर्छन् । यही सन्दर्भलाई पाठमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“यस्तै गति भो मुखिनी !” कान्छीले भनी ।

“यस्तै छ कान्छी, जिउँदो लास भइयो ।” (पृ. ६२)

यो मगर्नी साइली र कान्छी सर्किनीबिच भएको संवाद हो । धेरै समयको अन्तरालमा जीवनको उत्तरार्धतिर उनीहरूको भेट हुन्छ । उनीहरूको अहिले जुन अवस्था छ त्यो अवस्थाप्रति उनीहरूलाई राम्रोसँग बोध भइसकेको छ । उनीहरूले आफ्नो वास्तविकतालाई

राम्ररी पहिचान गरिसकेको कुरा मगर्नी साइलीको उक्त अभिव्यक्तिबाट प्रस्ट भएको छ । हाम्रो गति यस्तै भो मुखनी भनेर कान्छी सर्किनीले मगर्नी साइलीलाई भन्दाखेरि आफूहरू जिउंदो लासजस्तै भएको कुरा पनि मगर्नी साइलीले व्यक्त गरेकी छे । जिउंदो हुँदा पनि मरेको लासभैँ आफ्नो हविगत भएको कुरालाई राम्रोसँग उनीहरूले मनन गर्दा पनि प्रभुत्वशाली शासकका अगाडि खुलेर विरोध गर्न सकेका हुँदैनन्, किनभने उनीहरूलाई प्रभुत्वशाली वर्गले शताब्दीयौँदेखि जातीय सीमान्तीकरणको प्रक्रियाबाट चरम आर्थिक सीमान्तमा पुऱ्याएको छ । त्यसैले प्रभुत्वशाली वर्गलाई नरिभाएसम्म, निरङ्कुश शक्तिको पूजा नगरेसम्म सीमान्तकृतहरूको आफ्नो अस्तित्वको आभास नदेख्ने भएको कारण उनीहरूले प्रखर रूपमा प्रतिरोधी आवाज व्यक्त गर्न नसकेको कुरालाई पनि प्रस्तुत पाठले सङ्केत गरेको छ ।

४.३.५ 'सेतेको संसार' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना

'सेतेको संसार' कथा सामन्तवादी समाजमा उत्पीडित निम्नवर्गीय पक्षको आर्थिक अवस्थालाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर लेखिएको छ । प्रस्तुत कथामा सीमान्तकृत पात्रका रूपमा सेते, सेतेकी आमा, मङ्गलेकी आमा र डेरावाल विद्यार्थीहरू रहेका छन् भने प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा कुलप्रसाद बाजे, थैली र अप्रत्यक्ष रूपमा प्रहरीहरूलाई प्रतिनिधित्व गराइएको छ । ती सीमान्तकृत पात्रहरूमध्ये सेते, सेतेकी आमा र डेरावाल विद्यार्थीहरूमा प्रतिरोधी चेतना रहेको पाइन्छ । सेते र सेतेकी आमामा मानसिक रूपमा प्रतिरोधी चेतना भए पनि सुरुसुरुमा उनीहरूले प्रभुत्वशाली वर्गका अगाडि प्रखर रूपमा व्यक्त गर्न सकेका हुँदैनन् । जब विद्यार्थीहरूले सेतेलाई उक्साउँछन्, त्यसपछि सेते पनि सशक्त प्रतिरोध गर्न सक्ने अवस्थामा पुगेको छ । सेतेले धेरै समयदेखि उत्पीडन सहँदै आएको छ । त्यसैकारण उसलाई प्रत्येक परिस्थितिहरूले कठोर बन्न सिकाएको छ । यही प्रक्रियाबाट आफू सशक्त हुँदै गएको कुरा उसले अनुभव गर्छ । त्यसैले सेते आफूलाई लागेको कुरा प्रस्ट रूपमा भन्न सक्ने अवस्थामा पुगेको छ । यस सन्दर्भलाई निम्नलिखित उदाहरणले प्रस्ट पार्दछ :

“लौ, याँ लगा ल्याच्चे ।”

सेतेकी आमा हात लुकाउन खोज्दै पछि सरी र बाघको मुखैनेर परेको बाछ्रोले भैँ डरले कामेका आँखाले कुलप्रसादका राता आँखा हेरी ।

“आनाकानी नगर।” कुलप्रसादको स्वर शान्त भयो। “ल भैगो, एक सय मैले घटाइदिउँ। सासको धनले मलाई बिगानै खोजेछ भनौं।”

“गर्दिनँ”, सेतेकी आमाको स्वर काम्यो। ऊ उठ्न खोजी तर उसका पिँडुला लोलाए।

“बाजे!” उसले हात जोडी। आँखा रसाए र उसका ओठ कामे।

“अर्को एकै बर्खमा सेतेले छिनिहाल्छ नि। हेर, तेरा छोरोलाई पुलिसले कुट्दै लगेको म कुन आँखाले हेरूँ?”

“आओस् पुलिस।” सेतेले आमाका आँसु हेर्दै भन्यो, “सके गरौंला कुरा, नसके जाउँला भ्यालखान्।” (पृ. ७६)

प्रभुत्वशाली कुलप्रसादले सेतेको परिवारलाई पुस्तौँदेखि नै श्रमशोषण गरिरहेको वास्तविकतालाई सेते र उसकी आमाले राम्रोसँग बुझेका छन्। वर्षौँअगाडिदेखि सीमान्तकृत सेतेको परिवारले कुलप्रसादको उत्पीडन सहँदै आएको भए पनि अब चाहिँ उनीहरू मानसिक रूपमा सशक्त भई प्रतिरोधी चेतना प्रखर रूपमा व्यक्त गर्न सक्ने अवस्थामा पुगिसकेका छन्। मनोमानी ढङ्गले बनाएको तमसुकमा कुलप्रसादले ल्याच्चे लगाउन सेतेकी आमालाई जोड गर्दा उसले ठाडै अस्वीकार गर्छे। उसले भस्किएर आफ्नो हात अगाडि तान्छे। सेतेकी आमाले दुई हात जोडेर त्यसो नगर्न अनुरोध गर्दा पनि कुलप्रसादले उसको अनुनय, विनयलाई चरम बेवास्ता गर्छे। प्रभुत्वशाली कुलप्रसादले पुलिस लगाइदिन्छु भनेर उनीहरूलाई धम्की दिँदा पनि आमा, छोरा डराउँदैनन्। उनीहरूले धेरै त्यस्ता खालका उत्पीडनहरू सहँदै आएका छन्। अब भने मानसिक रूपमा मजबुत भइसकेका कारण उनीहरू त्यस्ता कुनै धम्कीबाट डराएका छैनन् भन्ने कुरा प्रस्तुत उद्धरणले पुष्टि गरेको छ। सेतेकी आमाले तमसुकमा ल्याच्चे लगाउन नमानेपछि पुलिसले तेरो छोरोलाई लैजाला भनेर कुलप्रसादले तसाउँदा पनि बरु पुलिस आओस्, सके सही कुरा गरौंला, नसके भ्यालखानातिर जाउँला भनेर सेतेले खरो प्रतिवाद गर्छे। यति भनेपछि कुलप्रसाद भित्रभित्र डराउन थाल्छे।

सीमान्तीकृत पात्र सेते र सेतेकी आमामा सुरुदेखि नै प्रतिरोधी चेतना मानसिक रूपमा रहेको हुन्छ। उनीहरू प्रभुत्वशाली वर्गका अगाडि वाचाल हुन सकेका देखिँदैनन् तर क्रमशः उनीहरूमा प्रतिरोधी चेतना प्रखर रूपमा व्यक्त हुँदै गएको पाइन्छ। त्यसैले उनीहरूले कठिन परिस्थितिमा पनि प्रभुत्वशाली वर्गको आवाजलाई बेवास्ता गरी ठाडै

प्रतिरोध गर्न सफल भएका छन् । यसरी प्रस्तुत पाठमा सीमान्तकृत पात्रहरूमा सशक्त रूपमा प्रतिरोधी चेतना रहेको प्रसङ्गलाई माथि दिइएको कथनले पुष्टि गरेको छ ।

कुलप्रसाद बाजेको घरमा सेते धेरै समयदेखि उत्पीडन सहेर कमारो बस्दै आएको हुन्छ । समयअनुसार मान्छे परिवर्तन हुन्छ भन्ने कुरालाई प्रभुत्वशाली कुलप्रसादले आँकलन गरेको हुँदैन । उता सेतेलाई भने डेरावाल विद्यार्थीहरूले हौसला दिइरहेका हुन्छन् । सेते शोषित देखेर विद्यार्थीहरूले उसलाई सहानुभूति दिँदै आएका हुन्छन् । त्यसकारण सेते आँट र साहसले बलियो हुँदै जान्छ । तर त्यो कुरा कुलप्रसादलाई पटकै चित्त बुझेको हुँदैन । सेतेमा दिनानुदिन परिवर्तन भएको थाहा पाएर कुलप्रसाद भस्कन्छ । उसले सेतेलाई विभिन्न किसिमको आरोप लगाउँछ, गाली गर्छ तर अबदेखि सहनु हुँदैन भन्ने कुरा सेतेले बुझेको कारण उसले प्रखर रूपमा प्रतिरोध गर्छ । यस प्रसङ्गलाई कथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

“मेरो घर भाँड्ने तै होस् ।” सेतेलाई कपटी आँखाले डस्दै कुलप्रसादले दागा धन्यो, “पख तँलाई । रातभरि टहराँ बत्ती बल्छ रे अचेलभरि । के चोर्ने गन्या’छस् तैले ?”

“साह्रै वचन नलाउनोस् है बाजे ।” रिस थाम्न नसकी सेतेले भन्यो । “मेरा पनि छन् मान्छे”, उसले हरि दाइलाई सम्भयो अनि उसको छातीमा आँट र आशा जुरमुरायो । “संसारमा कोही पनि सधैं एक्लो हुँदैन ।”

“मेरा पनि छन् मान्छे ?” कुलप्रसादको हात खल्ती छाम्न पुग्यो । उसले आफ्नो घरको मूलढोकामा बन्दुक बोकेर पुलिस उभिएको दृश्य कल्पना गर्नु अनि उसको अहङ्कार तीन हातमाथि उठ्यो । “जम्मै बाँदाको सास निभाइदिने मान्छे छन् मसँग । सित्तिमा अर्काको धनमा आँखा गाड्ने डाँका हो !”

“बाजे ! सधैंभरि कोही, कसैको बाँदा हुँदैन, बुभ्नुभो ?” सेतेले मनको तितो पोख्यो । “मुख छ भन्दैमा नभन्नुहोस् मनपरी । हाम्रा पनि होलान् मुख ।” (पृ. ८४) ।

सीमान्तकृत सेतेको दिनप्रतिदिन व्यवहारमा परिवर्तन आएको देखेर प्रभुत्वशाली कुलप्रसाद बाजे डराउन थालिसकेको हुन्छ । सेतेले घरवाहिरको मान्छेसँग सम्पर्क गरेको उसलाई पटकै चित्त बुझेको हुँदैन । सेते कसैबाट परिचालित छ भन्ने कुरा बुझेर कुलप्रसाद रिसले चुर हुन्छ । उसले सेतेलाई बेस्सरी थर्काउँछ, आरोप लगाउँछ, कोसँग

रातभरि बत्ती बालेर बस्छस्, तैले के चोरदै छस्, चोर होस् तँ भन्न पनि भ्याउँछ। यति मात्र नभएर कुलप्रसाद बाजेले पुलिस ल्याएर सबै कमाराकमारीहरूलाई मार्न सक्ने तागत आफूमा भएको धम्कीसमेत सेतेलाई दिन्छ। कुलप्रसादको यस्तो धम्कीबाट सेते कति पनि डराउँदैन। उसले सधैंभरि कोही पनि कसैको कमारो बस्दैन भनेर प्रतिवाद गर्छ। सेतेले मुख छ भनेर मनपरी नभन्नु हाम्रो पनि मुख छ भनेर कुलप्रसादसँग सशक्त प्रतिरोध गर्छ। आफ्नो पनि दिन फिर्छ, पालो आउँछ, समय परिवर्तनशील छ भनेर सेतेले दिएको उक्त प्रतिक्रियाबाट ऊ वाचाल भएको प्रमाणित हुन्छ। यसरी प्रस्तुत कथामा सेतेले प्रभुत्वशाली वर्गका अगाडि आफूलाई लागेको कुरा प्रखर रूपमा व्यक्त गरेको छ त्यसैले उसमा प्रतिरोधी चेतना सशक्त रूपमा रहेको सन्दर्भलाई माथि दिइएको अभिव्यक्तिले पुष्टि गरेको छ।

४.३.६ 'यो पनि जीवन' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना

'यो पनि जीवन' कथामा सौतेनी आमाबाट आघात हुन पुगेका बालकहरूमा विकसित हुने बालमनोविज्ञान र त्यसबाट आउने परिणामलाई विषयवस्तु बनाइएको छ। प्रस्तुत कथामा सीमान्तकृत पात्रका रूपमा कर्णबहादुर र बिर्खबहादुर रहेका छन् भने प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा श्यामे साहु, ठुलाठालुहरू, कर्णबहादुरको बुवा र सौतेनी आमालाई प्रतिनिधित्व गराइएको छ। ती सीमान्तकृत पात्रहरूमध्ये कर्णबहादुरमा प्रतिरोधी चेतना सशक्त रूपमा रहेको छ। यसै गरी बिर्खबहादुरमा भने प्रतिरोधी चेतना मानसिक रूपमा विकसित भए पनि उसले प्रभुत्वशाली वर्गका अगाडि खुलेर प्रतिरोध गर्न सकेको छैन। ऊ मौनताको संस्कृतिबाट अलि माथि चाहिँ उठेको छ। आफूहरूलाई ठुलाठालुहरूले शोषण गरेर यो स्थितिमा पुगेको यथार्थलाई उसले राम्रोसँग बोध गरेको छ। तर ठुलाठालुहरूको अगाडि उसले सशक्त प्रतिरोध गर्न भने सकेको छैन। यो कुरा उसका साथी कर्णबहादुरसँग संवाद गरेको प्रसङ्गबाट प्रस्ट भएको छ। अर्को पात्र कर्णबहादुरमा भने प्रतिरोधी चेतना व्यक्त मात्र नभएर उसले प्रतिशोधको भावनाले बदला नै लिएको छ। यस प्रसङ्गलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“तँ त फेरि आइछस्।” बिर्खबहादुरले उदास दृष्टिले हेर्दै भन्यो।

“आएँ, तेरै मायाले।” कर्णबहादुर मुसुमुसु हाँस्यो।

“यसपाला केमा परिस् ?”

“खुन केस, हत्या।”

“ए फेरि मारिस् ? कसलाई ?” आश्चर्य र क्रोध मिसिएको स्वरमा विर्खबहादुरले सोध्यो ।

“जिल्ला न्यायाधीश लोकचन्द्र शर्मालाई ।”

“डाँका गर्न गा’ थिस् ?”

“होइन,” शान्त स्वरमा कर्णबहादुरले जवाफ दियो, “त्यो मेरो पुरानो वैरी हो । मलाई बचाउने वचन दिएर त्यसले मेरा मामाबाट सय रुपियाँ पर्ने खसी खायो । खान पनि खायो अनि मलाई बीस वर्ष डुबायो । त्यसले मेरो जिन्दगीका सबै बाटा बन्द गरिदियो ।” (पृ. १०९)

कर्णबहादुर आफ्नी सौतेनी आमा, भाइ र बहिनीलाई हत्या गरेपछि जेलमा जान्छ । बीस वर्षको जेलजीवन पूरा भएपछि पनि ऊ जेलबाहिर निस्कन मान्दैन । जबरजस्ती उसलाई जेलबाट निकालिन्छ । जेलबाट छुटेपछि आफूलाई जसले अन्याय र अत्याचार गरेको थियो उसको हत्या गरेपछि ऊ पुनः जेल फर्कन्छ । जेलमा उसको साथी विर्खबहादुरले किन फेरि आइस् भनेर प्रश्न गर्दा उसले प्रतिउत्तरमा भनेको अभिव्यक्ति माथि दिइएको नमुना हो । बीस वर्षअगाडि कर्णबहादुरले आफ्नी सौतेनी आमा, सौतेनी भाइ र बहिनीलाई मारेपछि उसलाई जेल नपठाउने सर्तमा जिल्ला न्यायाधीश लोकचन्द्र शर्माले कर्णबहादुरको काकाबाट सय रुपियाँ पर्ने खसी खाएको हुन्छ तर उसलाई जेल जानबाट भने रोक्दैन, कर्णबहादुर जेल जान्छ । बीस वर्षको समयावधि सकिएपछि ऊ जेलबाट छुट्छ । जेलबाट छुटेपछि उसले उक्त न्यायाधीशसँग प्रतिशोध लिने निर्णय लिन्छ र उसलाई मारिदिन्छ अनि पुनः ऊ जेल फर्कन्छ । यही सन्दर्भमा उसको साथी विर्खबहादुरले फेरि किन आइस् भन्दा मेरो पुरानो वैरी न्यायाधीशलाई मारें भन्ने जवाफ उसले दिन्छ ।

सीमान्तकृत हर्कबहादुरलाई बचाउने सर्तमा प्रभुत्वशाली न्यायाधीशले खसी खाएको हुन्छ । उक्त न्यायाधीशको विरुद्धमा हर्कबहादुरले प्रतिशोध लिन्छ । आफूलाई अन्याय गरेको मान्छे न्यायाधीशसँग उसले बदला लिन्छ । जजसले जिन्दगीमा अन्याय गरेको छ त्यस विरुद्धमा हर्कबहादुरले एकएक गर्दै प्रतिशोध लिँदै आएको यथार्थतालाई पाठमा प्रस्तुत गरिएको छ । नेपाली समाजमा सम्भ्रान्त वर्गले गरिब निमुखाहरूलाई ठग्ने, शोषण गर्ने विकृति र विसङ्गतिलाई पनि सङ्केत गरेको छ । यस प्रसङ्गले अर्को के पनि देखाउँछ भने जजसले अरूको जिन्दगीमाथि अपमान गर्छन्, अन्याय गर्छन्, त्यस अपमान र अन्यायका विरुद्धमा सशक्त प्रतिरोध गर्ने हो भने समाजमा शोषक, उत्पीडकहरूको मनोबल घट्ने

भएको कारण उक्त विकृति र विसङ्गतिहरू पनि न्यूनीकरण हुने कुरालाई पनि सङ्केत गरिएको छ । त्यसैले यस कथामा प्रस्तुत सीमान्तकृत पात्र हर्कबहादुरले जुन खालको साहस गरेको छ, त्यो साहस आफैमा ठुलो कदमको रूपमा लिन सकिन्छ । समाजमा व्याप्त विभिन्न किसिमका विकृति र विसङ्गतिहरूलाई सहँदै जाने हो भने भन् यस्ता कुराहरू बढ्दै जान्छन् त्यसैले यी कुराहरूलाई सहनु हुँदैन । यसै गरी यस कथामा प्रयुक्त सीमान्तकृत पात्र हर्कबहादुरले पनि सहनु हुँदैन भन्ने किसिमको बलियो मानसिकता बोकेर उसले ठुलो साहस गरेको कुरालाई पनि पाठमा व्यक्त गरिएको छ । त्यसैले सीमान्तकृत पात्र हर्कबहादुरमा प्रतिरोधी चेतना सशक्त रूपमा रहेको कुरा पुष्टि भएको छ ।

४.३.७ 'लासको मोल' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना

खगेन्द्र सङ्गौलाको *कुन्साड: काकाका कथा भाग-१* (२०६९) कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत 'लासको मोल' कथामा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना प्रखर रूपमा व्यक्त भएको देखिन्छ । यस कथामा मनमाया गुरुङ, तर्कबहादुर गुरुङ, हवलदार कर्ण, अष्टमान गुरुङ आदि पात्रले कुनै न कुनै रूपमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यी सीमान्तकृत पात्रहरूमध्ये कथाको मुख्य पात्र हवलदार कर्णमा प्रतिरोध चेतना उच्च रहेको पाउन सकिन्छ । सीमान्तकृत पात्र कर्णबहादुरले सामन्तवादी सोच भएको प्रभुत्वशाली हर्कबहादुर जिम्वाल, ध्याब्रिडले र वार्ड सदस्यका विरुद्धमा कडा प्रतिवाद गरेका छ । हर्कबहादुर जिम्वालद्वारा परित्यक्त आफ्नै श्रीमती मनमाया गुरुङको छोरो तर्कबहादुरले पचास रुपियाँ पैसा र एक बोतल रक्सी ननिकालेसम्म लास उठाउन नदिने प्रभुत्वशाली वर्गले अडान राखेको छ । हर्कबहादुर जिम्वाल आफैले अवैध सम्बन्ध स्थापित गरी गर्भवती बनाएकी मनमाया गुरुङलाई ऊ सोह्रजातेभिन्न पर्ने भएको कारण अस्वीकार गर्नु भनेकै उच्च जातले तल्लो जातप्रति गरिएको जातीय उत्पीडन हो । यसका विरुद्ध हवलदार कर्णले सशक्त प्रतिरोध गरेका छन् । यस सन्दर्भमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

“उसो भए हामी लास यसै उठाउँछौ, सदस्यजी” हवलदार कर्णले निधो सुनायो,

“देखिजान्ने साक्षी तपाईं हुनुहुन्छ ।”

वार्ड सदस्यले वाल्ल पर्दै सबैलाई हेर्‍यो । आखिरमा ध्याब्रिड बूढाका निरास आँखामा गएर उसका निराश आँखा जुधे ।

“गावैं बिटुलो हुन्छ, हल्दार बाबु !” बाटो लाग्दै ध्याब्रिडले अत्तो थाप्यो,
 “मनमायाको आत्माले शान्ति पाउँदैन, पितृले थुक्छन्, दुनियाँ नासिन्छ ।”
 “नासियोस्, डुबोस्, नचलोस् ।” हवलदारले प्रत्युत्तरमा कठोर स्वरमा भन्यो,
 “ज्युँदालाई निचोर्दा निचोर्दा नअघाएर मुर्दालाई समेत निचोर्न खोज्ने चलन
 नासिएर कसको के बिग्रन्छ, म पनि हेरूँला” । (पृ. १३९)

विभेदकारी सामन्ती शक्तिकेन्द्र वा राज्यसत्ताको विरुद्धमा जागरूक भएर, आफ्नो हक, अधिकार र अवसरहरूका लागि क्रियाशील भएर आवाज उठाउन सक्ने चेतना नै प्रतिरोध चेतना हो । माथि दिइएको उद्धरणका आधारमा सीमान्तकृत पात्र हवलदार कर्णमा प्रतिरोध चेतना प्रखर रूपमा भएको कुरा प्रस्ट हुन्छ । प्रभुत्वशाली हर्कबहादुर जिम्वालले सीमान्तकृत मनमाया गुरुडसँग अवैध सम्बन्ध स्थापित गरी गर्भवती बनाइसकेपछि गाउँमा ठुलो कचहरी बस्छ । उक्त कचहरीमा गाउँको मुली (तालुकदार), वडा सदस्य, हर्कबहादुर जिम्वाल सबै मिली मनमाया गुरुडको जात सोह्रजाते भएको कारण उसलाई स्वीकार गर्न नसक्ने र उसलाई सोह्रजातेहरूले नै जिम्मा लिनुपर्ने फैसला गर्छन् । त्यसपछि सीमान्तकृत पात्र मनमाया गुरुडको जिन्दगीमा दुःखका दिनहरू सुरु हुन्छन् । त्यही पिर र सन्तापले बिहे गरेको चौबिस वर्षपछि उसको मृत्यु हुन्छ । उसको छोरो तर्कबहादुर गुरुडसँग मृत्युसंस्कार गर्ने केही स्रोत र साधन हुँदैन । मान्छे मर्दा लास उठाउन पचास रुपियाँ पैसा र एक बोतल रक्सी निकाल्नुपर्ने चलन त्यहाँका ठुलाठालु वर्गले राखेका हुन्छन् । उक्त दस्तुर मनमाया गुरुडको छोरो तर्कबहादुर गुरुडसँग नभएको कारण उसकी आमाको लासलाई बाटो छेक्छन् । हवलदार कर्णले लासलाई बाटो दिन धेरै अनुरोध गर्दा पनि हर्कबहादुर जिम्वाल, ध्याब्रिड र वार्ड सदस्यले अस्वीकार गरेपछि यसैको प्रतिरोध गर्ने सन्दर्भमा माथि दिइएको उद्धरण हवलदार कर्णले भनेको हो । मृतशरीरका लागि लाग्ने दस्तुरलाई बुझाउन सकिएन भने मृतात्माले शान्ति पाउँदैन, पितृले थुक्छन्, दुनियाँ नासिन्छ भनेर प्रभुत्वशाली वर्गले अत्तो थाप्दा हवलदार कर्णले कडा प्रतिवाद गरेका छन् । ज्युँदो हुँदासम्म शोषण गर्ने अनि मरेपछि पनि मृतशरीरलाई समेत नछाड्ने खराब प्रवृत्तिप्रति कर्णबहादुरले कठोर आवाज उठाउँछन् । जिउँदै मारिएको सीमान्तकृत मनमाया गुरुडको लासमाथि पनि शोषण गर्न खोज्ने प्रभुत्वशाली वर्गका अगाडि उसले प्रतिवाद गरेको छ । हवलदार कर्णकै प्रतिरोधका कारणले मनमाया गुरुडको मृतशरीरलाई अन्त्येष्टि गर्न उसको छोरो सफल भएको कारण हवलदार कर्णमा प्रतिरोधी चेतना उच्च रहेको छ । हवलदार कर्णले तर्कबहादुरको दुःखमा ठुलो साथ

दिएर उसको घाउमा मलम लगाइदिने काम गरेको छ । यदि हवलदार कर्णले प्रतिरोध गर्न नसकेको भए त्यहाँ जटिल परिस्थिति सिर्जना हुन्थ्यो तर उसकै सशक्त प्रतिरोधका कारण मनमायाको मृतशरीरले निकास पाएको देखिन्छ ।

यसरी प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गमाथि गरेको उत्पीडन हवलदार कर्णले चुपचाप सहेर बसेको छैन । उसले सीमान्तकृत वर्गमाथि भएको अन्याय र अत्याचारको विरुद्ध आवाज उठाएको छ । उसले सामन्ती समाज व्यवस्थामा हुने गरेका शोषणका विरुद्ध प्रभुत्वशाली वर्गकै अगाडि प्रखर प्रतिरोध गरेकै कारण उसलाई यस पाठमा सशक्त प्रतिरोधी पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.३.८ 'बलबहादुरको विद्रोह' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना

'बलबहादुरको विद्रोह' निम्नवर्गीय दलित वर्गको वास्तविकतालाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको जीवन्त कथा हो । प्रस्तुत कथामा सीमान्तकृत दलित पात्र बलबहादुर दमाईमा सुरुसुरुका अवस्थामा मानसिक रूपमा मात्र प्रतिरोधी चेतना रहे पनि कथाको विकासक्रममा उसमा प्रतिरोधी चेतना सशक्त रूपमा व्यक्त भएको कुरा पाठमा उल्लेख गरिएको छ ।

सामन्तवादी समाज व्यवस्थाद्वारा सिर्जित विद्यमान नेपाली समाजमा जातीय भेदभाव कायम रहेको पाइन्छ । जात व्यवस्थाको प्रत्यक्ष असर सीमान्तकृत दलितहरूमा पर्ने गरेको देखिन्छ । दलित भएकै कारण गैरदलितहरूले उनीहरूलाई विभिन्न अवसरहरूबाट वञ्चित गराइराखेका छन् । समाजमा दलितहरूलाई विशेष भूमिका दिइएको छैन । दलितहरूलाई दिइएको उक्त भूमिकाले उनीहरूको पहिचान पनि निम्न स्तरकै रहन गएको छ । जातीय संस्कृतिका कारण उनीहरू किनारामा रहन बाध्य भएका छन् । दलितहरूले आफूहरू पछाडि पर्नाका कारणहरू सुरुसुरुमा बोध गर्न नसके पनि प्रकारान्तरमा उनीहरूले बुझ्दै आएका छन् । दलितहरू जातीय उत्पीडनका माध्यमबाट किनारामा धकेलिएको यथार्थलाई उनीहरूले बोध गर्दै आएका छन् । कालान्तरमा उनीहरूमा पनि प्रतिरोधी चेतनाको विकास हुँदै गएको छ । कतिपय दलितहरूले प्रभुत्वशाली वर्गको अगाडि प्रत्यक्ष उत्पीडनका विरुद्धमा प्रतिरोध गर्न सकेका छन् भने कतिपय दलितहरूमा मानसिक रूपमा प्रतिरोधी चेतना विकसित भए पनि प्रत्यक्ष रूपमा उनीहरू मुखरित हुन सकेका छैनन् । यस सन्दर्भलाई कथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

“अतेचारीलाई ठोकनैपछि भनेर मसँग लाख बात गऱ्या’ तिमिले आजै बिस्यौ ?” बडाहाकिमका आँखामा आँखा टाँसेर बलबहादुरले भन्यो, “मौकामा तिमिले मलाई अर्जाप्यौ, अहिले मैले ठोकें ।”

बडाहाकिम नरनाथ शर्मा मूर्तिभैं उभिइरह्यो ।

“हूँ ! क्याँटको थुप्रोमा टेकेर कारमा बत्तिन थालेपछि अब तिम्रो क्रान्ति पूरा भयो, हैन ?” बलबहादुरले यस्तो हियाउने गरी भन्यो, मानौँ, त्यो उसको बडाहाकिम कुनै कारखानाको एकछत्र मालिक होइन, एउटा भिँगो हो । “मान्छेले सोचेर बोल्नुपछि, बुभ्यौ नरनाथ मुखिया ? मुखबाट वचन खुस्किएपछि भात खाने मान्छेले त्यसलाई थाम्न सक्नुपछि ।” (पृ. १७१)

बडाहाकिम नरनाथ शर्मा र बलबहादुर दमाईको गाउँदेखि नै ठुलो मित्रता थियो । उनीहरू एकआपसमा भित्री कुरा पनि खोलाखोल गर्थे । नरनाथ शर्माले बलबहादुरसँग सामन्ती विरुद्धमा लड्ने कुरा गरिरहन्थ्यो । तिमिहरूलाई किनारामा पुऱ्याउने काम मेरो बुवा शोषकले गरेको हो भन्ने प्रभुत्वशाली नरनाथ शर्माको कुरा सुन्दा सीमान्तकृत बलबहादुर दमाईलाई अनौठो लाग्थ्यो । उक्त कुरा बलबहादुर दमाईलाई विश्वासै लाग्दैनथ्यो । प्रभुत्वशाली वर्गले गरेको उत्पीडनलाई बलबहादुर दमाईले सहर्ष स्वीकार गर्न बाध्य भएको देखिन्छ । समय परिवर्तन हुँदै जान्छ । नरनाथ शर्मा सहर पसेपछि नेता बन्छ । उसको ओहदा बढ्छ । नरनाथ शर्माले अगाडि भनेका सबै प्रतिबद्धताहरू भुलेर ऊ व्यक्तिगत मोजमस्तीमा रमाइरहेको देखेर बलबहादुर दमाईलाई असह्य हुन्छ, यसबाट उसलाई रिस उठ्छ । नरनाथ शर्मा कारमा हुईकिन थालेपछि उसले आफ्नो धरातल बिसिँएको वास्तविकतालाई बलबहादुर दमाईले माथि दिइएको अभिव्यक्तिमा व्यक्त गरेको छ । नेता बन्नुभन्दा अगाडि आफूसँग क्रान्तिको कुरा गरिरहने, शोषकहरूको विरुद्धमा एकजुट भएर लड्ने प्रतिबद्धता जाहेर गर्ने नरनाथ शर्माको रातारात बोली र व्यवहारमा परिवर्तन भएको देख्दा बलबहादुर दमाईले आपत्ति जनाएको छ । अघिल्लो समयमा नरनाथ शर्माले वास्तविक कुरा भनिरहँदा पनि अनौठो मान्ने बलबहादुर दमाई पछिल्लो समयमा आएर प्रभुत्वशाली वर्गकै अगाडि सशक्त प्रतिरोध गर्न सक्ने हैसियतमा पुगेका छन् । बलबहादुर दमाई आफू पिउनजस्तो निम्न पदमा रहेर पनि आफ्नो बडाहाकिम नरनाथ शर्माको सबै भित्री कुरा उसले खोलिदिएको प्रसङ्गबाट ऊ आफू वाचाल भएको कुरा प्रस्ट भएको छ ।

प्रभुत्वशाली नरनाथ शर्माले सीमान्तकृत बलबहादुर दमाईमाथि गरेको जातीय उत्पीडनलाई उसले चुपचाप सहेर बसेको छैन । बलबहादुर दमाई आफूमाथि भएको अन्याय

र अत्याचारको विरुद्धमा मुखरित भएको छ। यसरी सीमान्तकृत बलबहादुर दमाईले पुँजीवादी समाज व्यवस्थामा हुने गरेको जातीय शोषण र उत्पीडनका विरुद्धमा प्रभुत्वशाली नरनाथ शर्माकै अगाडि खुलेर प्रतिरोध गरेको छ। त्यसैले प्रस्तुत पाठमा कथाकारले बलबहादुर दमाईलाई महत्त्वका साथ सशक्त प्रतिरोधी सीमान्तकृत पात्रका रूपमा प्रतिनिधित्व गराएका छन्।

४.३.९ 'मनको उचाइ' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना

'मनको उचाइ' निम्नवर्गीय अपाङ्गहरूको यथार्थलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको जीवन्त कथा हो। प्रस्तुत कथामा सीमान्तकृत अपाङ्ग पात्र ज्ञानुमा सुरुसुरुका अवस्थामा मानसिक रूपमा मात्र प्रतिरोधी चेतना रहे पनि कथाको विकासक्रममा प्रखर रूपमा प्रतिरोधी चेतना व्यक्त भएको कुरालाई पाठमा प्रस्तुत गरिएको छ।

विद्यमान नेपाली समाजमा अपाङ्गहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोण फरक किसिमको रहेको छ। आजको एक्काइसौं शताब्दीमा आएर मानवसमाजले धेरै फड्को मार्दा पनि अपाङ्गहरूलाई गरिने व्यवहारप्रति कुनै सकारात्मक परिवर्तन आएको देखिँदैन। पढेलेखेका शिक्षित वर्गबाट पनि अपाङ्गहरू प्रताडित रहेका छन्। समाजमा उनीहरूलाई हेप्ने, अपमान गर्नेजस्ता क्रियाकलापहरू भइरहेका छन्। अपाङ्गमैत्री कानुन, नीति, नियम बनिए पनि उक्त नीति, नियमलाई राम्रोसँग व्यवहारमा उतार्ने काम गरिएको छैन। यसको प्रत्यक्ष असर अपाङ्गहरूमा परिरहेको छ। अपाङ्गहरू चेतनाको हिसाबले सशक्त भए पनि अपाङ्ग भएकै कारण सामाजिक निर्मिति संस्कृतिले उनीहरूलाई सीमान्तमा पार्ने काम गरेको छ। आफूहरू सीमान्तमा पारिएको यथार्थलाई राम्रोसँग उनीहरूले बोध गरे पनि कतिपय अवस्थामा प्रतिरोध गर्न भने सकेका छैनन्। अपाङ्गहरूमा आफूहरू अपमानित भएको वास्तविकतालाई राम्रोसँग बोध हुँदाहुँदै पनि उनीहरूले प्रखर रूपमा प्रतिरोध गर्न सकेका छैनन्। उनीहरूको यही अवस्थाका बारेमा कथामा यसरी लेखिएको छ :

“तैं भन् ए लड्गडे ! डेस्कमा अनुहार घोप्ट्याएर मौन बिलौना गरिरहेको ज्ञानुतिर सरको चोर औँलो उठ्यो - ल भन्, कोही किन जन्मजात लड्गडो हुन्छ ?”

ज्ञानु भस्क्यो। उसले सरलाई पुलुक्क हेच्यो। आँसुको छिपछिपे कुवामा उसका आँखा डुबेका थिए। उसका असहाय दृष्टिले भनिरहेका थिए - मेरा

खुट्टाले तपाईको के बिगारेको छ, सर ? खुट्टो खोटो छ त दुःख मैले भेलेको छ । यसले तपाईको के बिगारेको छ ? के ? के ? उसको व्यथा, उसको आक्रोश, उसको मौन बिलौना पग्लेर आँसुको लहरमा बग्यो । (पृ. १७४)

ज्ञानु निम्नवर्गीय परिवारमा जन्मजात अपाङ्ग भएर जन्मिन्छ । ज्ञानुको बुवाको गरिबीका कारण मृत्यु भएकाले आमाले बनीबुतो गरेर स्कुल पठाइरहेकी हुन्छे । बुवाको मृत्युपश्चात घरको सबै जिम्मेवारी ज्ञानुकी आमाको निम्छरो थाप्लोमा पर्छ । कक्षामा ज्ञानु सबैको हाँसो र खिसीट्युरीको पात्र बन्न पुग्छ । ज्ञानुलाई कक्षामा सबै विद्यार्थीले हेप्छन्, जिस्काउँछन् । त्यति मात्र होइन, आफ्नै कक्षाशिक्षक परमानन्द सरले पनि बेलाबेलामा उसलाई अपमान गरिरहन्छ । एकदिन कक्षा कोठामा परमानन्द सरको प्रवेश हुन्छ । उसले एक्कासि ज्ञानुलाई ए लड्गडे भन, जन्मजात कोही किन लड्गडो हुन्छ भनेर प्रश्न सोध्छन् । त्यसपछि सबै विद्यार्थीहरू हौसिएर ज्ञानुलाई जिस्काउन थाल्छन् । परमानन्द सरले विद्यार्थीहरूलाई गाली गर्नाको सट्टा आफैले ज्ञानुलाई उल्टो अपमान गर्छन् । आफ्नै साथीहरूबाट गरिएको त्यस्तो किसिमको अपमानबाट ज्ञानुलाई गहिरो चोट पर्छ । ज्ञानुको चित्त दुख्छ । उसले ठाडै प्रतिवाद गर्न नसके पनि मनमनमा आफ्नो खुट्टाले अरूको के बिगारेको छ ? के खाइदिएको छ ? खुट्टा खोटो भएको कारण सबै दुःख आफूले भेलेको छु तर अरूलाई किन टाउको दुखाइ भनेर ज्ञानुले सोचेको हुन्छ । ज्ञानुमा मानसिक रूपमा प्रतिरोधी चेतना विकसित भए पनि ऊ वाचाल हुन भने सकेको छैन । गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकका मतअनुसार सीमान्त वर्गहरू सचेत हुँदाहुँदै पनि उनीहरूले आफ्नो हक, अधिकारका कुराहरू सम्भ्रान्त वर्ग वा शक्तिमा रहेका व्यक्ति वा राज्यसत्ताका अगाडि बोल्न सक्दैनन् भनेभैँ ज्ञानु पनि प्रभुत्वशाली परमानन्द सर र कक्षाका साथीहरूमाभ आफ्नो कुरा प्रखर रूपमा राख्न सक्ने हैसियतमा उनी पुगेको छैन । उसले आफू सीमान्तमा परेको कुरालाई राम्रोसँग बोध गरे पनि ऊ पूर्ण रूपमा वाचाल हुन नसकेको कुरा प्रस्तुत उदाहरणले पुष्टि गरेको छ ।

समयको गतिसँगै समाज परिवर्तन हुने क्रममा मान्छेहरूको चेतना पनि विकसित हुँदै जान्छ । अपाङ्गमैत्री नीतिनियमहरू पनि बनिँदै जान्छन् । अपाङ्गहरू पढ्ने विद्यालय, विश्वविद्यालयहरू खुल्दै जान्छन् । अपाङ्गहरूको हक, अधिकारका सवालहरू उठ्दै जान्छन् । अपाङ्गहरूले पनि स्कुल, कलेज पढ्ने सहज वातावरणहरू सिर्जना हुँदै जान्छन् ।

अपाङ्गहरूको जीवनस्तर सुधार हुँदै गएपछि उनीहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोण पनि बदलिँदै जान्छ। मान्छेमा चेतनाको स्तर राम्रो भयो भने अपाङ्ग हुँदा केही हुँदैन भन्ने खालको चेतना समाजमा विकसित हुँदै जान्छ। अपाङ्गहरू पनि आफ्ना हकहितका बारेमा बोल्न सक्ने भएपछि उनीहरूको अवस्था पनि बदलिँदै जान्छ। यसै प्रक्रियाबाट अपाङ्गहरूले राम्रो काम गरेर समाजमा उनीहरू आत्मनिर्भर बन्दै गएको कारण उनीहरूको जीवनस्तरमा सकारात्मक सुधार हुँदै गएको स्थिति देख्न पाइन्छ। यो प्रसङ्गलाई पाठमा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

“हैन, हैन, तिमी फेरिएछौ,” हडबडाउँदै परमानन्द सरले भने, “तिमी ऊ बेलाको ज्ञानु होइनौ।” उनले ज्ञानुलाई तालुदेखि पाउसम्म मिहिन ढङ्गले जाँचे। ज्ञानुका गोडामा छालाका जुता थिए -एउटा लाम्चो, अर्को डल्लो। अनि उसको छेउमा उसकी मायालु थिई, उसकै स्कुलमा पढेकी, बढेकी र ऊसँग मायाप्रीति बसेकी।

“हैन हैन”, मलुवा व्यङ्ग्य मिसिएको स्वरमा ज्ञानुले दोहोर्‍यायो, “मेरो खुट्टो उस्तै छ र खुट्टो हेर्ने सरका आँखा पनि त उस्तै होलान्”। (पृ. १७८)

ज्ञानु अपाङ्ग विद्यालयमा पढ्न थालेपछि उसलाई आत्मसन्तोष हुँदै जान्छ। त्यो विद्यालयमा पहिलेजस्तो कुनै किसिमको भेदभाव हुँदैन। सबै साथीहरूबिच त्यहाँ समान खालको व्यवहार गरिन्छ। ज्ञानुले उक्त विद्यालयमा राम्रोसँग पढेर एउटा सिप सिक्नु आत्मनिर्भर बन्छ। आत्मनिर्भर भएपछि ज्ञानुको जीवनस्तर सुधार हुँदै जानाका साथै एउटा असल प्रेमिकासँग बिहे गर्छ। एकदिन अचानक ज्ञानुलाई लड्गडे भनेर जिस्काउने पुरानो परमानन्द सरसँग उसको भेट हुन्छ। परमानन्द सरले ज्ञानुलाई श्रीमतीसँग देखेपछि छक्क पर्दै तिमी त बदलिएछौ नि भन्दै शिरदेखि पाउसम्म हेर्छन्। परमानन्द सरले ज्ञानुलाई परिवर्तन भएको कुरा गर्दा ज्ञानुले के बदलिनु सर, मेरो खुट्टा उस्तै छ र खुट्टो हेर्ने सरका आँखा पनि त उस्तै होलान् भनेर कठोर व्यङ्ग्य गर्छ। यसरी प्रभुत्वशाली परमानन्द सरका अगाडि शालीन भएर ज्ञानुले कठोर व्यङ्ग्यका माध्यमबाट प्रतिरोध गरेको कुरा माथि दिइएको उदाहरणमा व्यक्त भएको छ। प्रभुत्वशाली परमानन्द सरको अगाडि सीमान्तकृत ज्ञानु पहिलेको अवस्थामा वाचाल हुन नसके पनि कथाको विकासक्रममा ऊ प्रखर रूपमा मुखरित भएको छ। परमानन्द सरले ज्ञानुलाई पहिले अपमान गरेका कारण ज्ञानु सक्षम भएपछि प्रतिरोध गर्न सक्ने हैसियतमा पुगेको छ। अहिले परमानन्द सरले भनेका कुरा यथार्थ भए पनि ज्ञानु चुपचाप सुनेर मात्र बसेको छैन।

सीमान्तकृत ज्ञानुले प्रभुत्वशाली परमानन्द सरको अगाडि सुरुसुरुमा ठाडै प्रतिरोध गर्न सकेको छैन। यसको मुख्य कारण ज्ञानुको परिवार आर्थिक सीमान्तमा रहेको छ। आर्थिक रूपमा ज्ञानु आत्मनिर्भर बन्न नसकेको कारण सुरुसुरुका अवस्थामा उसको आवाज मलिन रहेको छ। ज्ञानुको आवाज प्रखर रूपमा व्यक्त हुन सकेको छैन तर कालान्तरमा आएर ज्ञानुमा प्रतिरोधी आवाज सशक्त रूपमा व्यक्त भएको छ। आफू बदलिएको कुरा परमानन्द सरले गरेपछि सीमान्तकृत ज्ञानुमा प्रखर रूपमा प्रतिरोधी चेतना विकसित भएको छ। सीमान्तकृत ज्ञानुले परमानन्द सरलाई मेरो खुट्टा उस्तै छ र खुट्टो हेर्ने सरका आँखा पनि उस्तै होलान् भनेर कठोर व्यङ्ग्य गरेको प्रसङ्गबाट यो कुरा पुष्टि भएको छ। यसरी अपाङ्ग समुदायलाई सपाङ्गहरूले शोषण, दमन, अन्याय र अत्याचार गरिरहेको र त्यसका विरुद्ध प्रतिरोध र विद्रोह पनि बढ्दै गएको वर्तमान सन्दर्भलाई पनि यस कथाले सङ्केत गरेको छ।

४.४ कुन्साङ काकाका कथा भाग-२ कथासङ्ग्रहका कथामा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना

खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको *कुन्साङ काकाका कथा भाग-२* (२०७०) कथासङ्ग्रहमा जम्मा बाइसओटा कथा समावेश भएका छन्। ती कथाहरूमध्ये यस शोधको विश्लेषणका लागि जम्मा तीनओटा कथालाई मात्र छनोट गरिएको छ। यसरी छनोट भएका तीनओटा कथामा प्रस्तुत भएका सीमान्त पात्रहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको अध्ययन तलका विभिन्न उपशीर्षकहरूमा गरिएको छ।

४.४.१ 'निकाला' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना

'निकाला' कथा नेपालको पूर्वी तराई परिवेशमा बस्ने निम्नवर्गीय परिवारको अत्यन्तै दयनीय अवस्थालाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको हो। प्रस्तुत कथामा सीमान्तकृत पात्र गोरे, उसकी श्रीमती र गोरेको भाइ किस्नेमा प्रतिरोधी चेतना विकसित भए पनि प्रभुत्वशाली वर्गसमक्ष आफ्ना आवाजलाई सशक्त र प्रभावकारी रूपमा उनीहरूले व्यक्त गर्न नसकेको कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ। प्रभुत्वशाली साहुको उत्पीडनमा परी सीमान्तकृत गोरेके परिवारले आर्थिक अभाव भेल्निरहेको छ। गोरेले सस्तो ज्यालामा साहुको घर बनाउन ठेक्का लिए पनि तोकिएको ज्याला दिनलाई साहुले नाइँनास्ति गरिरहेको अवस्था छ।

साहुलाई सस्तो, राम्रो र छिटो घर चाहिएकाले इमानदार र सोभो गोरे मगरलाई उसले रोजेको छ । गोरेको आर्थिक अवस्था कमजोर भएको कारण ऊ सस्तो ज्यालामा पनि सामन्ती साहुको काम गर्न सहमत भएको देखिन्छ । आर्थिक उत्पीडनका माध्यमबाट सीमान्तमा पारिएको कुरालाई गोरेका परिवारले राम्रोसँग बोध गरे पनि परिवारका सबैले प्रभुत्वशाली वर्गका अगाडि प्रखर रूपमा प्रतिरोध गर्न नसकेको सन्दर्भलाई पाठमा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

अब भने गोरेलाई साँच्चै नै जड चलेर आयो -‘खोटो पाथी, खोटो गज, खोटो मिटर र खोटो तराजु खेलाउँदा खेलाउँदा खोटा भइसकेको आँखा गणपतिले सद्दे कुरालाई कसरी सद्दे देखोस् ? फेरि जुन कुरामा आफ्नो ल्याकत पुग्दैन, उही कुरामा जान्ने भएर जिद्दी किन गर्नु ?’ गोरे सुनेको नसुन्थै गर्दै मस्तसँग विँडीको धुवाँ उडाउँदै जहाँको तहाँ बसिरह्यो । (पृ. ७)

गोरे मगरले साहुको घरको गात्रो लगाउँदै गर्दा साहु छाता ओढेर एकटकले नियाल्दै उभिरहेको हुन्छ । इमानदार गोरेले जति नै राम्रो काम गर्दा पनि साहुको चित्त बुझेको हुँदैन । कतिखेर गोरेले काम गरेको खोट देखाउँला र गाली गर्न पाउँला भन्दै साहु कुरेर बसेको हुन्छ । यत्तिकैमा साहुले इट्टा बाङ्गो भयो फेरि नाप्नुपर्छ भनेर गोरेलाई भनेपछि उसलाई रिस उठेर आउँछ । त्यसपछि खोटो मानापाथि, खोटो तराजु चलाएर गाउँको गरिबहरूलाई ठग्ने बानी परिसकेको साहुको आँखा पनि बाङ्गै रहेछ भनेर गोरेले मनमनै भन्छ । गणपति साहु शोषक भएकाले उसले दुनियाँलाई ठगेर आफू त्यो ठाउँमा पुगेको हो भन्ने कुरा गोरेले मनमनै भनेको उक्त सन्दर्भबाट गोरेमा मानसिक रूपमा प्रतिरोधी चेतना विकसित भएको कुराको पुष्टि हुन्छ ।

यसरी सीमान्तकृत गोरेले प्रभुत्वशाली गणपति साहुको अगाडि खुलेर प्रतिवाद गर्न सकेको छैन । उसले मौनताको संस्कृतिलाई भने तोडेको देखिन्छ । साहु शोषक हो, सामन्ती हो, उसले दुनियाँलाई शोषण गरेर आफू त्यो ठाउँमा पुगेको हो भन्ने कुरालाई गोरेले राम्रोसँग बोध गरेको छ । उक्त कुरा गोरेको मानसिक चेतनामा विकसित भएको छ तर उसले ठाउँ साहुलाई भन्न सकेको छैन । त्यसैले गोरे अभै सीमान्त वर्गमै रहेको कुरा पुष्टि भएको छ ।

सम्भ्रान्त वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई जति सक्दो किनारामै राखिराख्न हरप्रयास गरिरहन्छ। सम्भ्रान्त वर्गले निम्नवर्गलाई शोषण गरेर मात्र उनीहरूको प्रतिष्ठा बढ्न सम्भव देख्छ। सम्भ्रान्त वर्गले आफू माथि पुग्नका लागि निमुखा वर्गलाई भन्याड बनाइरहेको हुन्छ। यस्तो किसिमको प्रक्रियाबाट आफूहरू उत्पीडनमा पारिएको वास्तविकतालाई सीमान्त वर्गले बोध गर्दागर्दै पनि उनीहरूले त्यसको विरुद्धमा केही कदम चाल्न सक्दैनन्। उनीहरू यो हैसियतमा पुगिसकेका पनि हुँदैनन्। सीमान्त समुदायलाई आफ्नो जीवन निर्वाहका लागि सम्भ्रान्त वर्गसँग आत्मनिर्भर हुनुपर्ने बाध्यता हुन्छ। सीमान्तकृतहरू कहिलेसम्म आत्मनिर्भर हुने हो भन्ने कुराको यकिनसम्म पनि उनीहरूमा हुँदैन। यसरी अन्योलतामा श्रम गरिरहनुको विकल्प अरू केही पनि उनीहरूमा हुँदैन। जबसम्म सीमान्तकृत वर्गको आर्थिक अवस्था निम्न स्तरको रहन्छ, तबसम्म उनीहरूले त्यस्तै किसिमको उत्पीडन नै भेलिरहनुपर्ने हुन्छ। यस सम्बन्धमा निम्नलिखित दृष्टान्त प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ :

निकै पर पुगेपछि फर्केर आफूले बनाएको घर हेर्दै गोरेले आफ्नो अजम्मरी सपना लुकाइराखेको अन्तरलाई सोध्यो -'गोरे ! जिन्दगीको यो जात्रा कहिलेसम्म यसरी चल्ने हो।' (पृ. १२)

गोरेले साहुको घर बनाइसकेपछि पनि उसले साहुसँग बाँकी केही रकम ज्याला लिनुपर्ने हुन्छ। गोरे एकदिन उक्त बाँकी रहेको ज्याला लिन भनेर साहुकहाँ पुग्छ तर उसलाई साहुले ज्याला दिनुको सट्टा तथानाम गाली गर्दै मुट्याएर पठाइदिन्छ। त्यसपछि गोरे निराश हुन पुग्छ। उसले दिक्क मान्छ र यो जिन्दगीको जात्रा कहिलेसम्म चल्ने हो भनेर लामो सास फेर्दै सुस्केरा हाल्छ। अर्काको भरमा कहिलेसम्म यो जिन्दगी चल्ने हो भनेर गोरेले आफ्नो अर्न्तमनसँग प्रश्न गर्छ। बल्ल इमानदार गोरेले आफ्नो वास्तविकता, आफ्नो निरीहपनलाई राम्रोसँग बोध गर्न पुग्छ। ऊ आफू हैरानी भएको महसुस गर्छ तर गोरेले यसका विरुद्धमा साहुसँग प्रतिवाद गर्न असमर्थ हुन्छ। प्रभुत्वशाली वर्ग साहुको अगाडि गोरे पराजित भएर अपमानका साथ लुरुलुरु आफ्नो अनिश्चित गन्तव्यतिर लाग्छ।

यसरी सीमान्तकृत गोरेलाई आफूले श्रम गरेबापत ज्याला माग्न जाँदा साहुले उल्टो अपमान गरेर पठाएपछि बल्ल उसको मन झल्याँस्स हुन्छ। गोरेको चेतना खुल्छ। यसरी कहिलेसम्म चल्छ होला जात्रामय जिन्दगी भनेर उसले सुस्केरा हाल्छ। यसरी आफ्नो जिन्दगीलाई सीमान्तकृत गोरे मगरले जात्रासँग तुलना गरेको प्रसङ्गलाई माथि दिइएको

नमुनामा व्यक्त गरिएको छ। गोरेले आफ्नै श्रमको ज्याला माग्न जाँदा साहुवाट उल्टो अपमान सहनुपरेको यथार्थलाई पनि प्रस्तुत उद्धरणमा व्यक्त गरिएको छ। गोरेले काम गरेको ज्याला साहुसँग माग्न जाँदा साहुले पैसा दिनाका सट्टा उसलाई अपमान गरेर पठाउँदा पनि गोरेले ठाडै साहुसँग प्रतिरोध गर्न सक्दैन बरु ऊ अपमान सहेर लुरुलुरु आफ्नो बाटो लाग्न विवश भएको सन्दर्भवाट गोरे अभै पनि सीमान्तकृत वर्गमै परेको यथार्थतालाई माथि दिइएको पात्रहरूका अभिव्यक्तिले पुष्टि गरेको छ। तापनि उसमा मानसिक रूपमा आफ्नो अवस्थाप्रतिको चेतना थोरै भए पनि बोध भएको देखिन्छ।

४.४.२ 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना

'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' कथामा जातीय सीमान्तमा पारिएको निम्नवर्गीय दलितहरूको अवस्थालाई विषयवस्तु बनाइएको छ। समाज र संस्कृतिमा आएको परिवर्तनसँगै सामन्तवादीद्वारा सिर्जित जाति व्यवस्थामा केही लचकता आएको देखिन्छ। मानिसका सोच र व्यवहारहरूमा क्रमशः परिवर्तन आएको छ। आज एक्काइसौं शताब्दीमा आएर दलितलाई हेर्ने दृष्टिकोण केही हदसम्म परिवर्तन भएको देखिन्छ। दलितहरू स्वयम्मा पनि यो परिवर्तन देखिन थालेको छ। दलितहरूले विगतका दिनहरूमा कठोर उत्पीडनहरू भोग्न बाध्य भए पनि आज आएर उक्त उत्पीडनप्रति उनीहरू सशक्त प्रतिरोध गर्न सक्ने भएका छन्। हेपिनु, उत्पीडित हुनु हुँदैन भन्ने किसिमको जागरण उनीहरूमा पनि आउन थालेको देखिन्छ। दलितहरू पनि समाजमा गैरदलितहरूबराबर हक, अधिकार खोज्न सक्ने भइसकेका छन्। कानुनी पक्षबाट पनि उनीहरू सशक्त हुँदै आएका छन्। उनीहरूमा पनि आत्मविश्वास बढ्दै गएको देखिन्छ। आफूहरूप्रति भएको अन्याय र उत्पीडनलाई सहेर नबस्ने र त्यसका विरुद्ध एकजुट भएर प्रतिरोध गर्ने हैसियतमा आज दलितहरू देखिन्छन्। यो उनीहरूको अवस्थालाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“अ....सङ्ग्रामेको बाबु अधि सन्यो, “बड, हाम्रा छोरालाई चाइने ड्याक्न पाइने ? बड.....। पिथी माताको कोखबाट भरेको पानी खाँदैमा त्यसरी मुक्क्याउन पाइने ? एउटाले हात नछाडे अर्काले त्यसै लात छाड्छ , बड.....।” (पृ. ७२)

सीमान्तकृत सङ्ग्रामबहादुर सार्की स्कूल भर्ना गरेपछि चिसो भुईँमा बसेर पढ्ने उसको दैनिकी सुरु हुन्छ। सङ्ग्रामबहादुर सार्कीले अधीनस्थ भई धेरै समयसम्म उत्पीडन

सहन बाध्य भए पनि अहिले आएर उसमा सशक्त रूपमा प्रतिरोधी चेतना विकसित भएको छ । समय बित्दै जाने क्रममा एकदिन स्कुलबाट फर्कँदै गर्दा सङ्ग्रामबहादुर सार्कीले धाराको टुटीमा मुख जोडेर पानी खान्छ । सधैं अलगगै बसेर पानी थापेर खाने सङ्ग्रामबहादुर सार्कीले आज मुखै जोडेर पानी खाएको देखेपछि कमलकृष्णलाई रिस उठ्छ । धारा बिटुलियो भन्ने निहुँ बनाएर मुखियाको छोरा कमलकृष्णले सङ्ग्रामबहादुर सार्कीलाई भापड हान्छ । सङ्ग्रामबहादुर सार्कीले आफूमाथि अन्याय भएको महसुस गर्छ । त्यसैकारण सङ्ग्रामबहादुर सार्कीले प्रतिरोध गर्ने हिम्मत कस्छ । घटना घटेको केही दिनपछि सङ्ग्रामबहादुर सार्कीले पनि कमलकृष्णलाई पछाडिबाट लात्तले हानेर लडाइदिन्छ । यही घटनालाई विषयवस्तु बनाएर मुखियाले सबै गाउँलेलाई भेला गराई स्कुलको प्राङ्गणमा कचहरी बसाउँछ । उक्त कचहरीमा शिक्षक शान्तकुमार राईले दुवै जनालाई मिलाउनुपर्छ भन्ने कुरा राख्दा पानी अचल जातले हाम्रो छोरालाई हान्न पाइँदैन, त्यसैकारण आफूहरू कुनै पनि हालतमा मिल्न नसकिने मुखियाले तर्क गर्छ । मुखियाको यस्तो किसिमको तर्क सुनेपछि सङ्ग्रामबहादुर सार्कीको बाबुलाई रिस उठेर आउँछ । सङ्ग्रामबहादुर सार्कीको बाबुले पनि आफ्नो छोरालाई सार्वजनिक धाराको पानी खाँदैमा कुट्न नपाइने तर्क गर्नुका साथै कमलकृष्णले हात छोडेपछि सङ्ग्रामबहादुर सार्कीले पनि हात छोड्न बाध्य हुनुपरेको यथार्थ व्यक्त गर्छ । त्यसैकारण दलितहरूप्रति भएको उत्पीडनका विरुद्धमा आफूहरूले पनि नछोड्ने अभिव्यक्ति सङ्ग्रामबहादुर सार्कीका बाबुले दिएको छ । आफ्नो छोराको कुनै पनि गल्ती नगरेको र उसमाथि भएको अन्यायको प्रतिकार सही तरिकाले गरेको हो भन्ने किसिमको सङ्ग्रामबहादुर सार्कीको बाबुले व्यक्त गरेको सन्दर्भलाई माथि दिइएको उदाहरणले पुष्टि गरेको छ । सङ्ग्रामबहादुर सार्कीले विगतका दिनहरूमा कठोर किसिमका उत्पीडनहरू सहे पनि ऊ अहिले आएर सशक्त प्रतिरोध गर्न सक्ने अवस्थामा पुगेको छ । प्रभुत्वशाली कमल भन्ने साथीले गरेको उत्पीडनप्रति सङ्ग्रामबहादुर सार्कीले गरेको सशक्त प्रतिरोधले यो कुरालाई पुष्टि गरेको छ । दलितहरूले पनि सार्वजनिक धारामा पानी पिउन पाउनुपर्छ त्यसैले आफ्नो छोराको यसमा केही गल्ती नभएको बुझाइ सङ्ग्रामबहादुर सार्कीका बाबुको रहेको छ । यसरी सीमान्तकृत सङ्ग्रामबहादुर सार्की र उसका बाबुमा प्रतिरोधी चेतना प्रखर रूपमा रहेको कुरालाई पनि माथि दिइएको नमुनाले पुष्टि गरेको छ ।

समयको परिवर्तनसँगै समाजमा साँस्कृतिक गतिविधिहरू पनि परिवर्तन हुँदै आएका छन् । दलितहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा सकारात्मक परिवर्तन आएको देखिन्छ । सनातन

कालदेखि दलितहरूले कठोर उत्पीडन भोग्दै आए पनि अहिले आएर उनीहरूको स्थिति सुधारोन्मुख देखिन्छ। दलितहरूमाथि भएको उत्पीडनप्रति उनीहरू सशक्त ढङ्गले प्रतिरोध गर्न थालिसकेका छन्। आफूहरूप्रति भएको अन्याय नसहने र आफ्नो हक अधिकारका लागि निरन्तर लडिरहनुपर्छ भन्ने किसिमको दलितहरूमा जागरण आएको पाइन्छ। दलितहरूले पनि उच्च शिक्षादेखि लिएर हरेक क्षेत्रमा निरन्तर सहभागिता बढाउँदै लगेको देखिन्छ। यसले उनीहरूको एकातिर आत्मबल बढाएको देखिन्छ भने अर्कोतिर आर्थिक रूपमा पनि उनीहरू आत्मनिर्भर बन्दै गएका छन्। त्यसैले दलितहरूलाई हेर्ने धारणा नै आज आएर परिवर्तन भएको छ। दलितहरू पनि हरेक क्षेत्रमा सशक्त हुँदै आएका छन्। उनीहरूको क्रमशः पहुँच बढ्दै गएको छ। अब उनीहरूले उत्पीडन सहेर बस्दैनन्। हरेक उत्पीडनका विरुद्धमा दलितहरू खरो प्रतिरोध गर्न सफल भएका छन्। विगतमा जस्तो दलितहरूले अधीनस्थ भएर चुपचाप सहेर बस्ने स्थितिको अन्त्य भएको छ। यो उनीहरूको स्थितिलाई कथामा यसरी लेखिएको छ :

“बड,” राई सरको छेउमा उभिएर सङ्ग्रामेका बाबुले धमासको जवाफ धमासमै दियो, “म पनि सक्छु आगो लाउन। खाँबा ठड्याउने म, बलो हाल्ने म, बेन्चीधरी बनाउने म, मेरै छोराले बेन्चीमा बस्न नपाउने ?” राता आँखाले मुखियाका भन् राता आँखा ताकेर उसले सोध्यो, “के कुकुरको छाउरो हो मेरो छोरो ?” (पृ. ७२)

शिक्षक शान्तकुमार राईको सल्लाहअनुसार सङ्ग्रामबहादुर सार्कीलाई उसका बाबुले स्कुलमा भर्ना गरिदिन्छ। सङ्ग्रामबहादुर सार्कीलाई स्कुलमा कक्षाका साथीहरूसँग बस्न प्रतिबन्ध लगाइन्छ। कक्षाका अरू विद्यार्थीहरू बेन्चमा मस्त गरी बसिरहेका तर सङ्ग्रामबहादुर सार्की भने भिजेको बोरा बिछ्याएर भुईँमा बसिरहेको देखेपछि मनकारी शिक्षक शान्तकुमार राईले चित्त दुखाउँछ। सङ्ग्रामबहादुर सार्कीलाई पनि विद्यार्थीहरूको छेउमा बसाउनलाई भनेर शिक्षकले कमल भन्ने विद्यार्थीलाई छेउ खाली गर्न आग्रह गर्दा कमलले भोकिँदै कक्षा छोडेर घर गइदिन्छ। यसै विषयलाई लिएर कमलकृष्णको बाबु मुखियाले स्कुलमा ठुलो कचहरी बसाउँछ। उक्त कचहरीमा मुखियाले गाई र सुँगुर कुनै दुनियाँमा सँगै बस्न नसक्ने कारण स्कुलमा कि आफ्नो छोरा हुँदैन कि गन्देको छोरा हुँदैन भनेर सबैलाई हर्काछ। मुखियाले सार्कीका सन्तानलाई उक्त स्कुलमा पठाउन दिए आफूले स्कुलमा आगो लगाउने धम्कीसमेत दिन्छ। मुखियाले दिएको यस्तो किसिमको धम्की सुनेर

सङ्ग्रामबहादुर सार्कीका बाबुले पनि धम्कीकै भाषामा प्रतिउत्तर दिन्छ । स्कुलको सबै भौतिक संरचना बनाउने आफू तर आज आफ्नै छोरोले यो स्कुलमा पढ्न कसरी नपाउने भन्ने किसिमको प्रतिप्रश्न पनि उसले मुखियालाई गरेको छ । साथै आफ्नो छोरोलाई कुकुरको छाउरो भनेकोमा सङ्ग्रामबहादुर सार्कीका बाबुले आक्रोश पनि पोखेको छ ।

सीमान्तकृत सङ्ग्रामबहादुर सार्की र उसका बाबुले सुरुका अवस्थाहरूमा खरो प्रतिवाद गर्न सकेका छैनन् । उनीहरूले धेरै उत्पीडनहरू सहँदै आएका छन् । उनीहरू वाचाल हुन सकेका छैनन् । उनीहरूको आवाज मलिन छ । यसको मुख्य कारण शताब्दीयौँदेखि सामाजिक उत्पीडनका माध्यमबाट दलितहरूलाई जातीय सीमान्तमा पारिनु हो । त्यसैकारण उनीहरूमा मानसिक रूपमा प्रतिरोधी चेतना रहे पनि उनीहरूले प्रखर रूपमा व्यक्त गर्न सकेको देखिँदैन तर पछिल्लो समयमा आएर भने सङ्ग्रामबहादुर र उसका बाबुमा प्रतिरोधी आवाज सशक्त रूपमा मुखरित भएको छ । उनीहरू वाचाल छन् । प्रभुत्वशाली मुखियाले आफूहरूप्रति गरेको उत्पीडनका विरुद्धमा सङ्ग्रामबहादुर सार्की र उसका बाबुले प्रखर रूपमा प्रतिरोधी आवाज व्यक्त गरेका छन् । मुखियाप्रति व्यक्त गरेका उनीहरूका सशक्त प्रतिरोधी आवाजहरूले यस सन्दर्भलाई पुष्टि गरेको छ ।

यसरी दलित समुदायलाई गैरदलित समुदायले जातीय उत्पीडन गरिरहेको साथै उक्त उत्पीडनका विरुद्धमा दलित र गैरदलित समुदायभित्रैबाट पनि प्रखर रूपमा प्रतिरोधी आवाज र विद्रोहहरू बढ्दै गइरहेको वर्तमान नेपाली सन्दर्भलाई पनि यस कथाले सङ्केत गरेको छ ।

४.४.३ 'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' कथामा आवाज र प्रतिरोध चेतना

'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' कथा दशवर्षे जनयुद्धमा निम्नवर्गले भोगेका उत्पीडनलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको हो । यस कथामा सीमान्तकृत पात्रका रूपमा शकुन्तला र आनन्दरामलाई प्रतिनिधित्व गराइएको छ । उक्त सीमान्तकृत पात्रहरूमध्ये आनन्दराममा केही प्रतिरोधी चेतना व्यक्त भएको छ भने शकुन्तलामा चाहिँ मानसिक रूपमा प्रतिरोधी चेतना विकसित भए पनि उनले प्रभुत्वशाली वर्गका अगाडि सशक्त रूपमा प्रतिरोधी आवाज व्यक्त गर्न सकेकी छैन ।

शताब्दीयौदेखि केन्द्रले किनारीकृत समुदायलाई विभिन्न किसिमका उत्पीडनहरू गरिरहेको देखिन्छ। उत्पीडनको क्रम आदिकालदेखि अहिलेसम्म कुनै न कुनै प्रक्रियाबाट चलि नै रहेको छ। कतिपय किनारीकृत वर्गले आफूहरू उत्पीडनमा पारिएको यथार्थलाई बोध गरेका हुँदैनन् भने कतिपयले राम्रोसँग बोध गरे पनि उनीहरू केन्द्रका अगाडि खुलेर प्रतिरोध गर्न सक्ने स्थितिमा पुगेका हुँदैनन्। एकाध किनारीकृत वर्गले सामान्य प्रतिरोधी आवाज व्यक्त गरे पनि केन्द्रमा बस्नेहरूले उक्त आवाजलाई मान्यता दिएका हुँदैनन्। केन्द्रमा बस्ने समुदायले किनारामा बस्नेहरूको आवाजलाई बेवास्ता गरिरहेका हुन्छन्। त्यसैकारण किनारीकृत आवाजले विमर्शका लागि उपयुक्त वातावरण पाएको हुँदैन। त्यसैले उक्त किनारीकृत आवाज केन्द्रमा नपुगी परिधिमा विलीन भइरहेको हुन्छ। यस प्रक्रियाबाट केन्द्रले किनारामाथि आफ्नो वर्चस्व कायम राख्न लगातार सफल भइरहेको हुन्छ। किनारीकृतहरूको अवस्था निम्न स्तरमा रहेसम्म केन्द्रबाट भएका उत्पीडनहरू उनीहरूले भोगिरहनुपर्दछ। किनारीकृतहरूले आफूहरूमाथि भएको उत्पीडनप्रति खुलेर प्रतिरोधी आवाजहरू व्यक्त गर्न नसकेसम्म केन्द्रले आफ्नो अनुकूलका भाष्यहरू निर्माण गरेर किनारीकृत वर्गलाई किनारामै राखिराख्न हर प्रकारले प्रयास गरिरहन्छ। त्यसकारण जबसम्म समाजमा शासक र शासित, पहुँचवाला र पहुँचविहीन, केन्द्र र किनाराको अवधारणा रहिरहन्छ, तबसम्म समाजमा अन्याय, उत्पीडन जस्ता घटनाहरू किनारीकृत वर्गले सहनुपर्ने बाध्यात्मक परिस्थितिको सिर्जना भइरहन्छ। यस सन्दर्भलाई पाठमा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

तर्कना गर्दागर्दै शकुन्तलाका पाइला अनायास माइती गाउँतिर चल थालिहाले। रित्तो पेरुङ्गोजस्तै रित्तो मन लिएर शकुन्तला सुस्तसुस्त हिँडिरहेकी छे। कुराउनी जोरजाम गर्न उसले लामिछाने बज्यैको कत्रो तरकारीबारी खनिदिनुपरेको थियो ! थोरै होइन, एक बिहान र एक दिन पूरै। लामिछाने मुखिनीकहाँबाट दुध ल्याएर कुराउनी पकाउन थालेपछि तीनोटै लालाबालाले कुराउनी खान कत्रो हत्ते गरेका थिए ! मुटु गाठो पारेर, बालखका आँत मारेर पेरुङ्गामा हालेको कुराउनी !

असत्ती बजिया ! कालले गाँज्नु नसकेको असत्ती बजिया ! (पृ. १८३)

सीमान्तकृत शकुन्तलाको आफ्नो लोग्ने खरिदार आनन्दरामलाई बैङ्क लुटेको भुटो आरोप लागेपछि जङ्गल पसेको उतै बेपत्ता हुन्छ। लोग्ने बेपत्ता भएपछि बालबच्चालाई

पालनपोषण गर्ने जिम्मा निम्छरो शकुन्तलाको काँधमा आइपर्थे । एकदिन शकुन्तलाले आमालाई भेट्न भनेर माइतीघर जाने निश्चय गर्छे । शकुन्तलाले लामिछाने मुखनीको बारी खनिदिएर जोहो गरेको दुधले कुराउनी बनाएकी हुन्छे । त्यही कुराउनी बोकेर माइत जाँदै गर्दा बाटामा पुलिसले रोकेर उसको पोको चेकजाँच गर्न थाल्छ । पोकामा कतै बमसम त छैन भन्दै पुलिसले उसको पोको उन्ठाले घोचेर लथालिङ्ग बनाइदिन्छ । शकुन्तलाले आफ्नो पोकामा भुम्माभाम्रा लुगा मात्र भएको कुरा गर्दा पनि पुलिसले उसको कुरालाई चरम बेवास्ता गर्छ । शकुन्तलाको पोकामा कुराउनी हालेको पेरुङ्गो पुलिसले भेटेपछि मुख मिठ्याउदै उसले कुराउनी खान खोज्छ । शकुन्तलाले बुढी आमालाई भनेर बोकेको कुराउनी नखान आग्रह गर्दा पुलिसले वास्तै नगरी सबै कुराउनी खाइदिन्छ । दुःख गरेर आफ्नो बालबच्चालाई पनि नदिई बोकेको कुराउनी रित्तिएपछि शकुन्तलाको मन छियाछिया हुन्छ । आफूले बोकेको कुराउनी पुलिसले खाइदिएपछि अब खाली हात कसरी आमालाई भेट्ने होला भन्ने ठुलो चिन्ता शकुन्तलालाई पर्छ । उसले त्यो कुराउनी जोहो गर्नलाई लामिछाने बज्यैको कति धेरै खेत खनिदिनुपरेको थियो भन्ने कुरा सम्झन्छे । यसरी आफ्ना ससाना बालबच्चालाई पनि खान नदिएर बुढी आमाका लागि भनेर लगिदिएको कुराउनी हवलदार पुलिसले खाइदिएपछि केही नलागेर शकुन्तलाले पुलिसलाई कालले मर्न नसकेको असत्ती बजिया भनेर सराफ्छे ।

सीमान्तकृत शकुन्तलाले आफ्नी आमाका लागि भनेर बोकेको कुराउनी पुलिसले खान खोज्दा उसले बुढी आमाका लागि बोकेको हो भनेर अनुनय, विनय गर्छे तर उसले सिधै प्रभुत्वशाली पुलिससँग प्रतिवाद गर्न सक्दिन । पुलिसले आफूमाथि अन्याय गरेको हो भन्ने कुरा उसले राम्रोसँग बुझेकी हुन्छे । उसमा मानसिक रूपमा प्रतिरोधी चेतना विकसित भएको देखिए पनि प्रभुत्वशाली वर्गका अगाडि वाचाल ऊ हुन सकेकी छैन । पुलिसले सुनेको बेला उक्त कुरा शकुन्तलाले भन्न सकेकी छैन । आफूलाई अन्याय भइरहेको बेला ऊ चुपचाप सहेर बसेकी छे । पछि मात्र उसले पछाडिबाट पुलिसलाई सरापेकी छे, जुन सराप पुलिसले सुन्न सकेको छैन । सीमान्तकृत पात्र शकुन्तलाले मौनताको संस्कृतिलाई भने तोडेर आएकी छे तर प्रभुत्वशाली वर्गका अगाडि भने ऊ वाचाल हुन सकेकी छैन ।

गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकका मतअनुसार सीमान्तकृत वर्गले आफ्नो हक, अधिकारका कुराहरू सम्भ्रान्त वर्ग वा शक्तिमा रहेको व्यक्ति वा राज्यसत्ताको अगाडि बोल्न सक्दैन ।

यदि सीमान्तकृतहरू बोलिहाले पनि उनीहरूको आवाज समाजको मूलधारमा पुग्न गाह्रो हुन्छ भनेभैँ शकुन्तलाले पनि मूलधारमा बस्ने पुलिस हवलदारको अगाडि प्रतिरोध गर्न सकेकी छैन । कुराउनी पुलिसले खाइरहँदा आफ्नो मनलाई छियाछिया पाउँ टुलुटुलु हेर्न ऊ विवश भएकी छे । शकुन्तलाले पुलिसलाई पछ्याडिबाट सरापे पनि प्रत्यक्ष प्रतिरोध गर्न भने सकेकी छैन । पुलिसले शकुन्तलाको आवाजलाई सुनेको छैन । पुलिसले नसुनेको बेला उसले सरापेकी छे । सीमान्तकृत शकुन्तलाको आवाज राज्यको मूलधारमा पुग्न नसकेको प्रसङ्गलाई माथि दिइएको उदाहरणले पुष्टि गरेको छ ।

यसरी शकुन्तलाले प्रभुत्वशाली वर्गका अगाडि खरो प्रतिरोध गर्न नसके पनि उसले मौनताको संस्कृतिलाई भने तोडेको छे । आफूहरू मूलधारबाट किनारीकृत भएको वास्तविकतालाई उसले राम्रोसँग बोध गरेकी छे । प्रतिरोधी चेतना उसको मनमा बीजारोपण भए पनि प्रभुत्वशाली वर्गका अगाडि प्रखर रूपमा भने उसले राख्न सकेकी छैन । त्यसैले उसमा प्रतिरोधी चेतना मुखरित हुन नसकेको कुरा पनि प्रस्तुत नमुनाले पुष्टि गरेको छ । गायत्री चक्रवर्तीले सीमान्तकृत बोल्न सक्दैनन् भनेभैँ शकुन्तलाले आफ्नो कुरा प्रखर रूपमा प्रभुत्वशाली वर्गका अगाडि राख्न नसकेको कारण ऊ अभैँ पनि सीमान्तकृत वर्गमै रहेको यथार्थलाई माथि दिइएको दृष्टान्तले पुष्टि गरेको छ ।

समाजमा जहिलेदेखि केन्द्र र परिधिको अवधारण बन्थो त्यही समयदेखि नै केन्द्रले किनारीकृत वर्गलाई उत्पीडन गर्दै आएको छ । सत्ता, शक्ति, वर्चस्व र आधिपत्यको आँड लिएर केन्द्रले किनारालाई कहिल्यै आफूसमान हुन दिँदैन । परपरै पन्साएर किनारामाथि आफ्नो वर्चस्व कायम राखिराख्न हरप्रयास गरिरहन्छ । केन्द्रले किनारालाई हरेक कुरामा वञ्चित राखेरै आफू मूलधारमा रहिरहन्छ । केन्द्रले किनाराविना आफ्नो अस्तित्व छैन भन्ने सत्यतालाई हेक्का राखेको हुँदैन । केन्द्रले किनारीकृत वर्गप्रति गरेको उत्पीडनका विरुद्धमा एकनासले प्रतिरोधी चेतना व्यक्त भएको पाइँदैन । कोही किनारीकृतहरूले प्रखर रूपमा प्रतिरोधी चेतना व्यक्त गर्न सक्छन् भने कसैले पटकै व्यक्त गर्न सक्दैनन् । प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई जसरी हुन्छ शक्ति र बलको प्रयोग गरेर पनि आफ्नो अनुकूल प्रयोग गरी नै रहेको हुन्छ । उत्पीडन सहने प्रक्रियामा अभ्यस्त भइसकेका किनारीकृतहरू प्रतिरोध चेतना व्यक्त गर्न सक्ने अवस्थामा पुगेका हुँदैनन् । किनारीकृतहरूले प्रतिरोधी आवाज व्यक्त गर्न बाध्य भए तापनि उनीहरूको मलिन आवाजलाई केन्द्रले मान्यता दिएको

हुँदैन । क्रमिक रूपमा सीमान्तवर्गले उत्पीडन भेलिरहँदा कट्टर भइसकेपछि प्रतिरोधी आवाजहरू उनीहरूका अन्तरङ्गमा विकसित हुँदै जान्छ । मानसिक रूपमा सशक्त बन्दै गएपछि उनीहरू पनि विस्तारै वाचाल बन्दै जान्छन् । फलस्वरूप लरखराउँदै, डराउँदै भए पनि सीमान्तकृतका प्रतिरोधी आवाजहरू फाट्टफुट्ट निस्कन थाल्छन् । प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई बोल्न बाध्य बनाइरहेको सन्दर्भलाई कथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

“ए.....” घुम्ने मेचमा फनक्क घुम्दै, नाकका पोराबाट हुड्कारको आगो ओकल्दै सिडिओले भन्यो, “भन्नोस्, ब्याङ्क लुट्ने डाँकाको नाइके त्यै तपाईंको जेठान हो, हैन त ?”

आनन्दरामले स्तब्ध हुँदै भन्यो, “मलाई थाहा छैन सर !”

“हुँ ! तपाईंलाई थाहा छैन ? मलाई थाहा छ । तपाईंको घरबाट हुड्गा हाने पुग्ने ठाउँमा ब्याङ्क छ । ब्याङ्कमा डाँका लाग्यो । सरकारको नुन खा’को मान्छे तपाईं । हुँ !”

तत्काल थानामा खबर गर्नु पर्दैनथ्यो तपाईंले ?”

“मलाई क्यै था’पत्तो नै भएन सर !”

“तपाईंको जेठान डाँकाको सर्दार, कसरी था’पत्तो होस् तपाईंलाई ?”

“सर !” लरबराउँदो स्वरमा आनन्दरामले आफ्नो बचाउ पक्षमा विन्ती चढायो,

“बैङ्कबाट मेरो घरभन्दा त प्रहरी थाना नजिक छ नि सर । थानालाई किन था’ भएन ?” (पृ. १८५)

सातादिनअघि सदरमुकाममा कृषि विकास बैङ्कमा चोरी भएको हुन्छ । उक्त घटनामा खरिदार आनन्दरामका वैरीहरूले उसलाई भुटो अभियोग लगाउँछन् । बैङ्कमा डाँका लाग्यो भनेर आनन्दरामलाई प्रभुत्वशाली सिडियो लालबहादुर जैसीले अनुसन्धान गर्न थाल्छ । बैङ्क आनन्दरामको घरनजिकै भएको कारण यो सबै घटना ऊबाट भएको हो भन्ने भान सिडिओलाई परेको हुन्छ । बिनाप्रमाण सिडिओले आनन्दरामलाई आँखाको तारो बनाउँछ । सिडिओले बैङ्क लुट्ने चोरहरूको नाम बुझाउन आनन्दरामलाई खरो आदेश दिन्छ । साथै उसले बैङ्क लुट्ने अरू कोही नभएर उसैको जेठान हो भनेर आनन्दरामलाई किटानीका साथ भन्छ । सिडिओका यी सबै भुटा आरोपहरू सुनेपछि यो घटनासम्बन्धी आफूलाई केही पनि थाहा नभएको कुरा आनन्दरामले व्यक्त गर्छ । सिडिओले बैङ्कदेखि नजिक आफ्नो घर हुँदाहुँदै पनि आफूलाई कसरी थाहा नहुनु भन्दै उल्टो आनन्दरामलाई ठुलो स्वरले हकाउँछ । सरकारको नुन खाएको कर्मचारी भएर पनि यो घटनासम्बन्धी आनन्दरामले

थानालाई सूचना नदिएको भन्दै सिडिओले चर्को आक्रोश पोख्छ । आनन्दरामले यो घटनामा आफ्नो संलग्नता नभएको कुरा गर्दा पनि सिडिओले उसको कुरालाई बेवास्ता गर्छ । सिडिओले बिनाप्रमाण आनन्दरामलाई जबरजस्ती दोषी साबित गर्न खोज्छ । अति भएपछि आनन्दरामले पनि बैङ्कनजिक त मेरो घरभन्दा पुलिस थाना छ तर किन थाहा भएन थानालाई भन्दै सिडिओलाई प्रतिप्रश्न गर्छ ।

यसरी प्रभुत्वशाली सिडिओले सीमान्तकृत आनन्दरामलाई शक्तिको प्रयोग गरी जबरजस्ती दोषी बनाइरहेको सन्दर्भलाई माथि दिइएको पात्रहरूको अभिव्यक्तिले पुष्टि गरेको छ । सीमान्तकृत आनन्दरामले आफ्नो यस घटनामा केही संलग्नता नभएको कुरालाई पुष्टि गर्न खोज्दाखोज्दै अन्ततः ऊ हार्न बाध्य हुन्छ । प्रभुत्वशाली सिडिओको अगाडि सीमान्तकृत आनन्दरामको केही उपाय नलागेपछि उसले डराउँदै भए पनि प्रतिरोधी आवाज व्यक्त गरेको छ । यसरी आनन्दरामलाई बोल्नका निमित्त सिडिओबाट बाध्य बनाइएको छ । ऊ आफू निर्दोष हुँदाहुँदै पनि उसलाई जबरजस्ती दोषी साबित गर्न खोजिएको कुरा आनन्दरामलाई पटकै चित्त बुझेको छैन । त्यसैले बैङ्कमा चोरी भइरहँदा सुरक्षा दिने निकाय प्रहरी थानाले के हेरेर बस्यो भन्ने सत्य प्रश्नलाई उसले उठान गरेको छ । आनन्दरामले भनेको यो कुरा सत्य भए पनि उसले प्रभुत्वशाली वर्गका अगाडि सशक्त रूपले यही कुरालाई व्यक्त गर्न सकेको छैन । तर आनन्दरामले सत्य कुरालाई उठान गरेको कारण ऊ वाचाल देखिन्छ । ऊ मौन बसेको छैन । यसरी प्रस्तुत पाठमा सीमान्तकृत आनन्दरामले सुरुसुरुमा प्रतिरोधी आवाज व्यक्त गर्न सकेको छैन । पछिल्लो समयमा उसले मौनताको संस्कृतिलाई तोडेर आएको छ । आनन्दरामले आफ्नो मनमा लागेको सही कुरालाई प्रभुत्वशाली वर्गकै अगाडि प्रतिप्रश्न गरेर सत्य कुरालाई उठान गरेको सन्दर्भलाई पनि प्रस्तुत दृष्टान्तमा व्यक्त गरिएको छ ।

४.५ निष्कर्ष

प्रभुत्वशाली राज्यसत्ताले गरेको उत्पीडनका विरुद्धमा जागरूक भएर आफ्नो हक, अधिकार वा अवसरका लागि क्रियाशील भएर आवाज उठाउन सक्ने चेतना नै प्रतिरोध चेतना हो । खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका अध्ययन गरिएका बाह्रओटा कथाहरूमध्ये 'खरानीमुनिको आगो', 'सेतेको संसार', 'यो पनि जीवन', 'लासको मोल', 'बलबहादुरको विद्रोह' र 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' कथाहरूमा सीमान्त समुदायको प्रतिरोध चेतना उच्च छ ।

‘सङ्ग्रामबहादुर सार्की’ कथाको सीमान्त पात्र सङ्ग्रामबहादुर सार्कीमा तल्लो जातमाथि हुने छुवाछुतको विभेदपूर्ण व्यवहारप्रति प्रतिरोध चेतना उच्च रहेको छ । ‘सेतेको संसार’ कथाको सीमान्त पात्र सेतेमा प्रतिरोध चेतना उच्च भएकै कारण उसले कमारो बस्नबाट छुटकारा पाएको छ । ‘तमोर नदीको किनारै किनार’, ‘इन्साफको खोजीमा’, ‘नलेखिएको इतिहास’ कथामा प्रयुक्त सीमान्त पात्रहरूमा प्रतिरोध चेतना सामान्य रहेको छ । उनीहरूले प्रभुत्वशाली वर्गका अन्याय र अत्याचारका विरुद्धमा बोल्न खोजे पनि प्रभुत्वशाली वर्गले उनीहरूको आवाजलाई बेवास्ता गरेको छ । सम्भ्रान्त वर्गले विभिन्न बहानामा उनीहरूको आवाजलाई निस्तेज पारी आवाजविहीन अवस्थामा उनीहरू बाँच्न विवश भएका छन् । ‘इन्साफको खोजीमा’ कथाको ‘उनी’ द्वारा सम्बोधित महिला पात्रले आफ्नो श्रीमान् र परिवारले आफूमाथि गरेको उत्पीडनका विरुद्धमा प्रत्यक्ष रूपमा आवाज उठाउन नसके पनि उसले समाख्यातासमक्ष सहयोग मागेकी छे । प्रभुत्वशाली आफ्नो श्रीमान् र घर परिवारको व्यवहारलाई बाहिरबाट खरो प्रतिरोध गरेकी छे । यसै गरी ‘मनको उचाइ’, ‘निकाला’ र ‘कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो’ कथामा प्रयुक्त सीमान्तकृत पात्रहरूमा मौनताको संस्कृति रहेको पाइन्छ । यी कथाका पात्रहरूले प्रभुत्वशाली वर्गका अन्याय र शोषणका विरुद्ध आवाज उठाउन सकेका छैनन् । प्रभुत्वशाली वर्गको उत्पीडनलाई चुपचाप सहेर बस्न बाध्य भएका छन् ।

समग्रमा भन्नुपर्दा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथाहरूमा सीमान्त समुदायको प्रतिरोध चेतना सशक्त रहेको छ । उनका धेरैजसो कथाहरूमा सीमान्त समुदायको प्रतिरोध चेतना उच्च रहेको छ भने केही कथामा सीमान्त पात्रको प्रतिरोध चेतना सामान्य रहेको छ । सीमान्त वर्गले आफूमाथि भएको अन्यायका विरुद्धमा सशक्त प्रतिरोधी आवाज व्यक्त गरे पनि उनीहरूको आवाजलाई मूलधारले सुन्न चाहेको छैन त्यसैले उनीहरू सीमान्तकृत बनेर जिउन विवश छन् ।

पाँचौँ परिच्छेद सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश

खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्तीयता शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्धको पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचय र यसका उपशीर्षकहरू प्रस्तुत गरिएको छ। शोधपरिचयअर्न्तगत विषयपरिचय, समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य, शोधको सीमाङ्कन, सामग्री सङ्कलन विधि, सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा र शोधप्रबन्धको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ। विषयपरिचयमा शोधशीर्षकको परिचयलाई प्रस्तुत गरी यसका बारेमा छोटो चर्चा गरिएको छ। शोधशीर्षक र पूर्वकार्यको अध्ययनका आधारमा शोधसमस्याको पहिचान गरिएको छ। उक्त शोध्य समस्याको पहिचानको आधारमा उद्देश्य निर्माण, सीमाङ्कन, विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा र विधिको चयन गरिएको छ। पूर्वकार्यको अध्ययनबाट प्रमाणित शोध्य समस्याको महत्त्वलाई प्रस्तुत गरी यस शोधकार्यको औचित्य स्थापित गरिएको छ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको दोस्रो परिच्छेदमा सीमान्तीयता अध्ययनमा प्रतिनिधित्व र पहिचानसम्बन्धी अवधारणाको सामान्य परिचय प्रस्तुत गरी यसैका आधारमा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कुन्साड काकाका कथा भाग -१ र कुन्साड काकाका कथा भाग-२ कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कथाहरूमध्ये सीमान्तमैत्री 'तमोर नदीको किनारै किनार', 'खरानीमुनिको आगो', 'इन्साफको खोजीमा', 'नलेखिएको इतिहास', 'सेतेको संसार', 'यो पनि जीवन', 'लासको मोल', 'बलबहादुरको विद्रोह', 'मनको उचाइ', 'निकाला', 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' र 'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' गरी जम्मा बाह्रओटा कथामा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ।

शोधप्रबन्धको तेस्रो परिच्छेदमा सीमान्तीकरण प्रक्रियासम्बन्धी अवधारणाको सामान्य चर्चा गरी त्यसैका आधारमा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कुन्साड काकाका कथा भाग-१ र कुन्साड काकाका कथा भाग -२ कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कथाहरूमध्ये सीमान्तमैत्री 'तमोर नदीको किनारै किनार', 'खरानीमुनिको आगो', 'इन्साफको खोजीमा', 'नलेखिएको इतिहास', 'सेतेको संसार', 'यो पनि जीवन', 'लासको मोल', 'बलबहादुरको विद्रोह', 'मनको उचाइ', 'निकाला',

‘सङ्ग्रामबहादुर सार्की’ र ‘कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो’ गरी जम्मा बाह्रओटा कथामा सीमान्तीकरण प्रक्रियाको विश्लेषण गरिएको छ। यस परिच्छेदमा सीमान्तीकरणको मुख्य कारण वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक वा शारीरिक अपाङ्गतामध्ये कुनकुन हो भन्ने बारेमा अध्ययन विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ।

शोधप्रबन्धको चौथो परिच्छेदमा सीमान्त समुदायको प्रतिरोध चेतनासम्बन्धी अवधारणाको सामान्य चर्चा गरी यसैका आधारमा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका *कुन्साङ काकाका कथा भाग-१* र *कुन्साङ काकाका कथा भाग -२* कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कथाहरूमध्ये सीमान्तमैत्री ‘तमोर नदीको किनारै किनार’, ‘खरानीमुनिको आगो’, ‘इन्साफको खोजीमा’, ‘नलेखिएको इतिहास’, ‘सेतेको संसार’, ‘यो पनि जीवन’, ‘लासको मोल’, ‘बलबहादुरको विद्रोह’, ‘मनको उचाई’, ‘निकाला’, ‘सङ्ग्रामबहादुर सार्की’ र ‘कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो’ गरी जम्मा बाह्रओटा कथामा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको विश्लेषण गरिएको छ। यस परिच्छेदमा सीमान्त पात्र आफैले आफ्नो अधिकार र उत्पीडनका विरुद्धमा आवाज उठाएका छन् कि छैनन्, सीमान्त पात्रको प्रतिरोध चेतना उत्साहजनक, सन्तोषजनक वा निराशाजनक केकस्तो रहेको छ भन्ने बारेमा अध्ययन, विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ।

शोधप्रबन्धको पाँचौँ परिच्छेद समग्र शोधकार्यको निष्कर्षको रूपमा रहेको छ। यस परिच्छेदमा प्रस्तुत शोधप्रबन्धका सम्पूर्ण परिच्छेदहरूको सारांश र समग्र निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

५.२ निष्कर्ष

खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्तीयता शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा शोधसमस्यामा उल्लिखित तीनओटा शोधप्रश्नहरूको विश्लेषण माथिका दोस्रो, तेस्रो र चौथो परिच्छेदमा गरिएको छ। ती विश्लेषणबाट प्राप्त समाधानलाई तल निष्कर्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

१. प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा पहिलो समस्याकथनभिन्नको पहिलो प्रश्नको उत्तरका रूपमा निम्नलिखित निष्कर्षहरू प्राप्त भएका छन् :

- (क) खगेन्द्र सङ्गौलाद्वारा लिखित कुन्साड काकाका कथा भाग-१ र कुन्साड काकाका कथा भाग-२ कथासङ्ग्रहअन्तर्गतका 'तमोर नदीको किनारै किनार', 'खरानीमुनिको आगो', 'इन्साफको खोजीमा', 'नलेखिएको इतिहास', 'सेतेको संसार', 'यो पनि जीवन', 'लासको मोल', 'बलबहादुरको विद्रोह', 'मनको उचाइ', 'निकाला', 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' र 'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' गरी जम्मा बाह्रओटा कथाहरूलाई सीमान्तीय सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गर्दा तीमध्ये पाँचओटा कथामा वर्गीय सीमान्त, पाँचओटा कथामा जातीय सीमान्त, एउटा कथामा लैङ्गिक सीमान्त र एउटा कथामा शारीरिक अपाङ्गताद्वारा निर्मित सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व सघन रूपमा रहेको छ ।
- (ख) वर्गीय रूपमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व भएका कथाहरूमा 'तमोर नदीको किनारै किनार', 'सेतेको संसार', 'यो पनि जीवन', 'निकाला', 'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' हुन् । उपर्युक्त कथाहरूमा प्रभुत्वशाली वर्गले गरेको शोषण र उत्पीडन सहन सीमान्त पात्रहरू विवश भएका छन् । आर्थिक रूपमा कमजोर, गरिब, किसान तथा मजदुरहरूको अवस्था अत्यन्त दयनीय रहेको छ । सीमान्त समुदायका पात्रहरू प्रभुत्वशाली वर्ग एवम् सम्भ्रान्त वर्गबाट अत्यन्त प्रताडित भएर बाँचिरहेको कुरा प्रस्तुत कथाहरूमा देखाइएको छ ।
- (ग) जातीय रूपमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व भएका कथाहरू 'खरानीमुनिको आगो', 'नलेखिएको इतिहास', 'लासको मोल', 'बलबहादुरको विद्रोह' र 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' हुन् । यी कथामा सार्की, दमाई, गुरुङ र मगर जस्ता जनजाति र दलित पात्रहरूको प्रतिनिधित्व रहेको छ । यी कथाका पात्रहरू सामन्तवादी वर्णाश्रम व्यवस्थाका आडमा प्रभुत्वशाली वर्गले आफ्ना अनुकूल निर्माण गरेको जातीय विभेद सहेर बाँच्न विवश भएका छन् ।
- (घ) लैङ्गिक रूपमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व भएका कथा 'इन्साफको खोजीमा' हो । नारी भएर जन्मिएकै कारण सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्यमान्यता र अन्धविश्वासका कारणले महिला पात्र सीमान्त बन्न विवश

भएकी छे । उसको श्रीमान्ले आफ्नो स्वार्थअनुकूल उपयोग गरिरहेको प्रसङ्गलाई कथामा देखाइएको छ । समाजमा नारीहरू हरेक कोणबाट उत्पीडित भएको कारण उनीहरू सामाजिक, सांस्कृतिक अभ्यासबाट सीमान्त बन्न पुगेका छन् भन्ने तथ्य कथाको विश्लेषणबाट प्राप्त भएको छ ।

- (ड) शारीरिक अपाङ्गताद्वारा निर्मित सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व भएको कथा 'मनको उचाइ' हो । नेपाली समाजमा बाहिरी सुन्दरतालाई महत्त्व दिने सामाजिक मान्यताका कारण यस कथाको पात्र (ज्ञानु) सीमान्त अवस्थामा पुगेको छ । उसको खुट्टो लड्गडो भएकै कारण ज्ञानु प्रभुत्वशाली वर्गबाट सीमान्तीकृत बन्न पुगेको छ ।
- (च) सीमान्तकृत समुदायको पहिचानका दृष्टिले खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथाहरूमा प्रयुक्त पात्रहरूको पहिचान कमजोर रहे पनि उनीहरू नयाँ पहिचान निर्माणमा प्रयासरत छन् । उनका कथाहरूमा प्रभुत्वशाली वर्गका पात्रहरूको प्रभुत्वमुनि वर्गीय रूपमा सीमान्तकृत पात्रहरू दबिएर बाँचेका छन् । जातीय रूपमा कथित उपल्लो जातको विभेदको चपेटामा पिल्सिएर तल्लो जातका सीमान्तकृत पात्रहरू बाँच्न विवश छन् भने लैङ्गिक रूपमा सीमान्तकृत महिलाहरू पुरुषको प्रभुत्वमा आफ्नो आवाजलाई दबाएर बस्न बाध्य भएका छन् । उदाहरणका लागि 'उनी' द्वारा सम्बोधित लैङ्गिक सीमान्तकृत पात्र पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना भएको समाजमा पुरुषको एकलौटी हैकमवादी प्रवृत्तिका कारण आफ्नो पहिचान गुमाएर बाँच्न विवश छिन् । यसै गरी शारीरिक अपाङ्गताद्वारा निर्मित सीमान्तकृत पात्रले आफू लड्गडो भएकै कारण समाजमा आफ्नो पहिचान गुमाएर बाँच्न बाध्य भएको छ । यसरी हेर्दा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाका कथामा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व सघन रूपमा रहेको छ । उनका कथामा प्रयुक्त सीमान्त समुदायका एकाध पात्रहरू पहिचानविहीन बनाइए पनि धेरैजसो सीमान्तकृत पात्रहरू नयाँ पहिचान निर्माणमा सङ्घर्षरत छन् जसले उनीहरूको सीमान्त अवस्थालाई उद्घाटित गर्दछ ।

२. प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा समस्याकथनभित्रको दोस्रो प्रश्नको उत्तरका रूपमा निम्नलिखित निष्कर्षहरू प्राप्त भएका छन् :

- (क) वर्गीय सीमान्तीकरण प्रक्रिया भएका कथाहरू 'तमोर नदीको किनारै किनार', 'सेतेको संसार', 'यो पनि जीवन', 'निकाला', र 'कुराउनीको रिक्तो पेरुङ्गो' हुन्। उपर्युक्त कथाहरूमा प्रभुत्वशाली वर्गले गरेको शोषण र उत्पीडनका माध्यमबाट उनीहरू वर्गीय सीमान्तमा रहन बाध्य भएका छन्। कथामा प्रयुक्त सीमान्तकृत पात्रहरू निम्नवर्ग भएकै कारण उनीहरू प्रभुत्वशाली वर्गको उत्पीडन सहेर किनारामा रहन विवश भएका छन्।
- (ख) जातीय रूपमा सीमान्तीकरण प्रक्रिया भएका कथाहरूमा 'खरानीमुनिको आगो', 'नलेखिएको इतिहास', 'लासको मोल', 'बलबहादुरको विद्रोह' र 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' हुन्। उपर्युक्त कथाहरूमा कथित उच्च जातिले कथित तल्लो जातिलाई जातीय विभेदका माध्यमबाट सीमान्तीकरणमा राखेका छन्। यी कथाका पात्रहरू हिन्दु सामन्तवादी वर्णाश्रम व्यवस्थाका आडमा प्रभुत्वशाली वर्गले आफ्ना अनुकूल निर्माण गरेको जातीय विभेदको चपेटामा परेर बाँच्न बाध्य छन्।
- (ग) लैङ्गिक रूपमा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया भएको कथा 'इन्साफको खोजीमा' हो। यस कथामा 'उनी' द्वारा सम्बोधित पात्र नारी भएर जन्मिएकै कारण सामाजिक, सांस्कृतिक मान्यताद्वारा निर्मित पितृसत्ताले उसलाई उत्पीडन गरेको छ। उत्पीडनप्रति प्रतिरोधी चेतना उसमा सामान्य रहे पनि प्रभुत्वशाली पितृसत्ताले उसको मलिन आवाजलाई बेवास्ता गरेको कारण ऊ पहिचानविहीन अवस्थामा पुगेकी छे।
- (घ) शारीरिक अपाङ्गताद्वारा निर्मित सीमान्तीकरण प्रक्रिया भएको कथा 'मनको उचाइ' हो। यस कथामा प्रभुत्वशाली वर्गले बाहिरी सुन्दरतालाई महत्त्व दिने सामाजिक मान्यतालाई आत्मसात् गरी शारीरिक अपाङ्गता भएका पात्रलाई उत्पीडनका माध्यमबाट सीमान्त अवस्थामा पुऱ्याएको छ। कथामा प्रयुक्त सीमान्तकृत पात्र आफू अपाङ्ग भएकै कारण समाजबाट अपहेलित भई किनारामा बाँच्न विवश भएको छ।

३. प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा समस्याकथनभित्रको तेस्रो प्रश्नको उत्तरका रूपमा निम्नलिखित निष्कर्षहरू प्राप्त भएका छन् :

- (क) सीमान्त समुदायको प्रतिरोध चेतनाका दृष्टिले खगेन्द्र सङ्गौलाका वर्गीय सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व भएका कथाहरूमध्ये 'सेतेको संसार' र 'यो पनि जीवन' कथामा प्रयुक्त पात्रहरूमा प्रतिरोधी चेतना उच्च रहेको छ । सामन्तवादी समाज व्यवस्थामा प्रभुत्वशाली वर्गको शोषण र उत्पीडनका विरुद्धमा उनीहरूले सशक्त प्रतिरोध गरेका छन् । अन्य कथामा प्रयुक्त केही पात्रहरूमा भने प्रतिरोधी चेतना सामान्य रहेको छ । उनीहरूले प्रभुत्वशाली वर्गका अन्याय र अत्याचारका विरुद्धमा आवाज व्यक्त गर्न प्रयास गरे पनि प्रभुत्वशाली वर्गले उनीहरूको आवाजलाई बेवास्ता गरेको कारण उनीहरू आवाजविहीन अवस्थामा बाँच्न विवश भएका छन् । केही पात्रहरूमा भने प्रतिरोधी चेतनाको विकास नै भएको छैन । उनीहरूमा मौनताको संस्कृति व्याप्त रहेको पाइन्छ ।
- (ख) सीमान्त समुदायको प्रतिरोध चेतनाका दृष्टिले खगेन्द्र सङ्गौलाका जातीय सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व भएका कथाहरूमध्ये 'खरानीमुनिको आगो', 'लासको मोल', 'बलबहादुरको विद्रोह' र 'सङ्ग्रामबहादुर सार्की' कथामा प्रयुक्त पात्रहरू जितमान सार्की, हवलदार कर्ण, बलबहादुर दमाई र सङ्ग्रामबहादुर सार्कीमा प्रतिरोध चेतना उच्च रहेको छ । दलित समुदायमाथि भएको उत्पीडनका विरुद्धमा उनीहरूले सशक्त प्रतिरोध गरेका छन् । अन्य जातीय सीमान्त पात्रहरूमा प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको पाइँदैन । प्रभुत्वशाली उपल्लो जातिले निर्माण गरेको संस्कृतिलाई उनीहरूले आत्मसात् गरेको पाइन्छ ।
- (ग) लैङ्गिक सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व भएको कथा 'इन्साफको खोजीमा' प्रयुक्त 'उनी' द्वारा सम्बोधित पात्रमा प्रतिरोधी चेतना सामान्य रहेको छ । प्रभुत्वशाली आफ्नो श्रीमान् र घरपरिवारबाट उसले लैङ्गिक उत्पीडन सहेकी छे । उक्त उत्पीडनका विरुद्धमा उसले प्रतिरोधी चेतना व्यक्त गरे पनि पितृसत्ताले उसको आवाजलाई बेवास्ता गरेको छ ।

(घ) शारीरिक संरचनाका आधारमा सीमान्त पात्र ज्ञानुमा प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको पाइँदैन । बाहिरी सौन्दर्यलाई मात्र महत्त्व दिने सामाजिक मान्यताका विरुद्धमा ऊ बोल्न सकेको छैन । नेपाली समाजमा बाहिरी रूप र शारीरिक संरचना राम्रो हुनेलाई मात्र महत्त्व दिने जुन सामाजिक परम्परा कायम छ, त्यसैलाई आत्मसात् गर्ने मौनताको संस्कृति उनमा रहेको पाइन्छ ।

समग्रमा खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथाहरूको अध्ययन र विश्लेषण गर्दा उनका कथाहरूमा सीमान्त समुदायको प्रस्तुति सघन रूपले भएको छ । उनका कथामा प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तकृत वर्गलाई, कथित उच्च जातिले कथित निम्न जातिलाई, पुरुषले महिलालाई तथा सपाङ्गहरूले अपाङ्गहरूलाई विभिन्न प्रक्रियाबाट शोषण, उत्पीडन, अन्याय, अत्याचार र दमन गरी सीमान्त अवस्थामा पुऱ्याइएको छ । ती सीमान्तकृत पात्रहरू आफ्नो पहिचानका लागि सङ्घर्षरत छन् । सीमान्त समुदायका केही पात्रहरूमा प्रतिरोध चेतना उच्च रहेको पाइन्छ भने धेरैजसो पात्रहरू आवाजविहीन र अधिकारविहीन अवस्थामा बाँच्न विवश देखिन्छन् । सीमान्त समुदायका एकाध पात्रहरू आफ्नो पहिचान बनाउन सक्षम छन् । धेरैजसो सीमान्तकृत पात्रहरू प्रभुत्वशाली वर्गको शोषण, दमन सहेर पहिचानविहीन अवस्थामा बाँच्न बाध्य छन् । सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचान, सीमान्तीकरण प्रक्रिया र प्रतिरोध चेतनाका दृष्टिमा समाजमा वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक र शारीरिक अपाङ्गताका आधारमा विभिन्न किसिमको विभेद रहेको र सो विभेदको अन्त्य गर्नुपर्ने अभिप्राय खगेन्द्र सङ्ग्रीलाका कथामा प्रबल रूपमा व्यक्त भएको छ । यस आधारमा हेर्दा खगेन्द्र सङ्ग्रीला सीमान्त समुदायको जीवन चित्रण गर्ने सीमान्तमैत्री कथाकार हुन् भन्ने पुष्टि हुन्छ । साथै उनका कथाहरूले नेपाली समाजमा व्याप्त सामन्तवादी युगको सामाजिक संरचना र संस्कृतिलाई जीवन्त ढङ्गले प्रस्तुत गर्न सक्षम रहेको पनि यस अध्ययनबाट पुष्टि हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, तेजविलास र पुरुषोत्तम रिजाल (सम्पा.) (२०६४). *नेपाली कथामा दलित*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- अवस्थी, महादेव (सम्पा.) (२०५४). *नेपाली कथा भाग-१* (चतुर्थ संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- उप्रेती, सञ्जीव (२०६८). *सिद्धान्तका कुरा*. काठमाडौं : अक्षर क्रियशन नेपाल ।
- गिरी, अमर (२०७०). सांस्कृतिक अध्ययनका सैद्धान्तिक आधार र अवधारणा. *भृकृटी* (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क), पूर्णाङ्क-१९. पृ. १२-४६ ।
- गौतम, बुद्धकृष्ण (२०७२). *नलेखिएको इतिहास कथासङ्ग्रहको कथाका विधातात्त्विक अध्ययन*. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. त्रिभुवन विश्वविद्यालय. नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद र अधिकारी, ज्ञानु (२०६९). *नेपाली कथाको इतिहास*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- चापागाई, निनु (२०६८). *दलित सौन्दर्यशास्त्र र साहित्य*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- ढकाल, रजनी (२०७७). *समकालीन नेपाली कथामा वैचारिकता*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३). *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, गोकुल (सम्पा.) (२०७१). *विशेष प्रायोगिक नेपाली समालोचना*. सिरहा : शमशेर थापा ।
- पौडेल, गोपीन्द्र (२०७०). *नेपाली कथामा २००७ सालको प्रभाव*. काठमाडौं : उर्मिला पौडेल ।

- बराल, ऋषिराज (२०७३). *माक्सवाद् र सवाल्टर्न अध्ययन*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- भट्टराई, अञ्जना (२०७०). *हाँडी घोटेको जीतवाजी कथा सङ्ग्रहको विधातात्त्विक अध्ययन*. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. त्रिभुवन विश्वविद्यालय. नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७०). दलित परिप्रेक्ष्य: प्रगतिवादी आख्यानका सन्दर्भमा. *दलित सौन्दर्य- बोध*. सम्पा. राजेन्द्र महर्जन. ललितपुर : समता फाउन्डेसन, पृ. १७९-२३४ ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७७). *सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*. काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- वाग्ले, मेनका (२०७७). *मनु ब्राजाकीका कथामा सीमान्तीयता*. अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध. त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- शर्मा, बिन्दु (सम्पा.) (२०७४). *समसामयिक प्रगतिवादी नेपाली कथा*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, बिन्दु (२०७६). समकालीन नेपाली कथामा वर्गीयता. *प्रज्ञा समकालीन नेपाली कथा विमर्श*. सम्पा. ज्ञानु अधिकारी. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. १७६-२०५ ।
- शर्मा, मोहनराज (२०७०). अवरजन अध्ययन र साहित्य. *भृकुटी* (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क), पूर्णाङ्क-१९. पृ. ३१४-३२० ।
- श्रेष्ठ, तारालाल (२०६६). *शक्ति, स्रष्टा र सवाल्टर्न*. काठमाडौं : डिस्कोर्स पब्लिकेशन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (सम्पा.) (२०५७). *नेपाली कथा भाग-४*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०७०). *नेपाली कथा र कथाकार*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (सम्पा.) (२०७५). *प्रज्ञा आधुनिक नेपाली कथाकोश*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

सङ्गौला, खगेन्द्र (२०६९). *कुन्साड काकाका कथा भाग-१*. ललितपुर : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन ।

सङ्गौला, खगेन्द्र (२०६९). *कुन्साड काकाका कथा भाग-२*. ललितपुर : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन ।

सुवेदी, अभि (२०७४). लेखन छाडेर सन्न्यासतिर. *नेपाल*. २१ चैत, २०७४ ।

सुवेदी, अभि (२०६८). सवाल्टर्न र बोली (भूमिका). तारालाल श्रेष्ठकृत *शक्ति, स्रष्टा र सवाल्टर्न*. पृ. xvii–xxiv ।

सुब्बा, मनप्रसाद र थापा रेमिका. (सम्पा.) (इ.२०११). *किनारा विमर्श*. दार्जीलिङ : गामा प्रकाशन ।